

ॐ

अद्वैतामृतग्रंथः

पंचकवलात्मकः ।

विश्वविख्यातकीर्तिश्रीमज्जगन्नाथसरस्वती-
यतीन्द्रविरचितस्तथापि पंडितमोहन-
लालशर्मकृतटीकासमेतः ।

स च

व्यास कानजीजयकृष्णात्मजलालजीशर्मा तथा साधलेत्यु-
पाह्व-शंभुजगद्गुरुजाननशर्मैतत्पुण्यद्विद्वद्वारा रसोध्य

चदुवंशीय-डोशात्मजरामदासलवीय-
भीमन्यात्मजकानजिभ्यां

मोदमय्यां जगदीश्वराख्यमुद्रणान्ये मुद्रापितः ।

संवत् १९९० ख्रिस्तयब्दा १८९४

सर्वोप्यधिकाराश्चनकृत्रा स्वायत्ताः

प्रस्तावना ।

पूर्वं ह्यस्मिन् भारते ऋषे वेदवेदांतशास्त्रादिसमग्रगीर्वाणविद्यापयो-
धिपारीणा भूमिदेवा विपश्चिद्वर्षा अविरला आसन् । तत्रापि साधनचतु-
ष्टयसंयुक्ताद्वैतनिष्ठाजन्मापरोक्षज्ञाननंदनवनविहारिणा श्रीमिज्जगन्नाथ-
स्वरस्वद्व्याख्यमस्करीद्वेण सकलमुमुक्षुजनवैराग्यादिसाधनचतुष्टयसं-
युक्तात्मसाक्षात्कारमूलभाष्ये विरचितो नानाविधश्रुतिस्मृतिपुराणवचने-
ईदीकृतस्तुर्पाश्रमोपयोगी समग्रधर्मप्रकाशकश्रव्यं अद्वैतामृताख्योग्रं
धनतथाच, हृषीकेशग्रामनिवासिना पण्डितोपपदधारिणा मोहनलाल-
शर्मकृतटीकासमलंकृतः । स च सर्वजिज्ञासुजनावलोकनाय श्रीमत्सद्बो-
धकब्रह्मनिष्ठवर्य-श्रेमज्ज्यात्मज देवकृष्णशर्माज्ञिया तथैव मम कल्याणेच्छुना
प्रियवर्षेण व्यासकानजीजिवकृष्णतनुजेन लालजीशर्मणा संशोधयि-
त्वा मुद्रापणाय पटुकुलोत्पन्नमट्टिवंशीयदोषा तनुजाय रामदासवर्मणे
महं निवेदितवान् । तदहं देशिककृतोपकारमंगीकृत्य लवान्वयोत्पन्न-
भीमज्यात्मज-कानजीविर्मणः सहायेन सुशोभितमुद्राक्षरैः प्रकाशितवा-
न् । तद्विममद्वैतामृतसत्सास्वादनपटवः निस्तिलापाः स्ववित्तभाजने स्थि-
रीकरिष्यंतीत्याशास्महे येन ममायं सफुन्नीप्रविष्यति प्रयासः ।

ठ. रामदास डोसा.

पुजारा. ठ. कानजी भीमजी.

ठ. शामजी ठमरसी.

प्रसिद्धकर्तारः

॥ श्रीः ॥

अथाद्वैतामृतग्रन्थः प्रारम्भ्यते

तस्यायं प्रथमः कवलः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ब्रह्माद्या ईशते यस्मा-
त्स्वकृत्ये सच्चिद्विषयम् ॥ तं दयालुं शिवं वेदे सहायं गणनायकम् ॥ १ ॥

ओम् ।

हरिहरसरस्वती यदुग्रीद्व्यः परमहंसानाम् ॥

स जगन्नाथपदोत्तरसरस्वतीशब्दसंवेद्यः ॥ १ ॥

अथ भाष्याद्याकथ्यं विचारात्तमयां अनेकजन्मानुष्ठितनित्यनैमित्तिका-
दिकर्मजातस्वातन्त्र्यद्विषयमुत्पन्नसाधनचतुष्टयान् अधिकारिण उपलभमानः
करुणामात्रवशीकृतचित्तो पतिवरहृदयकमलप्रकाशनद्युमणिमूर्तिश्रीजग-
न्नाथसरस्वतीपदबोधः परिव्राट् करामलकीकृतवेदांतार्थः स्वरचितसु-
कुमारपद्यैः सर्वोपनिषदर्थं दर्शयिष्यन् परोक्षमियो देव इति वचनमनु-
स्मरन् परोक्ष्येण परमार्थतत्त्वं निरूपयितुकामः 'यस्य देवे परा भक्तिर्य-
था देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्था प्रकाशन्ते महात्मनः'
इति श्रुतेऽधिकीर्षितग्रन्थनिर्विघ्नसमाप्तये गुरुस्मरणरूपं मंगलमनुतिष्ठन्
करिष्यमाणग्रन्थं प्रतिजानीते । श्लोकद्वयेन हरिहरेत्यादिना । यदु-
ह. यस्य गुरुः ब्रह्मोपदेशकः शृणोति तत्त्वं उपदिशतीति निर्वचना-
त् । परमहंसानां परमस्य परमार्थतत्त्वस्य हंसत्वद्विवेचकानाम् । कर्तृक-
र्मणोः कृतीति पञ्चरिपणी । ईड्यः स्तुत्यः । हरिहरसरस्वतीति नाम्ना
भसिद्वं आसीदिति शेषः । स जगन्नाथसरस्वतीपदार्थः ॥ १ ॥ ॥

कर्मदिकंठालंकारं सारं वेदांतचारिणेः ॥

रचयत्यमलं ग्रन्थमद्वैतामृतसंज्ञकम् ॥ २ ॥

कर्मैदिकं कर्मकारं कर्मैदिनां संन्यासिनां कंठस्य भूषणम् । ' मिथुः
परिवाट् कर्मदी पाराशर्यपि मस्करी ' इत्यमरः । वेदांतवारिधेः उप-
निषत्समुद्भूतस्य अमृतवत् सारमलमविद्यानिवर्तकं अद्वैतामृतसंज्ञकं ग्रंथं
प्रकरणं रचयति निवृत्तातीत्यर्थः । ननु ' सिद्धार्थं ज्ञातसंबन्धं श्रोतुं श्रोता
प्रवर्तते ॥ शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः संबन्धः सम्योजनः ' इति वृद्धोक्तेरज्ञान-
बन्धवत्तुष्ट्यस्यापदर्शनात् प्रेक्षावतामनादरणीयता स्यात्, न चास्य
वेदांतार्थविचारार्थकत्वात्तदीपैरेव तेस्तद्वच्चमिति वाच्यम् । तदीयानां
तेषां तत्र प्रवर्तकत्वाद्वा प्रवर्तकत्वे मानाभावात् । इति चेन्न अद्वैतामृतसं-
ज्ञकमितिपदेन सूचितत्वात्तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तिमायातत्कार्यनिवृत्तिपूर्व-
का मरणधर्मणो ब्रह्मणोऽज्ञातस्य विषयत्वं ज्ञातस्य फलत्वं प्रतिपादक-
भावः संबन्धः । अधिकारी तु कर्मैदिशब्देनोक्त इति ॥ २ ॥

आसीद्यतिवरः कश्चिद्विवेकाश्रमसंज्ञितः ॥

यत्प्रसादेन बहवो मुक्तिमार्गमुपागताः ॥ ३ ॥

' अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ' इति स्मृतैरेकजन्मपुण्य-
पुंजपरिपाकवशाद्वैराग्यं जायते, ततो विवेकतुः शमादिपङ्कम्, ततो
मुमुक्षा, ततः शमोत्तमाश्रमस्य वेदांतविचारद्वारा यथा कृतकृत्यता
भवति तं प्रकारं दर्शयितुमपूर्वो कथामुपनिषति । आसीद्यतिवर इति ।
' आश्रयवत् पश्यति कश्चिदेनमाश्रयवद्भवति तथैव ध्यानः ॥ आश्रयवच्चै-
नमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येनं वेदं न चैव कश्चित् ॥ सहस्रेभ्यः सहस्रे-
भ्यः कश्चिदुत्तराय वीक्ष्यते ॥ शिष्येति वास्तव्यमलं देवैर् केतरी यथा '
इत्यादिस्मृतेः कश्चिदेव ब्रह्मविचारप्रवणो भवतीत्याह । कश्चिदिति ।
अतएव परिवाट् इत्याह । यतिवर इति । विवेकाश्रमसंज्ञितः विवे-
चनं माया तत्कार्पाज्जडात् अनृतात् दुःखान् वितसदानंदस्य पृथक्करणं
तदधिष्ठानत्वेन निश्चय इत्यर्थः । तस्य आश्रम आश्रय इति संज्ञा जाता
यस्य संज्ञितः । कार्पाथमीदृशः, वस्तुतः कृतार्थकदेवेत्याह । यत्प्रसादेनेति ।
बहवोऽधिकारिणः मुक्तिमार्गं श्रवणादिकं विवेकं विना श्रवणादिविचारा-

नुपपत्तेः, मुक्त्यर्थं मृग्यते ऽन्वेष्यते साक्षात्क्रियते परमहंसैः, मुक्तिमार्गः परमात्मा तमिति वा उपागता मुक्ताः । नन्वेकजीववादे वामदेवादि-मुक्तिश्रवणादर्थधाव एवेति चेन्न, तस्योत्तमाधिकारिविषयत्वात् । ' उपदे-क्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तच्चदर्शिनः ' इत्यादिस्मृतेः । सर्वाधिकारिजन-कल्याणार्थं प्रवृत्तस्य भगवतोऽनेकजीववादस्यैव वचनात्प्रती-तेरिति ॥ ३ ॥

स स्वोचितमठं लोके कचनापि विचारयन् ॥

नावाप तं मनो यत्र यतेस्तस्य प्रसीदति ॥ ४ ॥

पद्यपि ' ईश्वरः सर्वभूतानाम् ' इति स्मृतेरीश्वरस्य स्थितिः सर्वदेहसाधार-णी, फलं तु मनुष्यदेह एव । तथा च श्रुतिः—पुरुषे त्वेव आविस्तरामा-त्मा मनुष्याधिकारस्य मुख्यत्वान्नापणाविर्भावदेहस्य नृदेहमार्गं सुत-रां सुदुर्लभं इति वचनात्पुरुषदेहस्य दुर्लभत्वप्रतिपादनाच्चतुरशीतिल्लभदे-हेषु अस्यैव मोक्षसाधनत्वं विवेकद्वारा इति दर्शयन्नाह । स स्वोचितमि-ति । स्वशब्दस्य सर्वनामत्वात्स्वस्य परस्य उचितं प्रादुर्भावयोग्यं मठं ब्रह्मचर्यादिस्थानं ' मठः छात्राद्विनिलय ' इत्यमरात् । ' प्रसादे सर्वदुःस्वानां हानिरस्योपजायते ' इति स्मृत्युक्तस्य प्रसादस्यान्यमठेष्व-संभवं दर्शयति । नावापेति । स विवेकाश्रमः कचनापि लोके चतुर्दश-भुवनेऽपि विचारयन् । यत्र यतेस्तस्य विवेकाश्रमस्य भिक्षोर्मनः प्रसी-दति निर्मलं भवति तं मठं नावाप न प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

नवांकांकांकनंदभिगजसंख्या विलोकिताः ॥

मठास्तेन जगत्प्राप्तिस्तेषु लेभे स्थितिं न सः ॥ ५ ॥

एकोनचतुरशीतिमठाः अवेक्षिताः तस्य मनसः स्थितिहेतवो ज्ञासन्नि-त्याह । नवांकांकांकेति । अंकानां वामतो गतिरितिरितीत्या गजशब्देन ऽष्ट-त्रिंशब्देन त्रयः, नंदशब्देन नवः, त्रिभिर्कैर्नवनवोच्यते नवशब्देनापि त एव । तथाच । त्र्यशीतिलक्षाः ८३००००० तवनवतिसहस्रं ९९००० नवशत ९०० एकोनशतं ९९ (एवमेकीकृत्य ८३९९९९९) एतावन्तो

मठास्तेन भिक्षुणा दृष्टाः । तेषु मठेषु स भिक्षुः स्थितिं निश्चिं न लेभे न
प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं गिरिवरारण्यसरित्सागरवापिकाः ॥

पश्यता किल तेनैक्षि पांचजन्याऽभिधो मठः ॥ ६ ॥

एवं तत्र तत्र भ्रमता तेन पुरुषस्वरूपनिष्ठाहेतुर्मठ उपलब्ध इत्याह । एवं
गिरिवरेति । गिरिवराश्चरण्यं वनं च सरितश्च सागराश्च वापिकाश्च तास्त-
था । किलेति वक्ष्येक्षायाम् । तेन पश्यता आलोचयता पांचजन्याभिधः
'स्युः पुमांसः पंचजनाः' इत्यभिधानात् पंचजनस्य पुंसः संबंधी
पांचजन्यः अभिधा यस्य स तथा तेनैक्षि दृष्टः ॥ ६ ॥

द्विस्थूणः कामगो रम्यो नवद्वारविभूषितः ॥

स्वोचिताचारनिर्वृत्तियोग्यस्तीर्थपदाश्रयः ॥ ७ ॥

मठे विदिनष्टि त्रिभिः । द्विस्थूण इति । द्विस्थूणे विष्टंभके यस्य स तथा ।
कामगः काम्यंतेऽभिलष्यंते कामा विषयास्तान् गच्छतीति कामगः ।
अथवा कामा एव गीर्षंतेऽहर्निशं यत्रेति स तथा । उक्तं च 'जरद्वः
कंचलपादुकाम्यां द्वारि स्थितो गायति मद्रकाणि ॥ तं ब्राह्मणी पृच्छति
पुत्रकामा राजोरुमायां लघुनस्य कोऽर्थः' इति । नवद्वारविभूषितः नवद्वा-
राणीति सप्त शीर्षगानि द्वेऽधः तेभूषितः । स्वोचिताचारनिर्वृत्तियोग्यः
स्वस्य जीवस्योचिताचारः निष्कामकर्मादिः तेन निर्वृतिः शान्तिः 'स
शान्तिमविगच्छति' इति स्मृत्युक्ता तस्यापोग्योऽर्थ इत्यर्थः । तीर्थपदाश्र-
यः तीर्थं शास्त्रं तेन पद्यते प्राप्यते तीर्थपदं परं ब्रह्म तस्याश्रयः,
तत्प्राप्तिर्योग्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्वलोकोपभोगाक्षिपरमोपायसंभृतः ॥

यद्भुजन्मसमम्यस्तैरवाप्यः सुकृतोचयैः ॥ ८ ॥

'यानानर्थ उदधाने सर्वतः संश्रुतोदके ॥ तानान्तर्षु वेदेषु ब्राह्मणस्य
मिजानतः' इत्यत्र प्रसिद्धं ज्ञानिनः सर्वलोकासु स्वाधिष्ठानभूतद्युत्सानुभ-
विगृह्य यत्तदुपायत्वं देशपश्चाद । सर्वंति । सर्वलोकेषु भूरादिषु ये

उपभोगा विपयानन्दसाक्षात्कारास्तेषां प्राप्तिः समुद्रस्नाने सर्वतीर्थस्नान-
मिव सर्वानन्दब्रह्मसाक्षात्कारः तस्याः परमोपायो ज्ञानं भूतं संपादितं
यत्र सः । अधिकारिशरीरस्यानेकजन्माभ्यस्तैः सुकृतवृन्दैः प्राप्यतामाह ।
बहुजन्मेति । अनेकजन्मानुष्ठितैः सुकृतोचयेः पुण्यसङ्ग्रहैर्वाप्यः ॥ ८ ॥

जगन्मंगलमूर्तिश्रीरामचंद्रार्चनोचितः ॥

यस्मिन्नधिष्ठिते चित्तं विदुषः संप्रसीदति ॥ ९ ॥

‘ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना’ इत्यादिवचनादद्वैतनिष्ठासंपादनसमर्थ-
परमेश्वराधनयोग्यतामाह । जगन्मंगलेति । जगतां मत्तानां मंगलं क-
कषपाणमूर्तिं लीलाविग्रहरूपं यस्य स चासी रामचंद्रो दाशरथिः
तस्यार्चनमाराधनं तत्रोचितो योग्यः । अथवा जगन्मंगलमूर्तिः सर्वज-
गदीश्वरः श्रीरामचंद्रो रमते सर्वत्र रामः चंदपति आल्हादपति चंद्रः
तस्यार्चनं गंगास्रोतोवज्रिखण्डिभगवद्भक्तान् श्रुत्वा हुतायामनसो
वृत्तिर्भक्तिः । तदुक्तं भक्तिरसायने ‘हुतस्य भगवद्भक्त्याद्वाराबाहिकतां
गता । सर्वेशे मनसो वृत्तिर्भक्तिरित्यभिधीयते’ इति अन्यत् पूर्ववत्
अतएव तस्मिन् सति चित्तप्रसादो भवतीत्याह । यस्मिन्निति । विदुष
उपासकस्य चित्तं यस्मिन् भगवति सर्वात्मनि चित्ते प्रविष्टे सति
पुनर्भगवद्भावनां न त्यजति चित्तमतएव संप्रसीदति निर्मलं भवति
तस्य मलिनत्वं हृष्टे श्रुते विषये लान्यसावत्वं भगवत्स्वरूपं श्रुत्वा हुतं
चित्तं सत् काठिन्यदशां गतं पुनर्हुतं तत्स्वरूपं न मुच्यते द्रवावस्थाम्
विष्टाङ्गुलादिरंगस्य जलुनः पुनः काठिन्यापनपनेन काष्ठादिसंयोगे
जायमाने स एव रंगः प्रतिभाति, शैथिल्यावस्थां प्रविष्टस्तु न तथा
अतएवोक्तं ‘हुते चित्ते विनिक्षिप्तः स्वाकारो यस्य वस्तुनः ॥ संस्काराव-
नाभावभावनाशब्दमागसौ ॥ शिथिलीमात्रमात्रं तु मनो गच्छत्यतापकैः ॥ न
तत्र वस्तु विशति वासनात्वेन किंचन ॥ अतापकैः स्रयोन्मोक्तुल्यैरीपताप-
कैर्विपयैरित्यर्थः । द्रवतायां प्रविष्टे सद्यत्काठिन्यदशां गतं चेतः पुनर्हुतं
सत्तामपि तत्रैव भुञ्जति इति । अतो भक्तस्यैकदा हुते चित्ते भगवदा-

कारता प्रविष्टा यस्य स कृतकृत्यो भवतीत्युक्तम् । 'सर्वभूतेषु यः पश्ये-
 द्भगवद्भावमात्मनः ॥ भूतानि भगवत्पात्मन्येव भागवतोत्तम' इति
 भगवज्जिष्ठे चित्ते सर्वेषां कामाभावः । तथाच प्रह्लादः— 'अहं त्वकाम-
 स्त्वद्रक्तः त्वं तु स्वाम्यनपाश्रयः ॥ नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव'
 पृथुरपि— 'न कामये नाथ तदप्यहं ध्रुवं न पत्रं युष्मच्चरणांबुजासनः ॥
 महत्तमांतर्हृदयान्मुखच्युतो विधत्स्व कर्णापुतमेव मे वरः' वृत्रः— 'न
 नाकष्टं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ॥ न योगसिद्धी-
 रुपुनर्भवं वा सर्वजसत्त्वा विरह्य काले' श्रुतयः— 'दुरवगमात्मतत्त्वनि-
 गमाय तवात्तनोश्चरित्तमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः ॥ न परिलप-
 ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते चरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्ट्यहाः' भगव-
 द्भक्त्या एतादृशे मोक्षपयैते सर्वफलनिरपेक्षस्वरूपे परे वैराग्ये सति
 फलांतरे मेष्णोनुदयात् परमानंदरूपे परमात्मन्येव श्रेयापरां काष्ठां
 आरोहयति । अत उक्तम् । 'इत्यप्युतांभिं भजतोऽनुबृत्त्या भक्तिर्विरक्ति-
 र्भगवत्प्रबोधः ॥ भवति वै भागवतस्य राजन् ततः परां शान्तिमुपैति
 साक्षात्' इति । अत्रैवार्थे भक्तिभूमय एकादश उक्ताः । तथाहि । प्रथमे
 महतां सेवा तदपामात्रता ततः ॥ श्रद्धा च तेषां धर्मेषु ततो हरिगुण-
 श्रुतिः ॥ ततो रस्यकुरोत्पत्तिः स्वरूपाधिगतिस्ततः ॥ श्रेयवृद्धिपरानंदे
 तस्याप्यस्फुरणं ततः ॥ भगवद्भवेनिष्ठातः स्वास्मिन्स्वदृग्गणशालिता ॥
 मेष्णोऽथ परमा काष्ठेऽप्युदिता भक्तिभूमिकाः ॥ भागवते व्यासनादसंवादे
 मथमस्कंधे नारदेन स्वावीतभववृत्तांतकथनं— 'अहं पुरातीतभवे ऽभवम्'
 इत्यारम्य 'अदान्ये ज्ञानमेवैतत् स्वस्मिन् भावं च केशवः' इत्यंतं सूचि-
 ताः । भगवद्गीतास्यप्युक्तम् । 'यनुविंश भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जु-
 न ॥ अन्तो जिज्ञासुर्यागी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त
 एकभक्तिर्विशिष्यते ॥ मियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम मियः ॥
 उदाराः सर्वे एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ॥ आस्थितः स हि युक्तात्मा
 मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥
 बाह्यदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ' इति । नन्वेवं तमेतमित्यादि-

वचनेन सर्वमुक्तसाध्या ब्रह्मविद्या प्रतिपादिता सर्वापेक्षाधिकरणेऽपि निर्णीता उत्तरमीमांसायां प्रतिपादिता च तत्रैवांतर्भावित् । भक्तेः पृथक्त्वेन निरूपणं व्यर्थं इति चेन्न, स्वरूपसाधनफलाधिकारिवैलक्षण्यात् । द्रवीभावपूर्वका हि मनसो भगवदाकारता सविकल्पकवृत्तिरूपा भक्तिः, द्रवीभावानपेक्षा-द्वितीयात्ममात्रगोचरा निर्विकल्पकमनोवृत्तिः ब्रह्मविद्या । भगवद्गुणवर्णनप्रधानग्रंथश्रवणं भक्तिसाधनम्, तत्त्वमस्यांदिमहावाक्यं ब्रह्मविद्यासाधनम् । भगवद्विषयप्रेमोत्कर्षो भक्तिफलम्, सर्वानर्थनिवृत्तिनिरतिशयानन्दाविर्भावो ब्रह्मविद्याफलम् । प्राणिमात्रं भक्त्यधिकारी साधनचतुष्टयसंपन्नः परमहंसः पश्चाद् । ब्रह्मविद्याधिकारीति विस्तरस्त्वन्यत्र बोध्योतः सुदूक्तं पस्मिन्नधिष्ठिते चित्तं विद्वपः संमसीद्वीति ॥ ९ ॥

बहुना किमिदोक्तेन पाताले भुवि वा दिवि ॥ निवासयोग्यो नान्योऽस्ति मठः संन्यासिनां सताम् ॥ १० ॥

ननु स्वर्गादौ पाताले च मर्त्यलोके कुबेरपुरादौ च दिव्यदेहानां विद्यमानत्वात्कथं भारतदेहस्यैव साधनमावाप्त्यमित्याशंक्य तत्र भोग्यपदार्थानां बाहुल्याद्वैराग्योत्पादकत्वाभावेन नैतत्तुल्यत्वमित्याशयेनाह । बहुनेति । पातालान्तो सतां वेदमार्गवर्तिनां भिक्षूणां स्थित्यहो मठो न विद्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

स विवेकाश्रमो भिक्षुर्दिक्षु चंक्रमणार्दितः ॥

स्वोचितं तं मठं वीक्ष्य तत्र निष्ठाशुभागमत् ॥ ११ ॥

ननु कुत्रचिदपि स स्थाति न लेभे किमित्याशंक्य यथा सर्वनिषेधेऽधिष्ठाने निष्ठाविदुषां तथा तस्य यदेतदेहे निवासोऽभूदित्याह । स इति । स पतिः आशासु पुनःपुनर्धर्मणेन स्निग्धः स्वपोग्धं देहं दृष्ट्वा तत्र स्थितिं लेभे इत्यर्थः ॥ ११ ॥

क्षामे विवेकाश्रमनाम्नि तत्र यतीश्वरे लब्धपदे कथंचित् ॥ उपाजगामाथ शनैर्हसंती

काऽप्यंगनाऽनंगविलासभूमिः ॥ १२ ॥

अथ वृत्तेर्विषयाकारता जन्मपरंपराप्रदा परमेश्वराकारता तन्निर्वर्तिके-
त्याशयेन स्त्रीरूपकालंकारेण तां वर्णयितुमाह । क्षामे इति । नन्वात्म-
विचारमयाने परमार्थग्रंथे स्त्रीस्वरूपनिरूपणं शृंगाररसप्रधानं शान्ति रसे-
ऽसमंजसं भातीति चेत्सत्यं, अघ्यारोपं विना निषेधानुपपत्तेर्यथा कुञ्ज-
विदध्यात्मशास्त्रे बीभत्सरसनिरूपणं शान्तपर्ववसनं तथा प्रकृते यथा
यतेः स्त्रीदर्शनादेर्निषेधः तथा शरीरपात्रातिरिक्तभोगसाधनजाताकारवृ-
त्तेर्निषेध इत्थुभयमपि निषेध्यमित्यर्थः । क्षामे कृच्छ्रवाद्वापणादितपो-
भिः कुशदेहे । तथाचोक्तम् । ‘आहारं कुर्यात्प्राणसंधारणार्थं प्राणाः
संधार्यास्तच्चविज्ञासनार्थम् ॥ तत्त्वं जिज्ञास्यं येन भूयो न जन्म’
इति तत्र मनुष्यदेहे कथंचिदनेकजन्मपुष्पवशाद्बुद्धस्थाने विवेकाश्रम-
संज्ञके पतीद्रे शनैर्मदं मदं स्मितवदना काऽपि अपूर्वा कामविलासाश्रया
स्त्री समीपमागतवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

सा पंचमालापमुपात्तगाना स्रक्चंदनाल्लिप्तशरीरपट्टिः ॥
प्रतप्तजांबूनदरम्यवर्णा पीतास्रवा घूर्णितनेत्रपद्मा ॥ १३ ॥
तामेवांगनां वर्णयति द्वाभ्याम् । सेति । पंचमालापं ‘निपादपभगांधार-
द्भ्रजमध्यमधैवताः ॥ पंचमश्चेत्यमी सप्त तंत्रीकंठोद्भवाः स्वराः’ इत्यमरो-
क्तसप्तमस्वरस्य पंचमस्य त्रिष्णुधैवतत्वाद्भिन्नकूलत्यात्कोकिन्नावत्वाच्च श्रे-
ष्ठत्वम् । तथा च । पद्भ्रजं रीति मयूरश्च सुगान्धो वदति चर्पमम् ॥ अ-
जाविकौ च गांधारं क्रीचो वदति मध्यमम् ॥ अश्वस्तु धैवतं रीति
निपादं रीति कुंजरः ॥ पुष्पसाधारणे काले कोकिन्ना रीति पंचमम् ॥
इत्यन्यमप्रकृतप्रपञ्चेन । भावे लघुञ् । पंचमस्वरस्यान्तर्गं कृत्वा उपात्त-
गाना-उपात्तं गानं यथा सा । स्रक्चंदनाल्लिप्तशरीरपट्टिः स्रक् सुगंधि-
पुष्पमात्रा चंदनं च ताम्बां लिप्ता दिग्वा शरीरपट्टिः यस्या सा ।
प्रतप्तजांबूनदरम्यवर्णा प्रतप्तं हुतं स्वर्णं तद्भद्रम्यं कामनीयं रूपं यस्याः
सा । पीतास्रवा पीतं एतद्विषयीभूतं मद्यं यथा सा । घूर्णिते नेत्रममले
नयनममले यस्याः सा ॥ १३ ॥

दिव्यप्रसूनप्रचितप्रगल्भधम्मिल्लभारोपचितैर्विलासैः ॥
 आप्यारुहभून्परमं पदं तत्संमोहयन्ती जनदुर्निवारा ॥१४॥
 दिव्यप्रसूनप्रचितप्रगल्भधम्मिल्लभारोपचितैः दिवि भवन्ति प्रसूनानि पा-
 रिजातानि पुष्पाणि तैः प्रचितः संयुक्तः प्रगल्भः श्रेष्ठः धम्मिल्लः संपत-
 केशाः 'धमिल्लः संपताः कवाः' इत्यमरात् । तस्य भारेणोपविताः
 वृद्धाः तैः कामोदीपकचेष्टारूपैर्विलासैः । तत् वेदावप्रसिद्धं 'तद्विष्णोः
 परमं पदं' 'ततः पदं तत्परिमार्गितन्यम्' इत्यादिवचनैः प्रति-
 पादितम् । अपि भिन्नक्रमः । भारोहं कामान् मुमुक्षुनपि संमोहं परमेश्वर-
 वैमुख्यं जनयन्ती । ननु सा परिहर्तव्येत्याशङ्क्य कामिभिरनिवार्ये-
 त्याह । जनदुर्निवारा जायन्ते इति जना देहास्तत्राध्यासवन्तो ये तैर्दुर्नि-
 वारा परिहर्तुमशक्या, विरक्तैः परिहरणीयेति यावत् ॥ १४ ॥

स विवेकाश्रमस्तन्वीं तां धीक्ष्यातीव चिस्मितः ॥
 मनसा चितयाभास परिम्लानमुखान्बुजः ॥ १५ ॥

समाहितैरेव सदा भवितव्यं भिक्षुभिरित्यर्थं व्यञ्जयितुं बनितासंनिधिव-
 द्विपपाकारवृत्तिरपि वर्जनीयेत्याशयं चोत्तयन्सदा दृष्ट्वा विंतासागरे
 निमग्न आसीदित्याह । ■ इति । स भिक्षुः तामंगनां दृष्ट्वाऽस्याश्रयं
 प्राप्य इव परितः आसमन्तात् म्लानं मुखकमलं यस्य सः मनसा चित-
 यामास । विचारप्रवण आसीदित्यर्थः । विषयसन्निधाने विचारपरेण
 भवितव्यं भिक्षुनेति स्वाचारेण शिक्षयति । अन्यथानर्थः स्यात् ।
 अतएवोक्तं 'सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदा पदम्' इति ।
 पावन्तोऽनर्थास्तावन्तः साहसेन भवन्त्यतो विचारः कर्तव्य इति भावः ॥१५॥

बह्वायासैरिदं स्थानं मया प्राप्तं चिरात्किल ॥

अत्राप्ययं महाविघ्नः कुतस्त्यः समुपागतः ॥ १६ ॥

तमेव विचारं 'यथा नाम तथा गुणः' इतिन्यायेन तस्य दर्शयति,
 बह्वायासैरित्यादिविशतिश्लोकैः । मया विवेकाश्रमेण इदमधीकारं श-
 रीरं चिरात् बहुभिर्जन्मभिर्विद्वज्जन्मानुष्ठितैर्धनशरीरिभ्यामसाध्यैः पुण्य-

पुंजैर्लब्धम् । किञ्चेत्यलङ्कारे । अत्रापि अस्मिन्देहेऽपि अत्युपसर्गः कु-
तस्तपः । किदेतुक इति न ज्ञायते । व्यादिसंगतिर्विद्वानन्दमुत्सातुभवप्रति-
बंधिका विषयस्कारवृत्तिरपि यत्र विक्षेपः इति किमुत्तागनासहवास
इति भावः ॥ १६ ॥

वैराग्यतीर्थसंन्यासी प्राणेभ्योऽपि प्रियो मम ॥

अस्यां सत्यां कथं चात्र स्थितिं प्राप्स्यति कातरः ॥ १७ ॥

ननु गृहस्था अपि विरक्ताः प्रतीर्यत इत्याशङ्क्य केभ्यो विरक्ता इति
सोपहासमिदं वचनमित्याशयेनाह । वैराग्येति । ' ब्रह्मलोकमुणीकारवे-
राग्यस्यावयिर्मतः ' इति ब्रह्मादिलोकानिपेधे गृहस्थो विरक्त इति वदतो
व्यापात इत्यर्थः । प्राणेभ्योऽपि प्रियो ममेति । यथा लोके पुत्रः
प्रियो भवति तथा वैराग्यं ममेति । यथार्थविवेके सति स्वत एव
वैराग्यमित्यर्थः । अस्यां सत्यां स्त्रीपत्रिघो वैराग्यं भीतं सत्पलायते ।
मबले योद्वरि सति यथा कातरो भीरुर्योद्धा इत्यर्थः ॥ १७ ॥

शमारण्यदमारण्यादीनां संन्यासिनां तथा ॥

मयि वैराग्यतीर्थे चासति काऽत्र स्थितेः कथा ॥ १८ ॥

ननु वैराग्यस्थितिर्मास्तु शमादय एवागमिष्यंतीत्यत आह । शमेति ।
आदिना उपरमारण्यादीनां परिग्रहः । मयि विवेकाश्रमे वैराग्यतीर्थे
चासति अविद्यमाने सति शमारण्यादीनां स्थितिवातांऽपि नास्ती-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं सति मुमुक्षाऽपि तापसी नागमिष्यति ॥

अच्छिन्ना मुक्तिरेषा यदयं सर्वं निराश्रया. ॥ १९ ॥

ननु मुमुक्षायां सत्यां किमिमे वरिष्यंति अत आह । एवं सतीति ।
पूर्वोक्तानां संन्यासिनामनागमने तापसी मुमुक्षाऽपि नागमिष्यति । अपि
साधनान्तरसमुच्चापकः । अनेन मुमुक्षुणां तपःपरायणता विवक्षिता तप-
स्तात्र ' मनस्येन्द्रियाणां च ऐकार्थं परमं तपः ' इति याज्ञवल्क्योक्तं
ग्राह्यम् । पूर्वोक्तसर्वसाधनसंपत्तौ तस्यास्तत्परायणत्वमर्थास्ति सिद्ध-

मिति भावः । ननु सर्वेतीर्थं मुक्तिपर्यवेसत्रं किमेगिरित्याशंक्य मुमुक्षो-
भावे सा संपुष्पायमाणा इत्याह । उच्छिन्नेति । ननु मिलित्वा भवतः
सर्वे तिष्ठन्त्वत आह । यद्वयं सर्वे निराश्रया इति निष्कन्ता इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अस्मत्समाजसंवासस्थानमेष भठः किल ॥

अत्रेयं का दुर्विदग्धा चेतालीव समागता ॥ २० ॥

ननु अस्मिन्मठे भवत्प्रतिपक्षा रागादपस्तिष्ठन्तु अत आह । अस्मदिति ।
वैराग्यादिसंपादनद्वारा मुक्तियोगोऽत्रापमेव तेषामन्यत्र सावकाशत्वा-
न्नात्र योग्यता । किलेति पूर्ववत् दुर्विदग्धा भूत्वा चेतालीव पथोत्तमं
वर्णं पिशाची प्रविष्टा तं स्वधर्मात्मपातयति । तथेयमपि इतिमंत्रनिव-
र्त्यत्वमपि समानमिति पिशाचीत्वे तदेह एव दुःखदा तद्भासना तु जन्म-
परंपरायदा तत्तद्व्यतिरेको ध्वन्यत इति ॥ २० ॥

पदाऽपि युवतीं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि ॥

इति वृद्धोक्तयः संति तत्कुतः स्यात्सहस्थितिः ॥ २१ ॥

अतएवाष्टभिस्तामेव सर्वविषयग्रधानत्वाभेदति, पदापीत्यादिभिः । भिक्षुः
दारवीं काष्ठमयीं न पश्येल्लिखितामपीत्यादेरपिसमुच्चायकः । एतद्बुद्देश्य
कं कस्यचिदपीन्द्रियस्य व्यापारं न कुर्यादिति भावः । एतस्योत्तरार्द्धे
'स्पृशन्करीव वध्येत करिण्या अंगसंगत' इति । तथा विष्णुः—संभाषणं
सह स्त्रीभिरालापमेक्षणे तथा ॥ नृत्यं गानं सर्वां सेवां परिवादांश्च वर्ज-
येत् ॥ मेधातिथिरपि—न संभाषेत्स्त्रियं काचित्पूर्वदृष्टां न संस्मरेत् ॥
कथां च वर्जयेत्तामां न पश्येल्लिखितामपि ॥ २१ ॥

निर्मृष्टघृतमप्याज्यपात्रं संनिधिमुत्तमणः ॥

प्राप्य द्रवत्येव तथा योपितां सक्षिधौ यतिः ॥ २२ ॥

ननु स्त्रीसाम्रिध्ये किं दुष्पति पतिर्दुष्पतीति सदृष्टांतमाह । निर्मृष्टेति ।
निर्मृष्टं शुद्धं घृतं यत्र तद्वत्पानमग्निसमीपे यथा द्रवत्येव तथा योपितो
क्षुपते प्रीतिं कुर्वति तथा पुरुषपश्यं वध्रंतीति योपितस्वातां समीपे
पतित्वं नश्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

जिताहारोऽथवा वृद्धो विरक्तो व्याधितोऽथवा ॥

यतिर्न गच्छेत्तं देशं यत्र स्यात्प्रतिमा स्त्रियाः ॥ २३ ॥

ननु विरक्तस्य संपत्तिं किं करिष्यति त्रीत्यत आह । जिताहार इति । 'द्वौ भागौ पूरयेदन्नेर्जलेनैकं प्रपूरयेत् ॥ वापोः संवाराण्यं तु चतुर्यमवशेषयेत्' इति योगोक्तविधिना 'जितं सर्वं जिते रसे' इत्या-
विवचनात् । यत्र देशे स्त्रियाः प्रतिमा शूर्तिरपि तत्र जितरसो वृद्धो विरक्तो रोगग्रस्तोऽपि न गच्छेत् ॥ २३ ॥

विषवह्निमरुद्भिध्ये बाधते प्राणिनं यथा ॥

योपित्स्पर्शा तथा वायुर्बाधते मस्करीश्वरम् ॥ २४ ॥

ननु देशे तत्प्रतिमा यत्र तत्र गमने किं दूषणमत आह । विषेति । यथा विषवह्नीवायुः विष्पाचले पर्वते प्राणिनं बाधते तथा योपित्स्पर्शा वायुः । वायुर्वै गौतम तत्सूत्रमिति श्रुतेस्तदुपाध्यन्तःकरणवृत्तिर्योपि द्विधा पतीध्वं नाशयति । ननु स्थूलस्य सूक्ष्मस्य वा देहस्यात्मनो वा नाशो नाद्यः कर्माश्रितत्वात्तस्य न द्वितीयः ज्ञानं विना तन्नाशायोगात् न तृतीयस्तस्य नित्यत्वात् इति चेन्न, विवेके एव पुरुषस्तन्नाशो नश्यत्पेद मस्करीश्वर इत्याशयात् इति ॥ २४ ॥

संभाषणाबलोकादि दूरे तिष्ठति योपिताम् ॥

अहिदंशस्मृतिरिव स्मृतिस्तासां स्मृतिप्रदा ॥ २५ ॥

स्मरणमपि यस्या अनर्थकारि किमुत भाषणादिकमित्याह । संभाषणेति । यथाऽहेः सर्पस्य दंशः दंशव्यापारः तस्य स्मृतिर्यथा स्मरणप्रदा तथा योपिता स्मृतिरपि ॥ २५ ॥

योपिन्मूला बुधैः प्रोक्ताः सर्वेऽनर्थाः शरीरिणाम् ॥

अपि ब्रह्मैन्द्रचन्द्रादिदेवानां का कथा नृणाम् ॥ २६ ॥

ननु महतां सिद्धीं किं करिष्यतीपमित्याशङ्क्य 'मात्रा श्वसा दुहित्रा वा नैवेद्यानास्तनो भवेत् ॥ चन्द्रानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपकर्षति' इत्याश-
येन महतामपि दुर्देशमेतत्तन्मोहात् । योपिदिति । शरीरवता सर्वेऽनर्थाः

पौपित्संगात्संभवन्ति महतामपि किमत आह । ब्रह्मेति । ब्रह्मा स्वां
पुत्रो धृतपृष्ठरूपाय, इन्द्रो गौतमपत्नीम्, चन्द्रो देवगुरुभाषाम् । आदि-
शब्देन सौभरिप्रभृतिग्रहः । अन्येषां तु का वार्तेति ॥ २६ ॥

अपि राज्यं नरकवत्स्वर्णं पश्येच्च लौष्ठवत् ॥

स्त्रियं कुणपवत्पश्येद्यस्तादृग्कुर्लभो यतिः ॥ २७ ॥

तर्हि भिक्षुः कीदृशोऽत आह । अपीति । राज्यं नरकवत्पश्येत्स्वर्णं
लोष्ठवत् समलोष्ठशयकांचनः, त्रियं कुणपवत् शबवत् । अतएवोक्तम्-
'अहरेरिव गणाद्वीतः सन्मानाजराकादिवत् ॥ कुणपादिव च स्त्रीम्पस्तं
देवा प्राकार्यं बिदुः' इति । तादृशः संपासी दुर्लभः ॥ २७ ॥

संभाषार्हो ततो नैषा घोषा दोषातिगौरवात् ॥

प्रमोषाय प्रवृत्ताऽपि यतेर्वासस्य दैवतः ॥ २८ ॥

अतः किं करणीयमियं दोषाकरत्वाच्च संभाषणीया यतिमिरित्याह
संभाषार्हेति । अतोऽपि न संभाष्या । भिक्षुनिवासभूतस्य पुष्पवशाच्छ-
द्यस्यास्य मठस्य प्रमोषाय नैष्कल्याय प्रवृत्ता, अपि हेतुत्वद्योतकः ॥ २८ ॥

न चान्योऽत्र नरः कश्चिद्योऽस्याः पृच्छेच्चिकीर्षितम् ॥

गमिष्यतीत्यं किमितः किंवा स्यास्यति संततम् ॥ २९ ॥

तर्हि मनसा न संभाष्या चेदन्योऽस्याश्चिकीर्षितं पृच्छेदत आह । न
चान्य इति । इतः गमिष्यतीत्यं किंवा संततं निरंतरं स्यास्यति किंवा
इति पृच्छेद्यः सोऽत्र नास्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

अथवा ययमेवैतां पृच्छामोऽस्याश्चिकीर्षितम् ॥

प्रत्यक्प्रवणचित्तानां वराकी किं करिष्यति ॥ ३० ॥

संप्रति ब्रह्मनिष्ठाया माहात्म्यमाह । अपवेति । अस्याश्चिकीर्षितं ययमेतां
पृच्छामः । प्रतिदेहमंचति भाति प्रत्यक्तत्पदार्थः देहादिभ्यः सर्वेभ्यः
भातिभ्योभ्येनातिरंचति प्रकाशते त्वंपदन्वयाचः तस्मिन्वसीद्विषयं चित्तं
येषाम् । वराकी क्षुद्रा किमपि न करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

यियथास्नायदेवैते प्रगल्भन्तेऽथलादयः ॥

प्रत्यगात्मरतिर्यावदृढा नोदेति देहिनः ॥ ३१ ॥

ननु विषयाः श्रेयः परिपंथिन इत्याशङ्क्य एकांते निवसतां ब्रह्मात्मनि-
ष्ठानां परमहंसानामकिंचित्करा इत्याह । विषया इति । विषयाः स्रगा-
दयः । प्रत्यगात्मरतिषु ब्रह्मात्मनिष्ठायाः पूर्वमेव , ननु पश्चात्प्रवला
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

आत्मप्रेम्णि समुत्पन्ने विषयप्रेम नश्यति ॥

घरेपित्प्रेम्णि समुत्पन्ने मातृप्रेमेव कामिनाम् ॥ ३२ ॥

ननु विषयप्रेम्णोऽनादित्वात्कथं निवृत्तिरित्याशङ्क्य भ्रममूलत्वेन शिषि-
ल्लवाद्देदांतमभावाच्च परमार्थविषयत्वेन दृढत्वात्तन्निवर्तकत्वमिति सह-
र्षातमाह । आत्मेति । ननु विना ज्ञानं विषयप्रेमनाशो न तन्नाशं विना
ज्ञानं नेत्यन्योन्याश्रयः इति चेन्न , पूर्वं वैराग्येण सामान्यतो बाह्य
विषयस्याग्रे सूक्ष्मविषयस्य स्वरूपस्य ज्ञानान्निवृत्तेः । तथाचोक्तं भग-
वद्गीतायाम् ' रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ' इति ॥ ३२ ॥

आत्मतत्त्वविदः का भीर्योपि त्पिण्डात्मकल्पितात् ॥

यिमेति न हि रज्जुशो रज्जुसर्पात्परीक्षितात् ॥ ३३ ॥

आत्मविदो दृष्टौ द्वितीयस्य भयहेतोर्भावात् भयं नास्तीति सहर्षांत-
माह । आत्मतत्त्वविद इति । अतस्मिं साक्षत्येन गृह्यतेति आत्मा, सात-
त्ये सति गमनाभावः इति न च बाध्यम् , अत्र गमेः प्रकाशार्थकत्वात् ।
निरंतरमराग आत्मपदार्थः स एव तत्त्वमनारोपितं रूपं सर्वोधिष्ठानं तद्वे-
चीति आत्मतत्त्वविदस्य भयं न षोपि त्पिण्डात् । अत्र हेतुः । प्रकल्पितात्
सन् वाऽसन् वा नाधो बायानापत्तेः , न द्वितीयः प्रतीत्यनापत्तेरस-
माह । प्रतीक्षितादिति । उभयमेवेति । अथवा धातुनामनेकार्थत्वाद्युपति
श्रीतिं परोति अनया भ्रातः युज्यते सेन्यते सर्वभ्रातरिति षोपि न्माया
तस्याः पिण्ड इव पिण्डः सर्वोऽपि गर्भस्तस्मात् प्रकल्पितान्मिथ्याभू-
तान् भ्रातिज्ञानविषयान् आत्मतत्त्ववित् न मिमेति । यथा रज्जुत-
त्त्वज्ञं भ्रातिविषयान्तर्गोत्र मिमेति तथा । ननु ज्ञानं यथार्थं ज्ञानत्वान्

इत्यनुमानेन ज्ञानमात्रस्य यथार्थत्वात्कथं भ्रांतिज्ञानविषयत्वेन प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमिति चेन्न, नेदं रजतमित्युत्तरकाले बाधदर्शनात् । विसंवादि-
प्रवृत्तेश्च भ्रमसिद्धिः । प्रवृत्तिस्त्वसंसर्गाद्विदादेवेति न च वक्तव्यम् । सु-
पुत्रे व्यभिचारात् भ्रमो नास्तीत्युक्तवतः स्वीकारे मतहान्यापत्तेरस्वी-
कारे निषेधानुपपत्तेरिति । ननु सत्यस्यैव रजतस्य प्रतीतिरस्तु दोष-
वशात् इति चेन्न, संनिर्गर्भाभावेन सत्यस्येदं रूपेण प्रत्यक्षानुपपत्तेः । ज्ञा-
नलक्षणास्वीकारेऽनुमानकधोच्छेदापत्तेरत्र रजतं नास्तीति एतद्देशप्रस-
क्तस्यैव निषेधदर्शनादिति । नन्वांतरस्य रजतस्य लाघवात्स्वीकारे किं
बाह्यकल्पनया नूतनरजतकल्पनया चेति चेन्नांतरसत्त्वेऽहं रजतमिति
प्रत्ययः स्यान्न त्विदमिति निषेधोऽपि तादृश एव स्यादिति । अथासदेवेदं
रजतममादिति प्रतीतेरसदेव, रजतमिति चेन्नासतः प्रतीत्यनुपपत्तेर्वा-
धानुपपत्तेश्चासदस्तीति सत्त्वासत्त्वयोः समानाधिकरण्यानुपपत्तेरस्ति
चेत् व्याघातः नास्ति चेन्निषेधानुपपत्तिरिति प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्र-
संगे परिशिष्यमाणे संप्रत्ययः परिशेष इति न्यायेनानिर्बन्धनीयमेव शु-
क्त्यादौ रजतादिकमुत्पद्यतेऽतः कल्पितसर्वदृष्टान्तेन कल्पितात्प्रपञ्चादा-
तत्त्वविदो भयं नास्तीति सुष्टुक्तम् ॥ ३३ ॥

पुंस्त्रीपदविभागारुह्यं तमस्तावदुदेति च ॥

यावन्नोदेति चिद्भानुश्चित्तोदयमहीभृति ॥ ३४ ॥

मन्विषं स्त्री पुरुषोऽयमिति ज्ञाने कथं न भयजनकत्वं स्त्रीपिंडादेरित्या-
शङ्क्य यदृष्टौ स्त्रीपुरुषविभागस्तस्यैव भयं, यस्य तु “ यज्ञत्वस्य सर्वमा-
त्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ” इत्यादिश्रुत्युत्तीर्णभावं भासस्य स्त्रीपुंविभाग-
कल्पकप्रज्ञानं नास्ति तस्य कथं भयमित्याह । पुंस्त्रीति । पुंस्त्रीश्च स्त्री
च पदद्वयं तेषां विभागः पृथक्पृथक् तमाख्याति प्रत्यापति तत् । किम् ।
तमोऽज्ञानम् । ताम्यति विपर्ययं गच्छत्यनेन इति व्युत्पत्तेः । इदं तम-
स्तावदुदेति यावच्चित्तोदयात्क्षणे चिद्भानुः कृत्त्यादृष्टादित्मनोदेति ।
ज्ञाने जाते तमो नश्यतीत्यर्थः । आत्मदृष्टेः स्त्रीपुंविभागो नास्त्यत्र प्रमाणं

भागवतम्— “ दृष्ट्वाऽनुपांतमृषिमात्मजमप्यनग्नं देव्यो द्विषा परिदधुर्न
सुतस्य चित्रम् ॥ तद्वीक्ष्य पृच्छति मुनौ जगदुस्तवास्ति स्त्रीपुंभिदा ननु
सुतस्य विविक्तदृष्टेः” इति । द्वितीयादौ भयं भवतीति श्रुतेर्द्वितीयस्य भय-
हेतोः समावात् ज्ञाने च निर्भय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

वैराग्यतीर्थसचिवे विवेकाश्रमसंज्ञके ॥ मयि व्याघ्र
हवाजानां प्रौढिः का वास्ति योपिताम् ॥ ३५ ॥

अतएवाह । वैराग्येति । वैराग्यसहाये विवेके सति योपितां का प्रौढिः
किं सामर्थ्यम् । कस्मिन्सति कासामिवातो दृष्टान्तमाह । व्याघ्रे सति अ-
जानां प्रौढिर्महत्त्वं नास्ति स्थितिरेव नास्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति निश्चित्य संन्यासी दासीमिव पुरस्थिताम् ॥

मन्यमानः स्त्रियं कान्तामूचेऽनूचानुसत्तमः ॥ ३६ ॥

तथापि व्यवहारदृष्टौ भिक्षुस्तां दृष्ट्वा किं चकारेत्यत आह । इतीति ।
अनूचानुसत्तमः गुरोः सकाशात्सागवेदाध्यायी’ अनूचानः प्रवचने सागे
ऽधीती गुरोस्तु यः’ इत्यमरः । पुरः स्थितां दासीमिव त्रिगुणरञ्जुरिवाति-
दृढाऽप्यविवेकिनां माया तथापि ज्ञानिनः शुश्रूषामेव करोतीति दृष्टां-
ताभिप्रायः । ताभिवेकी कर्मणीया मन्यमान एव न वास्तवीमूचे उक्त-
वानित्यर्थः ॥ ३६ ॥

काऽसि कस्यासि ललने कुत्रत्या किंच वाञ्छसि ॥

नोचिताऽस्मिन्मठे भाति स्थितिस्तव चरानने ॥ ३७ ॥

यद्वचनमूचे तदेवाह । काऽसीति । न च स्त्रीरूपे निश्चिते पुनः प्रश्नानुपप-
त्तिरिति वाच्यम्, निर्णयार्थं तस्याः प्रश्नोपपत्तेः । स्युल्लेखरूपा सूक्ष्मरूपा
कारणरूपा वा आत्मरूपा वा नायः देहमात्रस्य भूतस्य कत्वात् । न
द्वितीयः तस्यापि तन्मात्रत्वात् । न तृतीयस्तस्य सर्वसाधारणत्वात् ।
इदमोश्रियत्याभावाच्चतुर्थं तु इष्टापत्तिरेवास्माकमिति न त्वात्मभिन्न-
स्याहानपर्यत्वाच्चद्रष्टुं तथापि वृत्रस्थितिः पृच्छतेऽत आह । वृत्रत्ये-
ति । आश्रयप्रश्नः जटमपचाश्रया जीवाश्रया ईश्वराश्रया शुद्धाश्रया वा

नाद्यः स्वकार्यस्याश्रयत्वानुपपत्तेः, न द्वितीयः आत्माश्रयाद्यापत्तेरतएव न तृतीयः न चतुर्थः सुदृष्टत्वानुपपत्तेः । कथं तर्ह्यश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचित्तिरेव केवला इति वृद्धवचनमिति वाच्यम्, मूढजनान्वासनमात्रत्वात् । अतो निरूपणानर्हत्वान्नासीति भावः । अतएव वाञ्छापि तु त्वत्कर्तृका गतेत्याह । किं वाञ्छसीति । अतएव तरंगवत्प्रतीतिमात्रशरीरे वरादाने अस्मिन्पदे तव स्थितिर्योग्या न । वनितादिविषयाकारवृत्तिः संन्यासिनां योग्या न इति भावः ॥ ३७ ॥

यत्र संन्यासिनः शांताः दांता उपरतास्तथा ॥
तितिक्षवः समाधिस्थाः पश्यन्त्यास्मानमात्मना ॥ ३८ ॥

अतएवाह । यत्रेति । संन्यासिनः इहामुत्रफलभोगत्पन्नशीलाः आत्मना विवेकेनात्मानं कार्यकारणाधिष्ठानं पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति । किंभूताः शांताः वशीकृतांतरिद्रियाः । दांताः वशीकृतवाह्येन्द्रियाः । उपरताः इन्द्रियनिवर्तकयत्नं विमैव निवृत्तवाह्यांतरिद्रियाः । तितिक्षवः सुखदुःखादि द्वंद्वसहिष्णवः । समाधिस्थाः निःसंक्रयाः, सदा समाहिता इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

यत्र देहेन्द्रियप्राणमनोबुद्धिभ्य ईक्ष्यते ॥

विचिक्तः प्रत्यगात्माऽयं यतिवर्धमुसुक्षुभिः ॥ ३९ ॥

यत्र संन्यासिन इत्यादिनां पञ्चानां पंचमेतान्वयः । यत्र मदे यतिश्रेष्ठमुक्तिमिच्छद्विरमपरोक्षः “यत्साक्षादपरोक्षात्” इति श्रुतेः । प्रत्यगात्मा देहादिभ्यः पृथगान्नेक्ष्यते ॥ ३९ ॥

यत्र वेदानुवचनैर्यजैर्दानैस्तपश्चर्यैः ॥

तथैवानशनैरात्मज्ञानमिच्छन्ति सूरयः ॥ ४० ॥

यत्र वेदानुवचनैः यंत्रब्राह्मणाध्ययनैः । तद्विहितेपदेशेनैर्द्रव्यत्प्रागे । तपश्चर्यैः कृच्छ्रवांद्वापणादिभिः । अनशनेन कायरहितैः रागद्वेषरहितेन्द्रियविषयसेवनरूपैरात्मज्ञानमिच्छन्ति । आत्मानं विविदिषन्तीत्यर्थः । तथाव श्रुतिः— “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ॥ यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन” इति । ‘यतो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्’

इति स्मृतेश्च । कर्मणामंतःकरणशुद्धिद्वारोपयोगः सूचितः ॥ ४० ॥

इहामुत्रफलोद्दिग्धा शक्तितात्पर्यनिर्णयम् ॥

ब्रह्मण्यसंगे कुर्वति श्रुतीनां यत्र पंडिताः ॥ ४१ ॥

मनसि शुद्धे किं भवतीत्याशंक्य साधनचतुष्टयसंग्रहा अखण्डे ब्रह्मणि वेदा-
तानां तात्पर्यमवधारयंतस्माह । इहामुत्रेति । यत्र पंडिताः 'प्रवाहपतिते
कार्ये कामसंकल्पवर्जितः ॥ तिष्ठत्याकाशहृदयो यः ॥ पंडित उच्यते ।
पंडितत्वविषयिणी मतिर्येषां ते पंडिता । ऐहिकामुष्मिकफलभोगविर-
क्ता असंगे ब्रह्मणि शक्तितात्पर्यं निश्चिन्वन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

पांचजन्याभिधे तस्मिन्मठेऽशठजनाश्रये ॥

विश्वमंदिरयोग्यायास्नव नैवोचिता स्थितिः ॥ ४२ ॥

तस्मिन्मठजनाश्रये पंडितजनयोग्ये मठे विश्वमंदिरयोग्याया विश्वो
जाग्रदवस्थाभिमान्यात्मा तद्योग्यमंदिरं स्थूलशरीरम् । सूक्ष्मकारणयो-
रप्युपलक्षणम् । तत्र योग्यता तत्र दृष्टे अत्र परमहंसानां योग्ये स्थाने
स्थितिर्नार्हतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

विवेकाश्रमवाक्यं तदाकर्ण्यार्कर्णलोचना ॥

वक्तुं प्रत्युत्तराण्येषा क्रमेणैव प्रचक्रमे ॥ ४३ ॥

मित्रोर्वाक्यं श्रुत्वा सा किं चकार अत आह । विवेकाश्रमेति । तत्पू-
र्वोक्तं विवेकाश्रमवास्य श्रुत्वा विशालमपना क्रमेणैव प्रत्युत्तराणि वक्तुं
प्रचक्रमे, चित्तवृत्तिरिषादित्रयोविंशतिश्लोकेः ॥ ४३ ॥

चित्तवृत्तिरहं भद्र ज्येष्ठाऽस्मि अग्निनी तव ॥

त्वं पुनर्मां न जानासि यदुत्पन्नोऽसि संप्रति ॥ ४४ ॥

किमुवाच सेतयत आह । चित्तवृत्तिरिति । मित्रेवात्पूर्वं विषयासारा
वृत्तिस्तिष्ठति पुनरनेकजन्मानुष्ठितपुण्यवशाद्विवेको जायते इति - सूच-
यितुमाह । हे भद्र कल्याणरूप अहं तव ज्येष्ठा मग्निनी अस्मि । पच-
स्मादिदानीमुत्पन्नो भवसि अतो मां न जानासि ॥ ४४ ॥

ये ये मठास्त्वया त्यक्ता यश्चेदानीमुपाश्रितः ॥
तान् सर्वान्पालयन्तीं मां विद्धि वत्साधिदैवताम् ॥४५॥
किं कृत्यं कृतं त्वयाऽत्र स्थितवत्येत्यत आह । ये ये इति । इतिवीप्स-
याऽनंतत्वं संमतं मठानाम् । हेवत्स ये ये त्वया त्यक्ता त्वद्रहिताः
यश्च मठः संप्रत्याश्रितः तान्सर्वान्पालयन्तीमधिदैवतां मां जानीहि ॥४५॥

वाञ्छामि विषयान्सर्वान् शब्दादीन् हृदयंगमान् ॥
तदुपस्थापकं तत्तत्कर्मापीच्छामि शोभनम् ॥ ४६ ॥
किंस्वभावा त्वमेत आह । वाञ्छामीति । अहं सर्वान्मनसः प्रियान्
शब्दादीन् विषयानिच्छामि । ननु कारणं विना कार्यं न जायते तत्प्रा-
प्तिरपि दुर्लभा इत्यत आह । तदुपस्थापकं तत्प्राप्तिसाधनं शुभकर्मजन्यं
पुण्यमदृष्टमपीच्छामि ॥ ४६ ॥

न कर्मस्यागमिच्छामि तत्फलत्यागमेव च ॥
यथेच्छति भवान्मूढः कर्मदित्वमुपागतः ॥ ४७ ॥
ननु कर्मणा वध्यते जंतुर्विद्ययाऽमृतमश्नुते 'इत्यादिवचनतत्कर्मत्याग एव
किं न क्रियते त्वयेत्याशङ्क्य विषयंस्तैर्विषयास्तैः कर्म त्पक्षं न शक्य-
त इत्याह । न कर्मेति । अहं कर्म न त्यजामि तत्फलमपि न त्यजामि
यथा भवान्कर्मदित्वं संन्यासित्वु प्राप्तः । मूढः ससारानभिज्ञः 'सानिशा
पश्यतो मुनेः' इति स्मृते । एतेन भवदुपस्थितं पूज्यत्वं सर्व्वत्वं च
समानाधिकृतमेकस्मिन् वक्तव्यं विरुद्धोक्तित्वात् । त्वं पूज्यो मूढश्चेति
लोकेऽपि कश्चिन्नहि वकीत्यपास्तम्, स्मृत्युक्तज्ञानीप्राप्त्वेन तत्पदस्य
व्याख्यातत्वादिति ॥ ४७ ॥

त्यक्त्वा गुत्रैषणां वित्तैषणां लोकैषणामपि ॥
भिक्षा कार्या प्रतिग्रहमितीदं साहसं महत् ॥ ४८ ॥
नन्वेषणात्रयत्यागपूर्व्वसंन्यासः श्रुत्या विहितः स कथं त्यक्तुं शक्यो-
ऽत आह । त्यक्त्विति । एषणात्रयं त्यक्त्वा प्रतिग्रहं भिक्षा इति अति-
साहसमविचारप्रभावः ॥ ४८ ॥

यस्यादौ संनिवेशोऽध्ययनमपि तथा यस्य गेहेष्व-
कांतेष्वर्थानुष्ठानमिष्टं विविधवसुचयैर्वेद एव प्रहेय ॥
प्रांते यत्संनिवेशोऽध्ययनमपि तथा यस्य कांतार-
देशेऽर्थानुष्ठानं च भिक्षाश्रुतिचय इह सो हेय
इत्यज्ञदौस्थ्यम् ॥ ४९ ॥

यस्यैतेष्टचत्वारिंशत्संस्कारा इत्यादिवचनविहिताधानादिसंस्कारसंस्कृत-
वेदस्य स्वाध्यापोध्येतव्य इत्यध्ययनविधिनाऽधीतसांगवेदस्य पञ्चाध-
नुष्ठानरतस्य श्रेयो भवतीत्याह । यस्येति । यस्य वेदस्यादौ गर्भे एवं
संनिवेशो यद्विहितसंस्कारस्यापनम् । अध्ययनमपि तथा अष्टवर्षे ब्राह्म-
णमुपनयीतेति अध्यापयीतेत्यध्यापनविधिनाऽध्ययनं प्राप्तं उपनयना-
न्तरमेव विहितम् । यस्य वेदस्य कर्मनीपेषु बृहेषु अर्पणस्य यागादेर्वि-
विधद्रव्यैरनुष्ठानं विहितं ' कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः '
इतिश्रुतेर्जीवित्तावधिकर्म विहितं यथा सा हेया । प्रांते प्रकर्षेणांतः-
मरणकालः तस्मिन् यत्संनिवेशः यस्य वेदस्य संनिवेशः तद्विहितसं-
न्यास अध्ययनमपि तथात एव । यस्य वेदस्य कांतारेऽतिदुर्गमे वने
जनशून्ये देशेऽर्थानुष्ठानं विहितम्, ' अरतिर्जनसंसदि ' इतिस्मृतेः ।
भिक्षाश्रुतिचयः सप्तागारानसंछृष्टानित्यादिविहितः भिक्षाचयो येन स
वेदः न हेयो न त्पाप्य इत्यज्ञदौस्थ्यं भूदजनहठप्रात्रमेव ॥ ४९ ॥

ज्योतिष्टोमाद्भवेत्स्वर्ग इतीयं गुटजिह्विका ॥

नमो मुंडश्चरेद्विज्ञामिति तत्त्वार्थदं वचः ॥ ५० ॥

विहितसंन्यासश्रुतिमनुवादपूर्वकमाप्तिपति । ज्योतिष्टोमादिति । यथा
रोगनिवृत्त्यर्थं ग्राहितव्ये औषधे प्रथमं गुडादिकं दीयते तथैव संसारा-
नर्पन्नातनिवर्तके वेदांते प्रवर्तयितुं गुटजिह्वान्यायः । नमः दिगंबरः
मुंडः संन्यासी भिक्षां चरेदिति वचः तत्त्वार्थदं परमार्थव्यञ्जकम् ॥ ५० ॥

इतीमां कल्पनां पूर्वजन्मन्यकृन्मत्प्रियाः ॥

निर्माणया रचयंत्यज्ञा रंका नाथयिमोदितः ॥ ५१ ॥

इतीति । इमां वेदविहितां कल्पनां उत्प्रेक्षां पूर्वजन्मनि अकृतपुण्या
अतएव निर्भाग्या भाग्यरहिता अज्ञाः शास्त्रबोधरहिता रक्षाश्च अनायाश्च
दरिद्रा ईश्वररहिताः कुर्वन्ति ॥ ५१ ॥

अहो सौभाग्यमेतेषां मुंडानां भिक्षया महत् ॥

यदेतद्वचनादूपा हित्वा राज्यं श्रिता वनम् ॥ ५२ ॥

अर्थास्तुतिद्वारा निंदामेव करोति । अहो इति । एषां संन्यासिनां भि-
क्षया महत् पूज्यं देवं अनेकेषु जन्मसु ब्रह्मचर्याद्याभ्रमैरनुष्ठितं निष्का-
मकर्मजन्यं यदेतेषां भिक्षुणामुपदेशाद्वाजानः पुष्टिश्चिरमभूतयः, वनं
वन्त्यते सेव्यते विरक्तैः परमहंसैरिति वनम् । अपवा वन्त्यते सम्यग्भज्यते
ऽनुभूयते परब्रह्मवर्त्म नारदोपदेशादक्षपुत्राः सनकाद्युपदेशात्प्रयुग्मभूतयः
प्राप्ताः । राज्यत्यागे राजसेविनो बहवः पुरुषा दुःस्विता इति
तद्भावः ॥ ५२ ॥

भिक्षाचर्यं श्रुतिप्रोक्तमित्यवश्यं यदीष्यते ॥

दयेनसंबन्धामुख्यैः किमपराद्धमिति रीर्यताम् ॥ ५३ ॥

ननु संन्यासश्रुतिनिर्वकाशेत्यत आह । भिक्षेति । यद्विश्रुतिप्रोक्त
इतिहेतोरवश्याभीष्टपारित्राज्यं दयेनाः कपोतादिभक्ष्याः पक्षिणः सम्य-
हंशन्ति पुष्टिकाश्रयतयः । आदिनाऽगदोपादिनिमित्तेन स्त्रीरहिताः प्रहं-
ते । किमपराद्धमिति कथ्यतां, भावे निष्ठा तत्र सा सावकाशेति भावः ॥ ५३ ॥

त्यक्त्वा सर्वाणि कर्माणि श्रौतस्मार्तानि सर्वथा ॥

परमः क्रियते धर्मा भिक्षाचर्यं मुमुक्षुभिः ॥ ५४ ॥

अनुवादपूर्वकं संन्यासं लिपति ह्याभ्याम् । त्यक्त्वेति । श्रौतानि अग्नि-
ष्टोमादीनि, स्मार्तानि वैश्वदेवादीनि, मन्त्रीणि, कर्माणि निहाय, परमः सर्व-
कर्मफलभूतः धर्मः संन्यासः । न च कर्मोभावस्य धर्मत्वं कथमिति वा-
च्यम्, वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्म इतिलक्षणस्य तत्रापि सद्भा-
वात् । त्यागसंकल्परूपस्य तत्त्वेऽपि वायकामावात् मोक्षमिच्छद्भि-
संपाद्यते ॥ ५४ ॥

मिक्षां च कुर्वतामेपां तदलाभे वुमुक्षया ॥

मरणं वा भवेन्नित्यं करणं वाऽपि किञ्चन ॥ ५५ ॥

एषां मिक्षणां हृन्निवृत्तीच्छया मिक्षां कुर्वतामन्तान्त्राभे मरणं किञ्चिन्नित्यं
करणार्थं भवेत् ॥ ५५ ॥

वित्तैपणादिव्युत्थानप्रतियोग्यात्मचित्तनम् ॥

विहायाभिषदन्वेदो भिक्षाचर्यं न लज्जते ॥ ५६ ॥

जायमानो ब्राह्मणस्त्रिभिर्भ्रूणैर्भ्रूणवानिति श्रुतिं 'भ्रूणानि व्रीण्यपाकृत्य
मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्पथः'
इति स्मृतिं वाऽऽश्रित्य धृते । वित्तैपणेति । वित्तैपणा पुत्रैपणा भाव-
प्रतियोगिभ्यः एषणास्तद्वान् भ्रूणत्रयवानात्मा तच्चित्तन भ्रूणत्रयापा-
करणं च विहाय संन्यासं विदधत् वेदो न लज्जते । अपितु लज्जत
एवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

वदन्ति वृद्धाः शतशो यथा यक्षस्तथा मलिः ॥

निर्माग्यानां श्रुतिः का वा भिक्षातोऽन्यां

क्रियां वदेत् ॥ ५७ ॥

॥ श्रुतिर्मिक्षां विदधाति सा भदभाग्यानुद्दिष्टेत्याह । यक्षानुद्वयो व-
निरिति न्यायमनेकशो वृद्धा वदन्ति श्रुतिः निर्माग्यानां भाग्यात्क-
र्मकृत्वाभिर्गतास्तेषां भिक्षातोऽन्यां का क्रियां वदेदपितु भिक्षामेव
वदेदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

आत्मा द्रष्टव्य इत्याद्या यद्वेदांताः प्रचक्षते ॥

तदस्मदादिभिः क्रिया नात्मप्रत्यक्ष ईक्ष्यते ॥ ५८ ॥

ननु यदि परमात्मा सर्वदृश्येत तदा तदज्ञेनविधानं व्यर्थं स्यादित्यत
आह । आत्मेति । यद्वेदांता वदन्ति स आत्मा ऽस्माभिः किं प्रत्यक्षं न
दृश्यते अपितु दृश्यते इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

हस्तपादाद्यवयवसन्निवेशविशेषयुक् ॥

प्रत्यक्षमिक्षते हात्मा विधिस्तत्र निरर्थकः ॥ ५९ ॥

कीदृशस्तर्ह्येति आह । हस्तेति । हस्तपादाद्यवयवानां सन्निवेशविशेषः
रचनाविशेषस्तं युनक्ति तेन वा युज्यते स प्रत्यक्ष एवमत्र विधिनिष्कल
एवेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

अथौपनिषदः कश्चिदेहादन्योऽस्ति सोऽपि च ॥

सर्वेषां प्रिय एवात्मा तदर्थं च प्रियं जगत् ॥ ६० ॥

मन्वेतन्नाशस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्कृतनाशाकृताभ्यागमतर्कविरोधाच्च कथ-
मयमात्माऽत आह । अथौपनिषद इति । अथेति पक्षात्तरयोक्तकः ।
उपनिषदा शृङ्गते औपनिषदः देहविलक्षणः आत्मा सर्वेषां प्रियः सर्वं
जगत्तदर्थं प्रियं तच्छेषभूतम् ॥ ६० ॥

तर्त्तिक वित्तसुतादीनां प्रियाणामात्मनः परम् ॥

त्यागोऽयमुच्यते कस्मादेहश्चायं निपीड्यते ॥ ६१ ॥

तत्तस्मादात्मनः परं प्रियायां वित्तादीनामयं त्यागः किमुच्यते अयं
भोगः यथेष्टदेहत्यागेन किं निपीड्यते ॥ ६१ ॥

य औपनिषदः कश्चिदेहादन्यः प्रियः परः ॥

आत्माऽस्ति तं तर्पयतु विषयैरिन्द्रियार्पितैः ॥ ६२ ॥

ननु वित्तादित्यागं विना कथं वेदांतप्रतिपाद्यात्मसुखमाप्तिरित्यत
आह । य औपनिषद इति । यदि कश्चिदेहादन्यः परः प्रिय आत्मा-
ऽस्ति तमिन्द्रियदर्शितेर्विषयैस्तर्पयत्वित्यर्थः ॥ ६२ ॥

हंतात्मा ह्रियते किंवा स्नानमृच्छौचमुंडनैः ॥

अधःशय्यारण्यवासत्रह्नचर्यशमादिभिः ॥ ६३ ॥

विषयस्तानां सांप्रतमाचारं निषेधति । हंतात्मेति । हंतेति कष्टे । स्ना-
नादिभिरधःशय्यादिभिर्देहः किं ह्रियते ॥ ६३ ॥

शृण्वंतु मधुरान् शब्दान्बीणानारीमुखोद्गतान् ॥

स्पृशंतु मृदुलाः शय्यास्तथा सारंगलोचनाः ॥ ६४ ॥

तां किं कर्तव्यमत आह । शृण्वंतीति । बीणा च नारीमुखं च ता-

भ्यामुद्रतास्तान् मधुरान् श्रवणमात्रेण विचाकर्षकान् । मृदुलाः को-
मलाः शय्याः तथा सारंगलोचनाः मृगालीः सृशंतु ॥ ६४ ॥

पश्यंतु कनकाभानि नारीरूपाणि सर्वदा ॥

भक्षयंतु च लेह्यादिविधान्यन्नान्यहर्निशम् ॥ ६५ ॥

स्वर्णवर्णानि नारीणां रूपाणि सर्वकाले पश्यंतु । लेह्यानि मध्वादीनि,
चोष्याणि आम्रादिकलानि, भक्ष्याणि अपूषादीनि, भोज्यानि पायसादी-
नि भक्ष्यानि अस्वादयंतु सततम् ॥ ६५ ॥

भाले कुरुष्वं कस्तूरी मौलौ कुसुममालिकाः ॥

चित्तयंतु सदा सौख्यं मम भूयो भवेदिति ॥ ६६ ॥

भाले मस्तके कस्तूर्यादिलेपनं कुरुष्वम् । मुकुटे कुसुममालाः धारयंतु ।
प्रमोदशं सुखसाधनं पुनर्भवेदिति ॥ ६६ ॥

इत्यादि बहु जल्पतां चित्तवृत्तिं किलाबलाम् ॥

विवेकाश्रम आहृतां हसन्किंचित्तिजाम्रजाम् ॥ ६७ ॥

इत्यादि बहु वचनं वदतां चित्तवृत्तिं किल अबलत्वेन मतां निजा-
ग्रजां निजात् विवेकादग्रे जाता किंचित् हसन् विवेकाश्रमः फलस-
माप्तिपर्यंत आह । एतां प्रत्यक्षाम् ॥ ६७ ॥

चित्तवृत्ते विपर्यस्ता सती त्वं भापसे बहु ॥

तदस्तु नाम किं वा नः क्षीयते बहुभापितैः ॥ ६८ ॥

हे चित्तवृत्ते विपर्ययं प्राप्ता सती बहु कुत्सितं किं भापसे । नोऽस्माकं
चिदात्मनां धूलिभिराकाशास्येव किं क्षीयते बहुभापितैः, अपितु न
विमपीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

अतिप्रेक्षतामोक्षात् न निराकर्तुं न हि क्षमः ॥

सूर्यकोटिप्रभापुंजः का कथाऽत्रान्यतेजसाम् ॥ ६९ ॥

इमेव सदृष्टात्माह । सूर्यकोटिप्रभावाः पुंजः हि यस्मादग्निरिवैकाग्र-
समं दृष्टुं न समर्थः । तस्यांतर्गतत्वात् । ननु यादृशान् भजा-

ज्ञानतमो निवर्तने अन्यतेजसामभ्यादीनां तु का वाता । निवर्तने वि-
रोधाभावादिति भावः ॥ ६९ ॥

अविद्यायां निमग्नानां सैवातिमधुरायते ॥

विदूकृभिः किं विजानाति माधुर्यं शर्कराश्रयम् ॥ ७० ॥

नन्वविद्याया निवृत्तिः स्वर्गमुक्षुभिः प्राप्यते इत्यत आह । अविद्या-
यामिति । सैवाविद्या मधुरायते अत्र दृष्टान्तमाह । विदूकृभिः पुरीषकीटः
शर्कराश्रयं माधुर्यं किं विजानाति । स्त्रीपुत्रादिविपयासक्तः कृमी विट
इव परमहंसैरनुभूयमानं निरतिशयानंदं कथं विजानीयादित्यर्थः ।
अतएव पावज्जीवश्रुतिरविरक्तविषया तथैव ते अपि श्रुतिस्मृति-
घोषे इत्यर्थः ॥ ७० ॥

लोकालोकात्परं भागमाश्रिता ये हि जंतवः ॥

ते किं जानन्ति रूपाणि सुवर्णादिगतान्यपि ॥ ७१ ॥

अत्रैव दृष्टान्तमत्रमाह । लोकालोकेति ये जंतवः लोकालोकावलात्परं
भागमाश्रिताः तेऽत्र सुवर्णादिरूपाणि किं जानन्ति । अत्यंतगाढतमो नि-
मग्नानां यया रूपज्ञानं नास्ति तथा अविद्यातमोग्रस्त्वानामनंतपरिपूर्ण-
ज्ञानं न भवत्यत्र दृष्टान्ततात्पर्यमिति ॥ ७१ ॥

अविवेकी विजानाति तन्मार्थं यदि कश्चन ॥

यधिरोऽपि विजानीयात्तन्त्रीकंठोत्थितान्स्वरान् ॥ ७२ ॥

अत्रैव दृष्टान्तमत्रमाह । अविवेकीति । अविवेकी मूढतमः कश्चन परमा-
र्थरूपं विजानीयात् । तदा यधिरोऽपि तन्त्री च वीणा कंठश्च ताम्ब्यामु-
त्थिता प्रादुर्भूता स्वराः 'स्वतोरंजयति श्रोतुश्चित्तं स स्वर उच्यते'
इति श्लाघलक्षिताः शब्दविशेषास्तान् श्रुत्वाऽवधारयेदित्यर्थः ॥ ७२ ॥

तत्त्वमाधुर्यविज्ञः स्याद्यद्यविवेकसंश्रयः ॥

मातृदुग्धरसाभिज्ञस्तदा स्यात्कृमिभक्षकः ॥ ७३ ॥

अत्रैव पुनराह । तच्चेति । यद्वि तमोग्रस्तः तत्त्व परमार्थं प्रत्यगभिन्नं परं

ब्रह्म तस्य माधुर्यं निरतिशयानंदो विरक्तेरनुभूयमानः तद्विज्ञः स्यात्तदा
कपठः कछपः तस्य बालोऽपि मातृदुग्धरसं जानीयादिति ॥ ७३ ॥

अज्ञानाभिनिविष्टानां तत्त्वगंधोऽपि दुर्मिलः ॥

कर्पूरसौरभाभिज्ञा भिक्षाः किं लघुनम्रियाः ॥ ७४ ॥

दूग्धमेते विपरीते विपुचीविद्या या चाविद्येति अतितात्पर्यं पूर्वमुक्तमपि
विवेकार्थमविद्यात्यागार्थं च सूक्ष्माणां विवेकिनां च महद्भेदं दर्शयति ।
अज्ञानेति । अज्ञानकार्येषु देहादिष्वहंममाभिमानवर्ता तत्त्वस्य परमार्थ-
स्य लेशोऽपि दुर्घटः । तथाचोक्तं बृह्दे- 'अहंममेति सविदन द्रुःखतो वि-
मुच्यते ॥ असंविदन्विमुच्येत यदीप्सितं तदग्वर' इति । तत्र दृष्टांतः ।
लघुनम्रिया भिक्षाः केवर्तजातिविशेषाः पर्वतादिवास्तिनः किं कर्पूरसुगंधं
जानन्ति, नेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

त्रिभेदतापतप्तानां तत्त्वछायासुखं कुतः ॥

शीतस्पर्शस्तुरंगाणां पतंगांगयुजां कुतः ॥ ७५ ॥

यत्पूर्णानंदरूपं विरक्तेरनुभूयते तत्तद्वीपुत्रादिषु रममाणानां नास्तीति
सदृष्टांतमाह । त्रिभेदेति । त्रयो अघ्याःमाधिभूताधिदेवरूपा भेदा यस्य
॥ त्रिभेदः स एव तापः तेन तप्ताः । तत्त्वस्य ब्रह्मानंदस्य छायासुखं
• ब्रह्माकारवृत्त्यानुभूयमान नास्ति तेषामित्यर्थः । पतंगः सूर्यः तदंगे
सायनभूते रथे पुंजति तेषामश्वानां शीतस्पर्शो नास्तीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

चित्तवृत्ते ततो ऽभद्रे ऽभिनिवेशं परित्यज ॥

विषयेषु विधेह्यस्मच्छनेष्ववधानताम् ॥ ७६ ॥

पूर्वोक्ता ईष्टांता पदार्थमुक्तास्तदिदानीं प्रकृते योजयति । चित्तवृत्ते
इति । हे चित्तवृत्ते अगद्रे वरूपाणश्चिह्नुरे 'स्वःश्रेयसं शिवं भद्रं पल्याणं
मंगलं शुभम्' इत्यर्थः । त्रिपरत्तानां वरूपाणं कदापि नास्तीत्यर्थः ।
विषयार्थं त्यज, अस्मद्वचनेषु वेदांतवास्येषु सांग्रानतां पुरु । अन्य-
या द्रुःखानिष्टचेरित्यर्थः ॥ ७६ ॥

चित्तवृत्ते समाश्लिष्य प्रियचित्तसुखमीश्वरम् ॥

दुःखातिविषयासंगं वाञ्छती किं न लज्जसे ॥ ७७ ॥

उत्तमपुरुषसंगिनं दृष्ट्वा पुनस्तस्यासंगमालोच्य लोकेऽपि वदन्ति 'त्वं न-
लज्जसे' इतिन्यायमात्रं निर्दिशति । चित्तवृत्ते इति । हे चित्तवृत्ते " स-
त्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्म' इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धं नित्यनिरतिशयं वि-
षयानन्दरूपं सर्वैरभिलषणीयं परं ब्रह्म मिलित्वा 'मुक्तिमिच्छसि चेत्तात विप-
यान्विषयवत्प्रेते' इत्यादिशास्त्रनिषिद्धे दुःखपर्यवसिते विषयासंगे इच्छां
कुर्वती न लज्जसे । निर्लज्जाऽसीति भावः ॥ ७७ ॥

चित्तवृत्ते मा वृणीष्व विषयान्वयमभिचारिणः ॥

सति प्रियेऽनुरक्तेऽस्मिन्नात्मन्यव्यभिचारिणि ॥ ७८ ॥

अभिचारित्वादपि विषयास्त्यक्तव्या इत्यत आह । चित्तवृत्ते इति । हे वि-
त्तवृत्ते विषयास्त्यक्तव्याः यद्धेतुगर्भं विशेषणं अभिचारित्वात् मिथ्यात्वा-
च्च । रज्जुकल्पितसर्पदण्डधारादिवदिति यन्नैवं तन्नैवं, यथात्मा स न त्यक्त-
व्यः सद्रूपत्वात्प्रियत्वादनुगतत्वादव्यभिचारित्वाद्रज्जुवदित्याह । सतीति ।
सद्रूपे नित्यप्रिये सर्वप्रियास्पदेऽनुरक्ते सर्वानुस्यूते सदैकरसे आत्मनि
विद्यमाने सति 'शृहे वेन्मधु विदेत किमर्थं पर्वतं व्रजे ॥ विष्टस्यार्थस्य
संसिद्धौ को विद्वान् पन्नमाचरेत्' इतिन्यायेन शृह एव नित्यसुखलब्धे
विनाशिमुक्ते मा पापा इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

आत्मानन्दानुविस्थायाश्चित्तवृत्ते तवापरैः ॥

किं सुखैर्दुग्धपाथोचिमीनस्येव पयोत्तरैः ॥ ७९ ॥

तदेव सदृष्टांतमाह । आत्मेति । हे चित्तवृत्ते निरतिशयं परिपूर्णविदा-
नन्दसमुद्रनिमग्नस्यास्तव विषयमुखैः परिच्छिन्नैर्दुग्धदेः किं ज्ञातिमात्र-
सिद्धेर्न वृत्तिरस्ति । मृगतृष्णाजलेन इव इत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । दुग्ध-
समुद्रमीनस्य क्षारसमुद्रजलेन वृत्तिरित्यर्थः ॥ ७९ ॥

आत्मन्यानन्दवाधौ त्वमुन्मज्जसि निमज्जसि ॥

चित्तवृत्ते विषयतः किमन्यदभिवाञ्छसि ॥ ८० ॥

इष्टसाधने हि सर्वेषां प्रवृत्तिर्जायते तथा चेष्टं जगति सुखमेव । तदपि
द्विविधं नित्यमनित्यं चार्थेन्द्रियजन्यं न वृष्णानिवर्तकम् , तथाचोक्तम्-
'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥ इति वा कृष्णवर्त्मनो भूय
एवाभिवर्द्धते' इतिसप्तद्वीपाविपतयो नृपा वैन्यगदादयः 'अर्थैः कामैर्गता
नांतं वृष्णाया इति श्रुत्वा' इति । ननु 'विनाश्रयं न तिष्ठति पंडिता
बलिता लता' इति न्यायेनाहं निरालंबना क्व स्यास्याप्तीतिपाशंक्य सर्वा-
नंदानामधिष्ठानभूते पूर्णानंदे नित्ये समुद्रवदगाथेऽपरिच्छिन्ने निमग्रा-
भवेत्याह । आत्मनीति । नित्यनिरंतरमकाशे सुखसमुद्रे उन्मज्जनमु-
त्पानकाले जगत्प्रतीतिरव्युत्पत्त्याने चाप्रतीतिर्निमज्जनं स्वभावतोऽपि यथा
घट उत्पद्यमान आकाशपूर्ण एवोत्पद्यते तथा वृक्ष उत्पद्यमानाश्रि-
दानंदपूर्ण एवोत्पद्यते सर्वस्यैव प्रपंचस्य हे वित्तवृत्ते तवाधिष्ठान
सत्तातिरिक्तसत्तागून्यत्वान् । अत आनंदसमुद्रे उन्मज्जननिमज्जनेस्त
एव विषयतः विषयान्स्वीकृत्य किमन्यन्न किमपीत्यर्थः । विषय-
स्याति भांति विषयन्मारका एवेति भावः । अभिवांचञ्छति इच्छां
करोपि यतो विषयेच्छा न सुखदा । उक्तंच 'यावती यावती जंतो-
रिच्छोदेति ययायथा ॥ तावती तावती दुःखजीजमुष्टिः प्ररोहति' इति ।
इच्छा न कर्तव्येत्यर्थः ॥ ८० ॥

आत्मैव सुखरूपस्ते चित्तवृत्ते प्रियं श्रिताः ॥

विषया न सुखात्मानः किं त्विषत्सुखहेतवः ॥ ८१ ॥

नन्वेवं तर्हि विषयाः किं न सुखसाधनं नेत्याह । आत्मेवेति । एवो-
न्मपेगव्यवच्छेदकः न विषयाः । पूर्वनिर्वचनद्वयादित्यर्थः । क तर्हि सोऽसौ
आह । हे वित्तवृत्ते प्रियं पूर्णानंदं श्रिता यदध्यस्ता विषया न सुख-
रूपाः सुखार्थमिस्ताः किं वांच्यते सुखभागे सुखजात्यैव परिच्छि-
न्नमुच्येतुत्वादित्याह । कित्तिवि ॥ ८१ ॥

चित्तवृत्ते परित्यज्य सुखं किंचित्सुखांतरे ॥

यदीच्छते तं श्रयात्मसर्वं विषयजं जगत् ॥ ८२ ॥

नन्वनादिकादात्म्यास्मिन्सुखे निमग्नाऽस्मि कथं त्यक्तुं शक्यमिद-
मित्याशंक्य तत्त्यागं विना तदपि दुर्लभमित्याह । चित्तवृत्ते इति । हे
चित्तवृत्ते किंचित्सुखं परिछिन्नं विहाय सुखांतरे नित्यानंदे तव यदीच्छा
तं पूर्णानंदं श्रय । आत्मैव सुखं आत्मसुखस्तन्निष्ठा भवेत्यर्थः । ननु विप-
द्यान्स्वीकृत्यैव तन्निष्ठा भविष्यामीति चेन्न तत्त्यागं विना तन्निष्ठया
असंभवादित्याह । विषयजं सुखं जहीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

चित्तवृत्तेऽविनाश्यैव सुखं त्वं यदि वाञ्छसि ॥
तर्हि देहोपाधिनाशादनाश्यात्मसुखं श्रय ॥ ८३ ॥

ननु देहादिषु विषयभोगेसाधनेषु सत्सु नित्यसुखं प्राप्तुं शक्यमित्याशं-
क्य तदध्यासयूलनाशादात्मसुखं प्राप्तुं शक्यमित्याह । चित्तवृत्ते इति ।
हे चित्तवृत्ते त्वं चेन्नित्यमेवानंदमिच्छसि तदा देहाः स्थूलसूक्ष्मदेहद्वया-
वपाधयः परिछेदकाः । आकाशस्य घट इव तेषां नाशः ब्रह्मात्मसाक्षा-
त्कारेण वायः मुद्गरेण नभःपरिछेदकस्य घटस्यैव तस्मात् । अविनाशि-
त्रिकालाबाध्यमात्मसुखं परिपूर्णानंदं श्रय तन्निष्ठा भवेत्यर्थः । आत्मसा-
क्षात्कारेण विषयमात्रेच्छानिवृत्तौ यवात्मसुखं तद्विरूपममेवात एवोक्तं
द्वंद्वैः—'यच्च फलसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ॥ वृज्जाक्षयसुख-
स्येते नादतः पौडशां कल्मषं' इति । अत आत्मसुख एव प्रीतिः
कार्येत्यर्थः ॥ ८३ ॥

आंतरं सुखमात्मानमवाप्यांतःस्थया त्वया ॥
चित्तवृत्ते बहिर्निष्ठार्थित्यंते विषयाः कुतः ॥ ८४ ॥

केन प्रकारेणाहं नित्यतत्त्वयनुभवेयं स प्रकारो वक्तव्य इत्यत आह ।
आंतरमिति । अंतस्थया देहादिभ्यः सर्वेभ्यो योऽभ्यंतरः प्रत्यगात्मा
नेतिनेतीत्यादिना सर्वस्य प्रपंचस्यांतो निषेधस्तन्निष्ठया वा त्वया आंतरं
सदा प्राप्तं ब्रह्मानंदमवाप्य हे चित्तवृत्ते बाह्या विषयाः कुतश्चित्यंते ।
युनः तच्चित्तं न भवतीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

सुखात्मा तत्प्रकाशात्मा चिदात्मा ते करे स्थितः ॥
का चित्तवृत्ते वाञ्छा ते जडे विषयजे सुखे ॥ ८५ ॥

यथा कश्चिद्वस्तुस्थितं मध्वादि दृष्टं विहाय कलङ्कितन्यायविषयतां मा-
याहीत्याह । सुखात्मा इति । हे चित्तवृत्ते 'सुखं सर्वः समीहते' इति
न्यायेन सुखरूपः आत्मा ज्ञात एवानन्दोऽव आह । तत्प्रकाशात्मा आनं-
दप्रकाशस्वरूपः । बाह्यः किमत्र आह । चिदात्मा ते करे स्थित इव नि-
त्यमाप्त एव । यथा करे स्थिते वस्तुनि आमलकादिफले संशयादि ना-
स्ति तथा तत्स्वरूपभूते ब्रह्मात्मनि न कश्चित्संदिग्धेन विपर्येति ना-
भावं निश्चिनोति इति । अतो जडे बाह्यविषयावीनेऽनित्ये 'सुखे वां-
च्छा न कर्तव्ये'त्यर्थः ॥ ८५ ॥

यत्प्रसादाद्विषयजं सुखं ते प्रतिभासते ॥
तदात्मसुखमुत्सृज्य चित्तवृत्ते किमीहसे ॥ ८६ ॥

"एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति श्रुतेराह ।
यदिति । यस्य परिपूर्णानन्दस्य प्रसादात् प्रतिविवत्त्वात् विषयजन्यं
सुखं तव भासते । आत्मा यथा शुष्कास्थिनि शुनः स्वदंतविवरोत्पन्न-
मपि रक्तं भासते । त्वदविष्टानभूतचिदात्मसुखं त्यक्त्वा किं वृथा चेष्टसे ।
वृथा चेष्टा बाह्यानां पशुवृद्धीनामेव नतु विवेकवतामित्यर्थः ॥ ८६ ॥

पशुर्गुहं विहायोच्चैर्यथा यवसमिच्छति ॥
तथाऽऽत्मसुखमुत्सृज्य विषयान्किं नु वाञ्छसि ॥ ८७ ॥

यः पदार्थेष्वनृक्षिं दृष्ट्वा पुनस्तत्रैव रमति सः 'दृष्ट्वाप्यत्यंतवैरस्यं यः प-
दार्थेषु दुर्मतिः ॥ वञ्चति भावनां भूयो नरो नासी स यदेभः' इति-
श्रीरुविषयतां यातित्याह । पशुरिति । यथा पशुर्गुहादिकं त्यक्त्वा
शृङ्गनृगमेवेच्छति तथा विषयेषु नृक्षिणदृष्ट्वापि पुनस्तत्रैवास्तं करोति
स पशुरेवेत्यर्थः । सत्त्वाकृतिमात्रेण नरः पूर्णानन्दं त्यक्त्वा विषयान्
किं नु वाञ्छसि । किमर्थं विषयान् वाञ्छसीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

उष्ट्रः कंटकवृक्षार्थं त्यजत्याग्रमुपह्वयान् ॥

चित्तवृत्ते जहासीत्यभात्मानं विषयार्थिनी ॥ ८८ ॥

विषयसज्जिहासामकुर्वत उष्ट्रतुल्यतामप्याह । उष्ट्र इति । उष्ट्रो लंबग्री-
वो दीर्घपृष्ठपशुः आग्रपृष्ठवान् त्यजति कंटकवृक्षानिच्छति । हे चित्त-
वृत्ते ब्रह्मानंदं त्यक्त्वा विषयेच्छां कुर्वती त्वमपि मूर्खेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

हंत भ्रमसि किं नाम शुनीव विषयार्थिनी ॥

आत्मानंदं समासाद्य चित्तवृत्ते स्थिरा भव ॥ ८९ ॥

भोगेच्छामत्यक्तवर्ता शुनः सादृश्यमप्याह । हंतेति । हंतेति कष्टेऽनु-
कंपार्था वा । पथौदनाद्यर्थिनी शुनी सरमा पृष्ठ्यादिग्रहणं प्राप्यापि
मतिग्रहं भ्रमति तथा विषयेषु पराधीनतादिदोषं दृष्ट्वाऽपि पुनस्तदर्थं
पतते । स तत्तुल्य इत्यर्थः । तस्यास्तु ब्रह्मानंदाविर्भावयोग्यताऽपि
नास्ति "पुरुषे स्वाविस्तरात्मा" इत्यादि श्रुतेः, सा तु धुमिदृश्यार्थिनी ।
हे चित्तवृत्ते त्वया तु परमेश्वराविर्भावयोग्यशरीरं लब्ध्वा पूर्णानंदनि-
मग्नया भवितव्यमिति । अन्यथा जन्मपरंपरया दुःखमोक्षी भवि-
ष्यसीत्यर्थः ॥ ८९ ॥

गुणान् हित्वा परस्योच्चैः खलो दोषान्पथेक्षते ॥

हित्वाऽऽत्मानं चित्तवृत्ते विषयानेवमोक्षते ॥ ९० ॥

विषयनिहासामकुर्वती त्वमतिनिघ्नस्वरतुल्या पूर्वमुक्ताऽधुना तु रत्नपोर-
क्यमावनादतिनिघ्नतरत्नतुल्यता तवेत्याह । गुणानिति । यथा खलो-
दुर्जनः परस्य विद्यमानगुणान् त्यक्त्वा उच्चैरुत्कृष्टस्यापि दोषानविध-
मानानपि पश्यति तथा हे चित्तवृत्ते स्वात्मानं त्यक्त्वा विषयान्प-
श्यसि । वस्तुतोऽविद्यमानानपि । भ्रान्ताऽसीति भावः ॥ ९० ॥

बहूना किमिदोक्तेन चित्तवृत्ते वदामि ते ॥

आत्मानंदेन संपूर्णा स्थिरा भव कृपां कुरु ॥ ९१ ॥

भक्तं वागजातिरितिन्यायेन सिद्धांतरद्वयमुपदिशति । यदुनेति
भक्त्येवगतो विग्यापनेन किं भगिन्यनि । हे चित्तवृत्ते परिपूर्णानंद

सदा त्वां प्राप्तमपि मापयाऽप्राप्तमिव तां ज्ञानेन निवर्त्य त्वं विरक्तं
भ्रमंती विपश्येभ्यः वृत्ति न प्राप्नुवंती अधुना त्वदुपदेशेन लज्जां प्राप्नुवती
ममोपरि दयां कृत्वा विषयाप्राया खंडिता परिपूर्णानंदेनैव पूर्णाया
भविष्यति, न त्वन्यथा सहस्रप्रकारैरपि, अतस्तत्रैव स्थिरा भव ॥ ९१ ॥

न चैकांतेन विषयाश्चित्तवृत्ते सुखप्रदाः ॥

उपात्ता अनुपात्ता वा प्रायशो दुःखदा इमे ॥ ९२ ॥
ननु विषयाः सेव्याः सुखदत्वात् आत्मवदित्पाशंभ्य विषया असेव्या
दुःखदत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽऽत्मेत्याशयेन तेषां दुःखदत्वं प्रति-
पादयति । न चैकांतेति । हे चित्तवृत्ते विषया एकांतेनात्मवदन्त्यभि-
चारत्वेन न सुखप्रदाः, आद्यंतवत्त्वाद्यभिचारिण एव । ननु प्राप्ता सु-
खदा एव, नेत्याह । उपात्ता इष्टसाधनत्वेन गृहीताः अपि रज्जुबुद्धय-
सर्पवदुःखदा इमे दृश्यत्वान्मिथ्या अपि । नन्वनुपात्ता एव सुखदा भवं-
तु अत आह । अनुपात्ता अपि बाहुल्येन विरहिणां कामिनीविरहमा-
प्रकृवेरशापितपक्षवदुःखदा एव विवेकिनः, मूढानां मधुसंप्लुक्तविषाप्र-
वत् पिपा एव । रागिणां सर्वथा दुःखरागानुबिद्ध एव । सर्वोऽपि
सुखानुभवः राग एवेद्वयः सन् विषयप्राया सुखरूपेण परिणमते ।
रोगो हि प्रतिसर्गं संवर्धमानः स्वविषयाप्राया दुःखपत्येव, भोगे
जाते करणवृष्णाशान्तिस्तु रागिण्यः सुखमिन्द्रियवापल्यादनुपश्यंति
दुःखं भोगाभ्यामेन वैतृष्ण्यं न भवति, करणानां प्रत्युत रागो वर्धते,
करणकुशलता च न जातुकाम इति पूर्वोदाहृतस्मृत्या ततो दुःखद्व-
यपरिणामत्वात्परिणामे दुःखरूपत्वं सुखानुभवसमयेऽपि दुःखत्वं सु-
खप्रतिकूलं द्दोष्ट्येव, रागी नानुपहत्य मृतानि भोगाः संभवति द्वेषस्य ता-
पस्यमृत्यादुःखसाधनानि परिहर्तुमशक्नुन्यपरितप्तो मुह्यति, अतोऽपि
दुःखमये सुखानुभवो नाशकाले संस्वारमाचक्षे, स च स्मरणं, तच्च रा-
गं, स च मनःशरीरान्मवेष्टाम्, सा च पुण्यापुण्यकर्माशयी, ती ज-
न्मादीनि, संस्वारदुःखता तापमोहयोरप्येवं संस्वारी सेयो । एवं का-
लत्रयेऽपि दुःखानुवेधान्मयं विषयसुख दुःखमेवेति त्रिभिर्गुणमयेभ्यः

रेभिः सर्वमिदं जगत्' इति स्मृतेः, सर्वस्यैव त्रिगुणात्मकत्वेन जगतः सुखदुःखयोहात्मकत्वेन दुःखरूपत्वमेवेति । तथाच स्मृतिः— 'ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ॥ आद्यन्तवन्तः कीर्तेय न तेषु रमते बुधः' इति । तदुक्तं पतञ्जलिनापि—भगवता परिणामतापसंस्कार-बुद्धेर्गुणवृत्तिविरोधाच्च ह्युत्समेव सर्वं विवेकिन इति । सांख्याचार्यैरपि— 'दृष्टवानुश्रविकः स ह्यविश्वद्विषयातिशययुक्तः तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्' इति । अतः सुष्टूक्तं प्रापशो दुःखदा इमे इति ॥२२॥

भृङ्गसारंगमातंगपतंगशफरीगणान् ॥

नेक्षसे चित्तवृत्ते किं विनष्टान्विषयाशया ॥ २३ ॥

विषयसंगात् पे नष्टस्तानुदाहरति । भृङ्गेति । यथा भृङ्गो गन्धलोभेन कमलं न जहाति निशायां निरुद्धः कमलेन साकं गजेन चर्व्यते । सारंगो भृङ्गः शब्दरसेन निरुद्धक्रियः व्याधेन ताड्यते । मातंगो हस्ती मदनेन वशीकृतः करिणीसंगेन बध्यते । पतंगः पक्षी दीपकपत्रं पश्यन् भस्मीभवति । तथाचोक्तम्— 'योषिद्विरण्यामरणांवरादिद्रव्येषु मापारचितेषु गूढः ॥ ग्लोभितात्मा ह्युपभोगबुद्ध्या पतंगवन्नश्यति नष्ट-दृष्टिः' इति । शफरी मत्स्यी रसनया विद्धा भवति । उक्तं भगवता व्यासेनापि— 'कुङ्गमातंगपतंगभृङ्गमीनाहताः पञ्चभिरेव पञ्च ॥ एकः प्रमादी स कपं न हन्यते यः सेवते पञ्चभिरिन्द्रियैश्च' इति । 'लोहदारुमयैः पाशैः पुमान्बद्धो विमुच्यते ॥ पुत्रदारुमयैः पाशैर्वद्धो नैव प्रमुच्यते' इति । हे चित्तवृत्ते विषयाशया विनष्टान् अमरादीन् पश्यसि, यदि विषयाशां न त्यक्तमि तदेदशां दशामनुभविष्यसीत्यर्थः ॥ २३ ॥

शब्दैः सुखैकहेतुभेत्कोकिलालापवस्ततः ॥

प्राप्येते विषयासक्तैः किं नरा समभाषितम् ॥ २४ ॥

अधुना प्रत्येकं शब्दादीनां सुखहेतुत्वेऽन्वयव्यभिचारस्पन्दानि दर्शयति । शब्द इति । यदि शब्दः सुखहेतुः स्यात्तदा कोक्तिशब्दवत् स-

रशब्धो विषयरतैः किं नेष्यते, शब्दत्वाविशेषात् सुखहेतुत्वाभावेन
व्यभिचारात् । सुखत्वेन शब्दत्वेन कार्यकारणभावाभावादित्यर्थः ॥९४॥

स्पर्शः सुखं प्रसूते चेदंगनाल्लिगनादिवत् ॥

अंगाराल्लिगनादीनि विषयी किं न वाञ्छन्ति ॥९५॥

स्पर्शस्य सुखहेतुत्वे व्यभिचारमाह । स्पर्श इति । चेत् स्पर्शः सुखमु-
त्पादयति ह्यल्लिगनादिवत् । अंगाराल्लिगनादीनि, आदिना तस्या एव
मृताया ग्रहणम् ॥ ९५ ॥

रूपं चेत्सुखमाधत्ते ततो विषयलंपटैः ॥

कनकस्येव काकस्य किं न रूपमपेक्ष्यते ॥ ९६ ॥

रूपस्यापि तं दर्शयति रूपमिति । यदि रूपं सुखं जनयति
ततो विषयासक्तेः स्वर्णस्येव काकस्य रूपं किं न वाञ्छ्यते अपि-
तु नेष्यते ॥ ९६ ॥

आनन्दप्रद एव स्याद्रसो यदि च सेवितः ॥

रसालफलवत्तर्हि सेव्यं किं नैन्द्रवारुणम् ॥ ९७ ॥

रसस्यापि सुखहेतुत्वे व्यभिचारं दर्शयति । आनन्देति । यदि सेवितो
सुखप्रद एव स्यात्तदा आम्रफलवत् 'आम्रश्रूतो रसालः स्यात्' इत्यम-
रः । इन्द्रवारुण्याः फलमिन्द्रवारुणं कटुफलम् । वसतुंवेति भाषया पश्चिम-
देशे प्रसिद्धम् । 'विशाला त्विन्द्रवारुणी' इत्यमरः ॥ ९७ ॥

गन्धः संघत्त आनन्दं यदि मंदानिलाहृतः ॥

धूपधूमवदेयं स्यात्प्रेतधूमोऽपि तोषितः ॥ ९८ ॥

प्रकारान्तरेणापि व्यवहारमाह । य एवेति । य एव विषयः पायसादिरति-
प्रियोऽपि सुखजनकोऽपि स एव दुःखदो भवति । अन्नरसापरिणामे
सतीत्याह । अजीर्णं मंदग्न्यादिदोषादपरिष्कं परणायैव कल्पते
ननु सुखाय खंडपायसमपि । एवं सर्वेऽपि विषया ये सुखसाध-
नत्वेन प्रसिद्धास्ते दुःखदा एवेति भावः ॥ ९९ ॥

चित्तवृत्ते ततो ऽनंतं तथाऽनतिशयं सुखम् ॥

आत्मरूपमुपादाय स्वस्था भव भवौपधम् ॥ १०० ॥

प्रकृतोपदेशमुपसंहरन् निश्चांतमुपदिशति । चित्तवृत्ते इति । हे चित्तवृत्ते
देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितं निरतिशयानंदं आत्मरूपमादाय स एव
अहमस्मीति साक्षात्कृत्य । किंभूतमतएव भवस्य जन्ममरणप्रवाहस्य
रोगस्पर्शमिव निवर्तकम् । स्वस्था स्वस्य स्वाधारत्वानुपपत्तिरिति
चेत्सत्यं, स्वशब्देन परंब्रह्म तन्निष्ठा तदभिन्नसत्ता सती तद्व्याप्य भवेत्यर्थः ।
एतेन भेदाभेदविमल्योऽप्यपास्त इति ॥ १०० ॥ विषयान् दुःखदान्
हित्वा पूर्णानंदे रतिं कुरु ॥ इति निरूपितेनाथ तुल्यतां परमेश्वर ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यहरिहरसरस्वती-

प्रियशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यजगन्नाथ-

सरस्वतीविरचिते अद्वैतामृते

प्रथमः कवलः संपूर्णः ॥ १ ॥

इत्यद्वैतामृततरंगिण्यां टीकायां प्रथमः खण्डः समाप्तः ।

अद्वैतामृतग्रंथे

द्वितीयः कवलः ।

ॐ नमः परमहंसाय ।

विवेकाश्रमवाक्यानि समाकर्ण्यार्थ सादरात् ॥

चित्तवृत्तिः क आत्मेति जिज्ञासां समुपाददे ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ एव पूर्वकवलेन विषयस्वङ्गनेनैहिकामुष्मि-
कभोगेभ्यो वैराग्यं दर्शितम्, रागस्यैव मुख्यत्वेन मोक्षपरिप्रेयित्वात्-
न्निवृत्तो विषयवैमुख्येन सकलसाधनसंपन्नस्य ज्ञानेऽधिकार इति दर्श-
यितुं चित्तवृत्तेरात्मजिज्ञासां दर्शयति । विवेकाश्रमेति । अथ विवेका-
श्रमोपदेशानंतरं सा चित्तवृत्तिरादरपूर्वकं विवेकाश्रमवाक्यानि सुपुति-
र्हतचपक्षपाणि श्रुत्वा इति जिज्ञासां समुपजग्राह । इतीति किम् । क
आत्मा अन्नमयः स्थूलदेह माणमयो वा मनोमयो वा विज्ञानमयो वा
ऽऽनन्दमयो वाऽतिरिक्तो वा सर्ववर्णाश्रमादिव्यवहारस्य प्रथमे देहस्थि-
तिमयोजनत्वात्, द्वितीये सौन्दर्यमयवर्तकत्वात्, तृतीये सर्वविधिनिषेध-
शास्त्रस्य तत्प्रयुक्तत्वात्, चतुर्थे कर्तृत्वादिव्यवहारस्य सत्त्वात्, आनं-
दमयोऽभ्यासादिति शास्त्रात्पंचमेऽप्यात्मत्वप्रतीतेः । एतेषां क आत्मा
इत्यहं नो जाने । उपदिश ब्रह्मन्निति भावः ॥ १ ॥

सप्रश्रयमुपासीना विवेकाश्रममाह सा ॥

कोऽयमात्मा य आनंदरूप उद्धोष्यते त्यया ॥ २ ॥

अथ भक्तिपाणिश्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुत्युपदिष्टं गुरुरूपसदनप्रकार-
माह । सप्रश्रयमिति । नग्रीमागपूर्वमासीना सा चित्तवृत्तिः उवाच ।
य आनंदरूप आत्मा" त्यया पश्यते ॥ एव क इति । यत्कथ्यमि-
ति शेषः ॥ २ ॥

आत्मापहतपाप्मा यः सो ऽन्वेष्टव्यो विपश्चिता ॥

स विजिज्ञासितव्यश्चेत्यश्रोपं श्रुतिशासनम् ॥ ३ ॥

देवासुरादिपतिभ्यामापासेन महता प्रेप्सिता देवराजेन च कथं वित्प्राप्ता
तस्मान्महार्हा इयं विद्या इति तस्याः स्तुत्यर्थाख्यायिकापूर्वं छांदोग्ये
पत् प्रजापतिवाक्यमाह । आत्मा इति । पापसंसर्गशून्यः सोऽन्वेष्ट-
व्यः शास्त्राचार्योपदेशैर्ज्ञातव्यः ॥ ३ ॥

पाज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेयीमुवाचात्माप्रियां प्रति ॥

द्रष्टव्य आत्मा श्रोतव्यो मंतव्यश्च विचक्षणैः ॥ ४ ॥

सनिदिध्यासितव्यश्चेत्यात्मनो दर्शनाच्छ्रुतेः ॥

मननादथ विज्ञानात्सर्वं विज्ञातमित्यपि ॥ ५ ॥

यथा पाज्ञवल्क्यो मैत्रेयी परमरहस्यमुपदिदेश तत्तुल्यां मां ज्ञात्वा परम-
योग्यं तत्त्वं सुगमापापेनोपदिशेत्पभिप्रायं सूचयंती बृहदारण्यकाख्यायि-
कां कथयंती माह । पाज्ञवल्क्योऽपीति । आत्मप्रियां मैत्रेयीं प्रत्युक्तवान् ।
विवेकिमिरात्मा द्रष्टव्यः । कैः साग्रैरत आह । श्रोतव्यः मंतव्यः स नि-
दिध्यासितव्यः । श्रवणमननिदिध्यामनानि साक्षात्कारसाधनानि । तथाच
श्रुतिः—“आत्मा वा रे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यामितव्यः” इति ।
अथ कोऽपमत्र विधिरिति विचार्यते तत्र प्रकटार्थकारादयोऽपूर्वविधि
स्वीकृत्यते वयमप्यग्रामस्य ग्रामिकलको विधिरपूर्वविधिर्येषां व्रीहीन्मोक्ष-
तीतिवदत्राप्यत्पंततामाप्रस्तादपूर्वविधिः । वेदांतश्रवणं ब्रह्मसाक्षात्कारदे-
तुरत्रान्तरपदतिरेकमार्गं नास्ति । लोके कृतश्रवणस्यापि बहुशस्त्वदनु-
त्तरत्वेनैवैव्यत्रापदेवस्य श्रवणं विनाऽप्सुत्पत्तेरिति विवर्णकारादयो नि-
पमप्रिशिमेगीरुवंते व्रीहीन्वहंतीतिवत् । इतिहासपुराणादिषु तच्चज्ञान-
साधनत्वं युद्धा तत्र प्रवृत्तौ पक्षेऽग्रामस्य वेदान्तश्रवणस्य विशिष्टिपम-
विशिरेवेति । वाचंशानुसारिणस्तु परिमंर्यां विधिमाहुः । द्वयोः माना-
विनाख्याहतिपरः परिमंर्या पमाग्रामग्रामात्रिभिर्मंत्रो मंदमरानाप्रदग-
निहन्वर्थः तथा वेदातश्रवणे महत्तस्य व्यापारांतरेऽपि प्रवृत्तिः तन्नि-

वृत्तित्तिफल्गुः परिसंख्याविधिरिति । केचित्तु कंचिदपि विधि न मन्वते
 श्रवणमात्रोपदेशजज्ञानमेवेति । कथं तर्हि विध्यर्थितव्यप्रयोग इति स्वा-
 भाविकप्रवृत्तिविमुक्तीकरणायेत्येवेहीति वाचस्पत्यादय इति । ननु पर-
 स्परविरुद्धनानामतमप्रमाण भविष्यतीति चेन्न, 'उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपा-
 या ह्यव्यवस्थिताः' इतिन्यायेन अकल्पितवस्तुप्रतिपादनतया कल्पमानेषु
 पदार्थेषु विरोधो न दोषावहः इतिवार्त्तिकपरिमलोक्तेः इति प्रकृत्युपादा-
 नकं जगदिति सांख्या वदन्ति । श्रुतिविरुद्धमिति दर्शयंत्या पया श्रुत्या
 विरोधस्तामर्थतः पठति । आत्मन इति । सर्वं विज्ञातमित्यपि पान्न-
 वल्लभो मैत्रेयीमुवाचेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥

ततो ब्रूहि तमात्मानं चिदानंदारम्भकं मुने ॥

विद्येकाश्रम येनाहं त्यजेयं विषयानिभान् ॥ ६ ॥

यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातमिति ब्रह्मज्ञानाज्जगज्ज्ञानमिति लोकोवि-
 रुद्धमन्यज्ञानादन्यज्ञानं घटज्ञानात्पटज्ञानमपि भवेदेवं सशयमापन्ना प-
 प्रच्छेत्त्याह । तत इति । ततः पूर्वोक्तदेतोः, हे मुने विवेकाश्रम येन नित्य-
 पूर्णानंदज्ञानेन इमान् दृश्यान् परिछिन्नान्विनाशिनोऽमृतिहेतून् विषया-
 नंदान् अहं त्यजेयं त्वं चिदानंदस्वरूपमात्मानं वदेत्यर्थः ॥ ६ ॥

आत्मैव तावदतिरिक्ततया न भाति

देहेंद्रियासुनिचयात्कुत एव तस्य ॥

आनंदता न हि परं प्रतिभाति पुंसां

शब्दादिजन्यसुखतः सुरमन्यदीपत् ॥ ७ ॥

प्रथमश्लोकाविरुल्लिखितदेहादिभिश्च आत्मा न प्रतीयते इत्याह । आत्मेति ।
 हे मुने देहश्च इंद्रियाणि च बाह्यानि करणान्पेतःकरणानि घातनः
 प्राणाद्य तेषां चयः संयातः तस्माद्विन्नतया आत्मा न प्रतीयते तस्या-
 त्मन आनंदता पुनः, आश्रयामागान् । नन्वर्थामात्रे लोके आनंदश-
 ष्टप्रयोगो दृष्येवेत्यत आह । नहीति । हि परमाण्डोके पुमां शब्दादि-

जन्यसुखतो भिन्नं स्वल्पमपि परं निरतिशयं यद्वाद्दशैरुच्यते सुखं
तत्र भासते ॥ ७ ॥

तस्मादस्मत्प्रबोधाय कार्यकारणसंघतः ॥

मुंजैषिकावन्निःकृष्य स्वेष्टमात्मानमीरय ॥ ८ ॥

मुंजादिषिकामिव श्रुत्युक्तदृष्टांतपूर्वकं पृच्छति । तस्मादिति । यस्मादे-
तोः संघातविलक्षणः कस्यचिन्न भाति तस्मान्मम भूदायाः आत्मसा-
क्षात्काराय कार्यं स्थूलदेहः कारणं सूक्ष्मदेहः तस्य समुदायात् मुंजा-
दीषिकामिव पृथक्कृत्य स्वस्य विवेकाश्रमस्येष्ट साक्षात्कृतं पूर्णानंदं करा-
मलकवत् दर्शय । क्रपासिंहोः पूर्णकामस्य तव स्पृहाकाचिदपि नास्ती-
ति मया विज्ञाप्यते इति भावः ॥ ८ ॥

इत्युक्तं चित्तवृत्त्युक्तामाकर्ण्य स घटीश्वरः ॥

इत्थं विचारयामास क्षणमात्रं निमीलितः ॥ ९ ॥

चित्तवृत्तिप्रश्रवात्कथं श्रुत्वा विवेकाश्रमः किं चकारात् आह । इत्युक्त-
मिति । यतिराजः चित्तवृत्त्युक्तां पूर्वोक्तां वचनावलिं श्रुत्वा क्षणमात्रं
निरुद्धचित्तव्यापारः सन् आलोचयामास, वक्ष्यमाणप्रकारेणाव्युत्पन्ना
इत्यादिसार्धपंचभिः ॥ ९ ॥

अव्युत्पन्ना विपर्यस्ता श्रुतिश्रद्धाविर्वाजिता ॥

बोधनीया कथं चैषा रंडा पंडितमानिनी, ॥ १० ॥

कीदृशं विचार चकारात् आह । अव्युत्पन्नेति । एषा साक्षिमत्पक्षा ।
अस्य वाक्यस्येदं तात्पर्यमिति कार्यकारणभावरूपव्युत्पत्तिहीना देहादि-
प्रात्मप्रत्ययपती श्रुतिषु वेदांतवाक्येषु विश्वासवर्जिता अत एव रंडा पति-
वर्जिता सर्वश्रुतिस्मृतिवाक्येषु विश्वासाभावादेव आत्मानमपंडितमपि पंडितं
मन्यते । यथा 'न्याचष्टे यः पठति यः शास्त्रं भोगाय शिल्पिवत् ॥ पतते
न त्वनुष्ठाने ज्ञानबंधुः स उच्यते' इतिलक्षणोऽव्युत्पाद्यस्तथेयं यमं
मया व्युत्पादनीयेति ॥ १० ॥

यो हि कुर्याद्वज्रभेदं यः पिबेद्वाशुशुक्षणीम् ॥

यस्तेरेष्टांश्चूर्धि दोभ्यां स नेशो मूर्खबोधने ॥ ११ ॥

मूर्खबोधने व्यतिरेकदृष्टान्तत्रयमाह । यो हीति । हिशब्दोऽसंभव-
द्योतकः । यः वज्रस्य हीरकस्य विजातीयेन विदारणं कुर्यात्, वा
योऽग्निं पिबेत्, यो भुजाभ्यां समुद्रपारं गच्छेत् । यथैतदसंभवितं तथा
मूर्खबोधनप्रशङ्क्यमिति ॥ ११ ॥

विपर्यस्तमतिं मूर्खं बोधयामीति यो वदेत् ॥

मूर्खमूर्खाभिपिक्तं तं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १२ ॥

मूर्खबोधने सामर्थ्यं वर्दतं हसति । विपर्यस्तेति । यो विपर्ययग्रस्तं
मूर्खं व्युत्पादयामीति गदेत् तं मूर्खराजान् दूरतः परिहरेत् । तादृशसयो-
गो न करणीयः इत्याशयः । यथा 'सत्सगतिः कथय किं न करोति
पुंसाम्' इतिकरणीयत्वेन स्तूयते तथा । 'अतिर्जनससदि' इति इतर-
स्य निषेधोऽपीति । यथा तथा बहवो मुक्तास्तथेतरया समृता
भवंतीति ॥ १२ ॥

सुविस्पष्टेऽपि विषये विपर्यस्तो न तुष्यति ॥

पित्तोपहतजिह्वस्य गुडदः किं करिष्यति ॥ १३ ॥

मन्वात्मनो संदिग्धत्वेन स्पष्टत्वाद् कथं तद्बोधनप्रशङ्क्यमित्याशङ्क्य
स्वदोषादेव राज्ञो भर्तुर्गुणाख्यादिवाव्युत्पत्तिः, अत्र मठे दुर्लभेत्यत्र दृष्टान्त-
माह । सुविस्पष्टेऽपीति । विपर्यय प्राप्नोति सनिहितेऽपि प्रत्यक्षयोग्ये
ऽपि वाक्यार्थज्ञानपूर्वकतोप पूर्णानन्दप्राप्तिरूपं न गच्छति । पित्तोपह-
ता नाशिता रसप्रत्यक्षजनकता यस्या जिह्वापास्तादृशी रसज्ञा यस्य
स तथा तस्य गुडदः सर्गोऽपि रसस्तस्य निष्फलो भवति ॥ १३ ॥

माश्रित्येयं व्युत्पादनीया । अद्वैतसाक्षात्कारं विना भ्रम स्थितिरपि तथा
प्रकृतेऽपीति ॥ १४ ॥

विवेकाश्रम एवं स्वमनसा परिचितयन् ॥

उवाच चित्तवृत्तिं तां बद्धमूलतमस्तराम् ॥ १५ ॥

विवेकाश्रम एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मनसा विचारयन् दृढमूलाज्ञानपरिभा-
वितां तां चित्तवृत्तिं कथयामास ॥ १५ ॥

त्यक्त्वा कांतारसंचारं राजमार्गमुपागता ॥

बोधनीयाऽसि केनापि प्रकारेणात्मसंशये ॥ १६ ॥

किमुवाच विवेकाश्रम इत्यत आह । त्यक्वेति । कांतारं दुर्गमं स्त्रीपि-
शाच्यादिभिः कालाजगरभयंकर कामतस्कारोपरचितं क्रोधव्याघ्रनिना-
दितं झिल्लीस्वनपरोक्षनिदकवचनवर्णशूलितमनिष्ठसूचकप्रत्यक्षाप्रियवा-
दिदुर्जनोल्लूकव्याकुलितं लौकिकरूपशोथं क्रियमाणकर्मपर्वतद्वारोहं
घृष्णाग्निकरिणीपालितं वर्णं तत्संचारो भ्रमणं विहाय वेदांतमार्गे त्वं
माता । आत्मसंशयवारणं पथा तथा बोधनीया केन च प्रशस्ते न
प्रकारेणेत्येतेन वैराग्यकाल एव बाह्यदुःखनिवृत्तिरिति सूचितम् ॥ १६ ॥

तद्गच्छ चित्तवृत्ते त्वं मृद्भांडं स्थूलमानय ॥

समंतरालपरिधिकल्पितछिद्रपंचकम् ॥ १७ ॥

‘इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च पर मनः ॥ मनस्तस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा
महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ॥ पुरुषान्नपरं किं
चित्’ इति श्रुत्युक्तसूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्रत्यगात्मबोधनार्थं दृष्टान्तं
संपादयति । तद्गच्छेति । हे चित्तवृत्ते कल्पितछिद्राणां पंचकं यत्र
समंतरालमध्यं परिगिर्दलं यस्य तं स्थूलमृद्दृष्टमानय ॥ १७ ॥

शराचमानय तथा दीपं स्थूलदशाश्रयम् ॥

आनीयात्रापवरके गाढघ्वांतसमाश्रये ॥ १८ ॥

निधाय दीपं भूभागे तस्योपरि वरानने ॥

निधाय भांडं तत्पुंजं धरिस्तच्छिद्रसन्निधौ ॥ १९ ॥

तथा दीपत्वघटकं स्थूलवर्त्याश्रयं शरावमानय । गाढांधकाराश्रये
आवरणसहिते भूभागे दीपं स्थापयित्वा हे वरानने दीपस्योपरि तद्वत्प्र-
धोमुखं विधाय तस्य घटस्य यानि पंच छिद्राणि तद्वहिर्देशे ॥ १८ ॥ १९ ॥

वीणां शिरीषपुष्पं च सुवर्णं पानकं तथा ॥

कस्तूरी च क्रमेणैव निवेशय सुमध्यमे ॥ २० ॥

प्रथमछिद्रवहिर्देशे समीपे शब्दसाधनं वीणां, द्वितीये स्पर्शसाधनं शिरी-
षपुष्पम्, तृतीये रूपज्ञानसाधनं तेजोरूपं सुवर्णम्, चतुर्थे रसव्यंजकं
द्रव्यसौद्रादि, पंचमे गंधव्यंजकं कस्तूरीम् । एवं क्रमेण हे सुमध्यमे
स्थापय ॥ २० ॥

तथा कृते तथा प्राह विवेकाश्रमयोगिराह ॥

अस्मिन्ध्वांतापवरके तन्वि किञ्चित्प्रपश्यसि ॥ २१ ॥

तथा मुमुक्षां प्राप्त्वा यथा उपदिष्टं तथा कृते सति भिक्षुराह । तामुवा-
च । हे तन्वि अस्मिन् घटे त्वं किं किं प्रपश्यसि ॥ २१ ॥

सा प्रत्याह प्रपश्यामि स्थितं वीणादिपंचकम् ॥

एवमुक्ते चित्तवृत्त्या विवेकाश्रम आह ताम् ॥ २२ ॥

सा प्रत्याह वीणादिपंचकं स्थितं शब्दादिसाधनं पश्यामि । चित्तवृत्त्या
एवमुक्ते सति तां विवेकाश्रम आह ॥ २२ ॥

वीणादयः प्रकाशन्ते स्वतो वा छिद्रतोऽपि वा ॥

भांडतो वाऽन्यतो वेति संशयं मे निराकुरु ॥ २३ ॥

किमाह अत्र आह । वीणेति । वीणादयः पंच स्वतो भासन्ते छिद्रतो
भांडतो वाऽन्यतो वेति मे संशयं बुरीकुरु ॥ २३ ॥

सा प्रत्याह पुनर्यादा शालासौभाग्यसंपदः ॥

वीणादयो न भासन्ते स्वतो न सुपिरैरपि ॥ २४ ॥

न भांडेनापि किं त्यंत-स्फुरता दीपतेजसा ॥

प्रकाशयन्ते यत्किञ्चि मे वीणाया विनियेशिताः ॥ २५ ॥

विशेषाश्रयार्थं श्रुत्वा सा पोरा पुनः प्रतिशर्ष द्राम्यामाह । न

प्रत्याहेति । हे पतिराज शालायाः सौभाग्यस्य संपद्रता वीणादयो न
स्वतः छिद्रैरपि न घटेनापि न भासंते, किंत्वन्तःप्रकाशमानेन दीप-
तेजसा इमे वीणाद्याः स्थापिता भासंते ॥ २४ ॥ २५ ॥

पुनराह हसन् भिक्षुर्दीपतेजोगिरा त्वया ॥
विवक्षितं किमत्रास्ति शरावं वा दशाऽपि वा ॥ २६ ॥
भिक्षुराह पुनः स हसन् । हे धाम्ने दीपतेजःपदेनात्रास्मिन्समुदाये कि
विवक्षितं त्वया शरावं घृताचारं मृण्मयं पात्रं वार्तिका च ॥ २६ ॥

अन्यद्वेति बद्धयुक्तं यत्रासक्तं मनस्तव ॥
चित्तवृत्तिः पुनः प्राह शरावं न विवक्षितम् ॥ २७ ॥
अन्यद्वेति व्यक्तं स्पष्टं यथा स्थापिता मण पत्र तव मनः आसक्तं लग्न-
म् । पुनश्चित्तवृत्तिः प्राह । शरावं न विवक्षितम् ॥ २७ ॥

न दशा स्नेहसंपन्ना किं तु यच्चंपकाकृतिः ॥
शरावसस्नेहदशावशात्स्फुरति किञ्चन ॥ २८ ॥
तैलादिस्नेहसंपुक्ता कार्पासदशाऽपि न विवक्षिता चंपकपुष्पाकारालो-
हयुक्तशरावदशावशात्किञ्चन स्फुरति ॥ २८ ॥

तेजोगिरा मया योगिस्तदेवात्र विवक्षितम् ॥
विवेकाश्रम ईदृश्या तद्गिरा तोषमाप सः ॥ २९ ॥
हे योगिन् तदेव मया तेजःपदेन वक्तुमिष्टम् । स विवेकाश्रम ईदृश्या
तस्यावाप्या तोषं प्राप्नोति ॥ २९ ॥

निमीलिताक्षो रोमांचकंचुकोदंचित्तांगकः ॥
मुचन्नयनतो वारि निश्चलोऽचलराटिच ॥ ३० ॥ ॥

वृष्टः सन् किं चकार ऐहिनामुष्मिन् मोगविरक्ताः प्रत्यक्षपरायणाः
संतुष्टस्य निरीहस्य स्वात्मारामस्य यत्सुखं कुतस्तत्कामलोभेन धाव-
तोऽर्धेय्या निरा इत्यादिप्रसिद्धनिरतिशयपरिपूर्णा नन्दभराद्भुतचित्ताः प-
रमदसा पदनुभवति ततोऽन्यत्र किञ्चिच्छरेत्याह द्वाभ्याम् । निमी-

लिताक्ष इति । अवलराजवत् निश्चलो वभूवेत्यन्वयः । निमीलितानि मुद्रितानि अक्षीणीन्द्रियाणि येन । कंबुकसदृशरोमांचेनां वितानि व्याप्तानि अंगानि यस्य सः । नेत्राभ्यां जलं त्यजन् । पुनः किं कुर्वन्—॥२०॥

आत्मन्येवात्मना पश्यन्नात्मानमखिलात्मकम् ॥

बन्धुबांधो गलद्वंधो बाह्येषु विषयेष्वयम् ॥ ३१ ॥

आत्मनि बुद्धौ विवेकेनात्मानं सच्चिदानंदं सकलमिदं चाधिष्ठानं पश्यन्नुभवन् । अतएव बाह्यविषयेष्व्वात्मातिरिक्तेष्वंधस्तज्ज्ञानरहितः । कुतः । गलद्वंधः, क्षीणबंधत्वादित्यर्थः । ‘अयं परस्मादपरोक्षात्’ इति श्रुतेः सदाऽपरोक्षः । तथाचोक्तम्— ‘मनः प्रत्यक्वित्ते सविधमवधायात्तमरुतः प्रहृष्यद्रोमाणः प्रमदसलिलोत्संगितदृशः ॥ यदालोक्याह्लादं हृद इव निमज्ज्यामृतमये दधत्यंतस्तत्त्वं किमपि यमिनस्तत्किल भवान्’ इति । अस्यार्थः— हे शिव यत्किमपि तत्त्वमिदं तथा वक्तुमशक्यं “यतो वाचो निवर्त्तते अप्राप्य मनसा सह” इति श्रुतेर्विषयानंदोऽपि चेद्वागविषयस्तर्हि परमहंसाः समाहितैरनुभूयमान आनंदः सुतरामविषयः किमु वक्तव्यमिति । सच्चिदानंदस्वरूपं वस्त्वान्तेष्वयं यदातवाव्यज्जग्यारंढाकारवृत्त्याऽपरोक्षीकृत्य यमिनः शमाविसाधनसंपन्नाः परमहंसाः अंतर्देहादिबाह्यसुखवित्क्षणं निरतिशयाह्लादं दधति पूर्वं विद्यमानमेव धारयन्ति । नित्यत्वात्तस्य तत्त्वं क्लिप्तेति प्रसिद्धं शिवमद्वैतं सुरीर्यं मन्यन्ते । “सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म ॥ आनंदो ब्रह्म” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धो भवान्, न नित्यज्ञानावाश्रयः तार्किकादिसंगतः । तत्राह्लादस्य निरतिशयत्वं दर्शयन् दृष्टान्तमाह । अमृतमये हृदे निमज्ज्येव यस्य लेशमात्रमप्यनुभूय सुखिनो भवंति, किमु वक्तव्यं तस्य निमज्जनरूपसंगसंबन्धेनेति । नन्वद्वैतार्त्तदेकः दृष्टान्त इति चेत्सत्यं, तथापि लोकोपतिदात्म्यमितुक्तं कथंचिदचिरात्तज्ज्ञानः प्रवर्त्ततेति । ईदृशानंदानुभवे साधारणदेतुमाह, मन इत्यादिना । वित्ते हृदयकमले मनः संस्कारविकल्पात्मकः अथापि निरुध्य । कीदृशं मनः । प्रत्यक् चक्षुरादीन्द्रियद्वारा

बहिर्विषयं प्रवृत्तिमतिकूलतयाऽतर्मुत्तयैवावतीति प्रत्यक् । कीदृशाः
यमिनः । सविधं सप्रकारं यथास्यात्तथा आत्तमरुतः शास्त्रोपदिष्टमार्गेण
कृतप्राणायामाः । इन्द्रियनिरोधरूपप्रत्याहारः प्रत्यक्पदेन सूचितः ।
चित्ते इत्यनेन धारणाश्रयाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरकानाहवविशुद्ध्याज्ञा-
रूपचक्रान्पतयदेशे चित्तावस्थानम् । अवधापेत्यनेन ध्यानसमाधी ।
तत्र प्रत्यक्स्यैकतन्ताध्यानम्, विच्छिद्य जायमानः प्रत्ययः संततप्रत्ययः
समाधिः । अष्टांगयोगो निदिध्यासनमुक्तम् । साक्षात्कारहेतुः । एवं
ज्ञानं दानुभवहेतुमुक्त्वा कार्यमाह । ग्रहण्यद्रोमाणः ग्रहण्यपुलकितांगाः ।
प्रमदसलिलोत्संगितदृशः हृषांशुपूर्णा नेत्राः । यमिनामानंदानुभवे इदं
किंमुक्तमिति । अबिलीपमानेनापि निर्विकल्पः समाधिरेवोक्तः । उक्त-
च- 'समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि परमुक्तं भवेत् ॥'
न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदंतःकरणे न दृष्टाते' इति । ए-
तेन सदा समाहितैरेव भिक्षुभिर्भवितव्यमिति स्वाचरणेन सूचितमिति ३१

चित्तवृत्तिः पुनस्तस्मिन्निबध्ने तावद्विस्मिता ॥
बभूव तादृशं वीक्ष्य विवेकाश्रममतिके ॥ ३२ ॥

तस्य पतिराजस्य तादृशीं दशां दृष्ट्वा सा बाष्ठा किं चक्रात्तव आह
वित्तवृत्तिरिति । तस्मिन्समीपे देशे समाहितं विवेकाश्रमं दृष्ट्वाऽश्चर्यं
प्राप्ताऽऽसीत् ॥ ३२ ॥

पूर्वापरपरामर्शं चकारैव च सा हृदि ॥

ममात्मतत्त्वबोधाय प्रवृत्तोऽयं पतिः किल ॥ ३३ ॥

यथावस्थितश्चित्त उत्पन्ने तथा समाधिकाले वृत्तिरपि गगनकुसुमा-
यमने वेति सूचितं कथाप्रस्तावार्थं वा वक्तव्यम् । विस्मयानंतरं सा किं
कृतवतीत्यत आह । पूर्वेति । सा चित्तवृत्तिमानसे पूर्वापरविचारं च-
कारैव न त्वन्यविषयव्यापृताऽऽसीत् । मुमुक्षुभिः शास्त्रश्रवणकाले सा-
वयानैर्भवितव्यमिति सूचितं सार्यवतुर्भिस्तस्याविचारमेव दर्शयति ।
ममेति । अयं पतिः मम तत्त्वसाक्षात्काराय यत्नशीलः आस्ते ॥ ३३ ॥

तत्रोपमोपमेयत्वं कृतं भांडशरीरयोः ॥

इंद्रियछिद्रयोरेवं संमतं हृच्छरावयोः ॥ ३४ ॥

कोऽसौ पूर्वापरविचारोऽत आह । तत्रेति । तस्मिन्दृष्टान्ते उपमा मृ-
द्भावं उपमेयं शरीरं छिद्राणामुपमानत्वं तदुपमेयत्वं चक्षुरादीनां श-
रावस्योपमानत्वं हृदयस्योपमेयत्वम् ॥ ३४ ॥

अंतःकरणसंज्ञेहृदययोर्दीपजीवयोः ॥

पंचामी विषया बीजाद्याश्रया उपदर्शिताः ॥ ३५ ॥

घृतादिसहितवत्सुपमेयत्वमंतःकरणस्य दीपोमानत्वं उपमेयत्वं जी-
वस्य बीजाद्याश्रयाः उपमास्थानीयाः तन्निमित्तकाः शब्दादयो विष-
या उपमेया दर्शिताः स्वाभिः ॥ ३५ ॥

तदनेन प्रकारेण चिदात्मा मे निरूपितः ॥

भिन्नो देहेंद्रियादिभ्यः स्वप्रकाशोऽन्यभासकः ॥ ३६ ॥

अनेनोपमानोपमेयभावेन किं निर्णीतवत आह । तदिति । अनेन प्रका-
रेण मे मह्यं त्वंपदार्थः आत्मा निरूपितः । देहादिसंघातभिन्नो देहादि-
भासरुः स्वप्रकाशोऽवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयः धर्मादिवारणाय
विशिष्यं घटादिवारणाय विशेषणं ज्ञानं ज्ञानव्यवहारहेतुप्रकाशः ज्ञान-
त्वात् । यन्नेवं तत्रैव यथा घट इत्यनुग्रहं प्रमाणं स्वप्रकाशो । मन्वेत-
त्प्रमाणवेद्यत्वे स्वप्रकाशत्वहानिरन्यथाऽपि तद्वहानिरेवेति चेन्नाने-
नावेद्यत्वस्यैव बोधनात् । न च नेयाधिकमत्वेऽर्थांतरं सिद्धसाधनं
वा व्यवसायज्ञानहेतुप्रकाशस्यानुव्यवसायस्य तन्मत्वे सिद्धत्वादिति वा-
च्यम् । व्यवसायव्यवहारसिद्धचर्यमनुव्यवसायस्य स्वीकृतत्वात्तद्व्यवहा-
रसिद्धचर्यं ज्ञानांतरस्वीकारेऽनुरस्यापत्तेन च स्वप्रकाशावादिनं प्रत्ययमु-
पात्तं इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३६ ॥

प्रसंगादनुसंधानं मुकुरप्रतिषिद्धम् ॥ प्राप्य प्रत्यं-

यमात्मानं जस्तो घाहदशोज्झितः ॥ ३७ ॥

पुनरपि तस्य पाविनापूर्वां दशां चित्तवृत्तिवचनद्वारा निरूपयति । य-

संगादिति । अनुसंधीयते चिंत्यते मुमुक्षुभिर्मुक्तैरनुभूयते इत्यनुसंधानम् ।
 कर्मणि लुट् । प्रातिलोम्येन देहादिभ्योऽतरंचति प्रकाशते प्रत्यकशुद्धः
 कुटस्थः त्वंपदार्थः, अतस्ति सातत्येन गच्छति आत्मा, नच सातत्ये गमना-
 भाव इति वाच्यम्, गतेर्ज्ञानार्थकत्वस्यापि स्वीकृतत्वात् । निरंतरपूर्ण-
 प्रकाश आत्मपदार्थस्तत्पदलक्ष्यः, तयोरैक्येनानुसंधीयमानं प्राप्याखंड-
 परिपूर्णचित्तदानंदमनुभूय आत्मनस्तत्पदार्थत्वे आत्मन आकाशः संभूत
 आत्मेत्येवोपासीतेत्पादयः आगमाः प्रमाणम् । नन्वेवमनुभूय स्व-
 रूपं कीदृशो जातोऽत आह । मुकुरप्रतिविंवितं यथा स्यात्तथा बाह्य-
 दशोऽक्षितो जातः । मुकुरो दर्पणः तत्प्रतिविंवितमुखं प्रत्यग्भूतमपि
 यथा पराकृतं गच्छति । इदं च बाह्यदशाविशेषणम् । तथा च
 दर्पणतुल्याबाह्यव्यष्टिसमष्टिरूपाः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहाः तद्दशास्त-
 त्प्रतिविंवितविराट्सूत्रेशरूपास्त्वदंतरगता विश्वतैजसप्राज्ञरूपाः ता-
 भिरुज्जितः रहितः, तुरीय इत्यर्थः । तथावोक्तम्— 'यं वक्तुं मुकुरा इवै-
 द्रियमनोदेहाः परागदृश्यतां निन्युस्तत्स्थविमादिनाऽपि च विराट्सूत्रे-
 बाभावं गतम् ॥ तं प्रत्यग्दृग्दृश्यमक्षरमणुं त्यक्तोपनेत्रजपाः श्रीगोपाल-
 मुपास्पहे श्रुतिशिरोवंशीरवैर्दक्षितम् ' इति । उक्तमायोऽपि लक्ष्यते ।
 श्रीगोपालं वयमुपास्पहे इत्यन्वयः । तत्र लीलाविप्रदासक्तो वंशीरवैर्द-
 क्षितं नेदं दक्षं तद्गवां पान्त्रकं वपासते इति स्पष्ट एवार्थः । श्रुतिशि-
 रोदक्षितं श्रुतिशिरांसि वेदांताः तैर्बोधितम् । तत्र गोभिर्वेदांतवाक्यैः
 पाल्यंते रक्ष्यते विषयमृत्सं परिहृत्य केवलमेवानुभूयते, गाः वेदवाणीः
 पान्त्रयति वा, गाः दृगुपलक्षितानां द्विषाणि पान्त्रयति वा, गाः वेदार्थ-
 भूतान् पञ्चविशेषोपलक्षितान् पान्त्रयति वा, गां भूमिं तदुपलक्षितं ज-
 गत्पान्त्रयति स्वमत्तास्त्र्योऽध्यासेन रक्षति वा गोपालस्त्वम् । तं कम् ।
 मुकुरा दर्पणा मुखमिव य विराडादिभावं प्राप्तं इंद्रियमनोदेहाः परा-
 कृत्वेन दृश्यभावं निन्युः स्थूलत्वादिना, वस्तुतः, प्रत्यग् सर्वोतरं दृक्
 प्रकाशमदृश्यं करणागोचरमक्षरं नित्यं पूर्णमणुं वेदांतविषयमागैरवे-

धम् । कथंभूता वयम् । त्यक्तोपनेत्रत्रयाः त्यक्तोपाधित्रयाः ॥ ३७ ।

परं त्वस्यात्मनो ज्योतीरूपता मानतः कुतः ॥

इति पृष्ठव्य एवासाविति तं पाणिना ऽष्टशत् ॥ ३८ ॥

आत्मनः स्वप्रकाशत्वे संदिहाना तत्र प्रमाणं प्रष्टुं पतिराजं समाधेयु-
त्थापयति सा नारीत्याह । परंत्विति । सा नारी तं भिक्षुं हस्तेना-
ऽष्टशत् । इति किम् । असौ भिक्षुर्मया इति प्रष्टव्य एव । अस्मिन्समये
निर्वेदो न कर्त्तव्य इति मुमुक्षुन् शिक्षयति । इति किम् । अस्यात्मन-
स्तु पुनः ज्योतिरूपता । कुतः । मानतः यद्यप्यनुमानमुक्तं नैपायिक-
मन्यं ज्ञानरूपत्वे विवदमानं प्रति परं तथाऽप्यहं परमानन्दनिमग्नोच्छया
श्रीतात्मनि श्रुतिप्रमाणमेव पृच्छामीत्याशयः ॥ ३८ ॥

ऽष्टशस्तया परावृत्तिचेताः कर्मदिपुंगवः ॥ उन्मी-

लिताक्षो ऽनौचित्यं तस्या वीक्ष्य जगाद ताम् ॥ ३९ ॥

तया त्रिधा ऽष्टशः संन्यासी किं चकारात् आह । ऽष्टश इति । परा-
वृत्तिचेताः पराधु धातोषु शब्दादिषु वर्तते चेतां पश्य सः । उन्मी-
लिते विकसिते ऽक्षिणी येन सः । कर्मदिपुंगवः पतिश्रेष्ठः तस्या नापां-
तत्रानौचित्यमयोग्यतां वीक्ष्य तां जगाद उक्तवान् ॥ ३९ ॥

देहः परमहंसानां न स्पर्शाहोऽपि कस्यचित् ॥ विशेष-
पतश्च नारीणां कामादिमलिनात्मनाम् ॥ ४० ॥

किं जगादात् आह । देह इत्यादिसप्तदशभिः । परमहंसानां देहः कस्य-
चित्कर्त्तरिपक्षी । न रूपसार्द्धः ऽष्टशुप्रयोग्यः । कैमुतिकन्यापमाह ।
यामादिभिर्भजिनां नारीणां विशेषतः किमुत स्पर्शाहं इत्यनुपगमः ।
कामादिभिर्मज्जिनः मन्त्रयुक्तः अमेध्यपूर्णं आत्मा देहो यामां तास्तथा
तास्ताम् । तथोक्तं च- 'अमेध्यपूर्णं कृषिजान्त्रसंयुक्तं स्वमारुद्गुणधमशी-
यमधुरम् ॥ कञ्जेहरं सूत्रपुटीयमाजनं रमति मूढा न रमति पंडिताः'
इति । ननु देहस्त्वज्जिनात्त्वात्मान्मन्त्रयुक्तस्तथुतश्च पुरुषागामपीति
चेत्सात्त्विकम् । न रमतीत्यस्य तत्राप्यामनं पुंति । अन्नविकारे दत्ता मम-

तां न कुर्वती विवेकिनो देहेऽत्रापि तात्पर्यात् । वस्तुतस्तु परमहंसानां तर्पस्त्वग्वत्पक्तदेहमिमानानां देहस्वरूपं सच्चिदानन्दः न स्पर्शार्हः न प्रापुं योग्यः नारीसदृशकामिनाम् । तथाच स्मृतिः— 'अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्विरवाप्यते' इति ॥ ४० ॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥

इति ग्राह्यप्रपञ्चाय गुडाकेशाय केशवः ॥ ४१ ॥

ननु परमहंसदेहस्य वास्तवस्यासृशत्वे पवित्रत्वं हेतुस्तत्रैव किं प्रमाणमित्याशङ्क्य तत्पावनत्वे स्मृतिर्भागवती प्रमाणमित्याह । नहीति । इह न्यवहारकाले ज्ञानतुल्यं पवित्रं शोधरूपनादिमापानिवर्तकमन्यमविद्यते । एवं कः कस्मै ग्राह्यत आह । केशवः प्रपञ्चाय विधिवदुपसन्नाय गुडाकेशाय गुडाका निद्रा तस्या ईशाय जितनिद्रापाकुर्नाय ग्राह्यमकर्षेण प्रीतिवश उक्तवान् ॥ ४१ ॥

तस्मात्प्रत्यक्षपरिज्ञानगोदया विमलीकृतः ॥

देहो यतीनां न परस्पर्शपंकमिहार्हति ॥ ४२ ॥

तथा च प्रयोगः । ज्ञानिदेहोऽस्पर्शार्हः ज्ञानपूतत्वात्, यन्नेवं तत्रैवं यथा कामिदेहः न चाप्यं तथा तस्मात्तत्पेत्पाशयेन निगमयति । तस्मादिति । यतीनां देहः परस्पर्शपंकमिह लोके नार्हति । हेतुगर्भं विशेषणमाह । प्रत्यक्षपरिज्ञानगोदया विमलीकृतः प्रतीतिपरिज्ञानं साक्षात्कारः गोदया इव गर्गं वारि ददातीति गोदा गंगादिनदी तथा निर्मलीकृतो यथा वेदः तथा पतिदेह इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ॥

मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं मनःशुद्धिस्तथांतरम् ॥ ४३ ॥

अतएव दृष्टान्तादौ तत्तत्प्रयोगोक्तस्य शौचस्य द्विविध्यं स्मृतं प्रमाणयति । शौचमिति । शौचं शुद्धेर्भावः । शौचं द्विविधम्— बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । बहिर्भवे निःसरणमत आह । मृज्जलाभ्यां मृज्जलं च मृज्जने नाम्नाम् । अंतःशौचमाह । मनःशुद्धिस्तथांतरं रा-

गद्वेपादिनिवृत्तिपूर्वकनिर्विकल्परूपेण स्थितिः, पूर्वोक्ता चागुद्विज्ञानं
प्रत्युक्तात् । मनःसहितकल्पितसर्वप्रपञ्चनिवृत्ति ॥ ४३ ॥

इतिस्मृत्या समादिष्टं यस्य शौचद्वयं भवेत् ॥

स यात्यधिकृतिं भिक्षुपादसंवाहनादिषु ॥ ४४ ॥

भिक्षुदेहस्पर्शे कस्याधिकारो यस्य शौचद्वयं तस्येत्याह । इतिस्मृत्ये-
ति । पूर्वोक्तस्मृत्युक्तं यस्य शौचद्वयं भवेत् स भिक्षुपादसंवाहनादिषु
भिक्षुवरणमर्दनादिषु अधिकारं प्रलभते । अथवा भिक्षुभिः पच्यते ज्ञाय-
ते प्रकटीक्रियते भिक्षुपादः परमात्मा तस्य संवाहनं ज्ञानम् । आदिना
वैराग्योपरतिपूर्वकजीवन्मुक्तिर्लभ्यते । नहि पूर्वोक्तशौचद्वयं विना ते
भवत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

कविषमप्राज्ञेच्छानिवृत्तौ तस्यादाब्धे सतीतरेच्छानिवृत्तेः । कथं तर्हि
'बलवानिन्द्रियप्राप्तो विद्वांसमपकर्षति' इति वचनमिति चेन्न, तस्य वि-
विक्रसेवीतरपरत्वात् । तीव्रतरवैराग्यरक्षितमुमुक्षया तेषां तद्रक्षणं क-
लितमिति किं तन्निषेधवचनमत आह । नांगमगेन संस्पृशेत् संन्यासी
स्वांगेनान्यांगस्य स्पर्शं न कुर्यात् । न च पूर्वमुक्तं पादसंवाहनमतः
पूर्वोत्तरविरोधे इति वाच्यम्, तस्यान्यरत्वेन व्याख्यातत्वात् । निःसं-
गेन विविक्रसेविना भिक्षुणा भवितव्यमित्यत्र तात्पर्यात् । अतएवोक्तम्-
'निःसंगतामुक्तिपदं यतीनां संगदशेषाः प्रमवन्ति दोषाः॥आरुढयोगोऽपि
निपात्यतेऽधः संगेन योगी किमुताल्पसिद्धिः' इति बावरायणेन ॥४५॥

आद्योऽधिकारी विधिषु न्यायविद्विद्धादृतः ॥

निषेधेषु पुनर्मूढः आद्यश्चाश्रयः एव च ॥ ४६ ॥

ननु विधিনিषेधाधिकारी कोऽस्तीत्यत आह । आद्य इति । आद्या-
गुरुशास्त्रवाक्यविश्वासरूपाऽस्यास्तीति आद्यः, अर्श आद्यश्च । आद्या-
वान् विधिषु निषेधेध्वधिकारी उदाहृतः । यथा "स्वर्गकामो पजेत अह-
रहःसंध्यामुपासीत" इत्यादिवाक्यविहितवागसंघ्योपासनादिषु आद्या-
वानधिकारी । न्यायविद्विः श्रीमांसाधिकरणतात्पर्यज्ञैः कथिते निषेधे
विधौ च किं तत्त्वविदधिकृतोऽह आह । पुनर्मूढः, पुनःशब्द एवार्थः । मूढ
एवाधिकारी न तत्त्ववित्, तस्य कर्तृत्वामवात् । 'तत्त्ववित्तु म-
हावाही गुणकर्मविभागयोः ॥ गुणागुणेषु वर्तते इति मत्वा न सज्जते'
इति स्मृतेः । मूढस्य कर्तृत्वे स्मृतिरपि- 'प्रकृतेः कियमाणानि गुणैः क-
र्माणि सर्वशः ॥ अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥' निषेधवाक्यं
न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि तत्रापि मूढः अज्ञः 'कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः
प्रकृतिर्जगुणैः', इति स्मृतेरधिकारी आद्यश्च । ननु 'अकुर्वन्निहितं कर्म
नैदितं च समाचरेत् ॥ प्रसज्यंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति' इत्यादिस्मृ-
तेर्निषिद्धाचरणस्य प्रत्यवायजननत्वात् । निषिद्धे कर्मणि आद्यावतः
कर्मं प्रवृत्तिरत आह । अश्राद्ध एवेति । अनिष्टाचरणसमये आद्यावत्त्वा-

मावात् वत्कटे रागे सति बुद्धिभ्रंशो भवति ततो मूढस्य प्रमादितः
कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचारभावेन आद्वोत्पादकवाक्यास्फूर्त्तौ निषेधे प्रवृत्ति-
संभवात् । विवेकामात्रे किं किं न कुर्वति सर्वमनिष्टमाचरन्ति अतएव
निःसंगताया मुक्तिपदत्वमुक्तम् । व्याप्तोदाहृते श्लोके संगस्यानर्थजनक-
त्वं गीतायाम्— संगत्संजायते कामः कामात्कोधोऽभिजायते ॥ क्रोधाद्-
ति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥ स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्मण-
श्चपति ॥ विवेक एव पुरुषस्वनाशो नष्ट एवेति तद्व्याख्यातृभिरुक्तात्पु-
रुषत्वामावादश्चाद् एवेति भावः । एवञ्चैव प्रतिदिवाचकाः ॥ ४६ ॥

इवर्चांडालादिभिः सृष्ट्या विषयासंगद्विपिता ॥

योपित्परमहंसस्य सृष्टात्यंगं कथं मम ॥ ४७ ॥

प्रसंगमात्र विधिनिषेधाधिकारिणमुक्त्वा प्रकृतमाह । श्वर्चांडालेति ।
श्वानश्च चांडानश्च ते आदयो येषां तैः सृष्ट्या विषयासंगद्विपिता विष-
यागामासंगः आसक्तिः तेन द्विपिता योपित् नारी मम परमहंसस्यांगं
कथं स्पर्शं कर्तुमर्हो इति । अथवा परमहंसस्यांगं स्वरूपं सच्चिदानन्द-
रूपम्, “ असंगो न हि सज्जते ” इति श्रुतेरसंगं श्वादिभिः सृष्ट्या श्वा-
दिभक्ष्ये देहे ऽध्यासवती अतएव विषयासक्ता वृत्तिः कथं सृष्टाति ।
पूर्णानन्दं विरक्तैरनुभूयमानं न केनापि प्रकारेण प्राप्नोति । तथाच श्रुतिः—
“ दूरात्सुदूरे तदिहांतिके च ” इति, वदिर्मुस्तां कोटिजन्मभिरप्यमाप्य-
त्वान् । अर्पस्तु पूर्वभागस्योक्त एव, विरक्तानां तु वत् व्रत्तांतिके आ-
त्मैव यथानादिपूरितयत्नात् अत्रादो निःसारितेऽप्याकाशं तत्स्यमवशि-
ष्टं तथा ऽऽत्मातिरिक्तनिषिधे आत्मा ब्रह्मवेत्यभिप्राये विदयांधकूप-
पतितानां परब्रह्मविदर्शनं दुर्लभमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

श्वर्चांशुल्याऽपि संसृष्टः स्कंधमारोहतीति यत् ॥

वदन्ति वृद्धा दुःशीले तत्तत्प्यं रचितं त्वया ॥ ४८ ॥

दे मिथो मया ते निम्नप्रकृतमत आह । सन्न इति । सन्नः पूर्वापरविचा-
राशुशून्यः शंशुत्याऽपि संसृष्टः । अपिर्वचनादिसमुच्चापकः । स्कंधं स-

मारोहेतीति यद्वृद्धा वदन्ति तत्त्वया तथ्यं सत्यं रचितं संपादितम् ।
यथांगुलीसृष्टा केनचिच्छिष्टेन भ्रातृया काचिन्तरी तत्पुरुषस्कंधारौह-
णमिव कृत्वा तेन पुरुषेणासंबद्धेनापि स्वं संबद्धं सत्यमिव करोतीति
लोके मसिद्धम् । तथा हे चित्तवृत्ते दुःशीले मत्तोऽतिरिक्तत्वेन सदस-
द्भ्यामनिरूपिणीयतया इदं जगन्मयि चिद्रूपे त्रिकालमसदपि तथ्यं र-
चितमिव भातीत्यपमेवापकार इति भावः ॥ ४८ ॥

सृष्टोक्तं किञ्चित्संन्यासी तं च नान्यो नरः सृष्टोत् ॥
बाह्याभ्यन्तरशुद्ध्याख्यो निवसेत्स्फटिकोपमः ॥ ४९ ॥

हे चित्तवृत्तेऽतएव निषेधः श्रूयते इत्याह । सृष्टोदिति । संन्यासी किं-
चिद्वस्तु रागादिद्वाराऽनर्थजनकं न सृष्टोत्, च पुनः अन्यो नरः तं
संन्यासिनं न सृष्टोत् । तर्हि संसारे भिक्षुः कथं संतिष्ठेदित्याशङ्क्य
समाहितो रागद्वेषरहितस्तिष्ठेदिति सहष्टांतमाह । बाह्येति । जगत्
द्विविधं बाह्यभ्यन्तरं च तस्य शुद्धिः तद्विषयस्फुरणाभावः । न च
दर्पणसदृशे मनसि पदार्थे प्रतिबिंबिते कथं तस्फुरणाभावः इति
वाच्यम् । यथा स्वप्रतिबिंबिते वस्तूनि दर्पणकर्तृकस्फुरणाभावः स
तथा भिन्नमनसि संकल्पाभाव इत्याह । स्फटिकोपमः उपाधिसन्निधा-
नेऽपि यथा स्फटिकस्तथा निःसंकल्पो वसेदित्यर्थः तथा च सृ-
ष्टिः—रागद्वेषविपुक्तेस्तु विषयान्द्रिष्येश्वरन् ॥ आत्मवश्यैर्विधेयात्मा
प्रसादमविगच्छति ॥ न चांगस्पर्शस्य पूर्वमुक्तत्वात्पुनरुक्तिरिति वा-
च्यम्, पूर्वमंगस्पर्शनिषेधोऽत्र वस्तुमात्रस्य निषेधात्, भिन्नार्थवि-
वक्षायाः पुनरुक्तेः कथांतरेऽप्यदूषितत्वात् ॥ ४९ ॥

अप्रक्षालितकंधा ये ये चाप्रक्षालितांबरः ॥

अप्रक्षालितशय्याश्च ये चाक्षालितदंडकाः ॥ ५० ॥

मया के सृष्टव्या वस्त आह, चतुर्भिरप्रक्षालितेत्यादिभिः । न प्रक्षालि-
ता कंधा येः । न प्रक्षालितमवरं वस्त्रं येः । अप्रक्षालिता शय्या शयन-
स्थानं येः । न प्रक्षालितो दंडो येः ते सृष्ट्यादिविहिताचाररहिता इ-

त्यर्थः । “ आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः ” इत्यादिवचनैराचारस्यापि समतत्वात् । वस्तुतस्तु पूर्वविशेषणेन स्थूलशोधनम्, द्वितीयेन सूक्ष्म-
स्य, तृतीयेन ‘ शय्याग्रहं द्वादशमेक आहू’ इत्यत्राहंत्वस्य शय्या-
त्वेन वर्णनादहंपदार्थस्य, चतुर्थेन कापवाह्मनोरूपत्रिदंडस्य शोधनं
बोध्यमिति ॥ ५० ॥

ये धातुसंग्रहोक्तताः ये मठेष्वधिकारिणः ॥

ये यानारूढकुणपाः स्त्रीसंभाषणलोलुपाः ॥ ५१ ॥

पुनः कथंभूताः त्वत्कृतैकस्पर्शाः । ये धातुसंग्रहोचकाः धातूनां कौ-
चनादीनां संग्रहः तद्युक्ता उच्योगवंतः । ये मठेषु- अधिकारवंतः मयी-
यत्वाभिमानवंतः । ये यानेष्वन्वादिष्वारूढाश्च ते- कुणपाः मृतवेहतुल्पाः
‘ अन्वारूढं याति दृष्ट्वा’ इत्यादिनिषेधलंघिनः । स्त्रीसंभाषणादिषु लोलुपा
अस्यासक्ताः अष्टांगमैपुनर्वाजितब्रह्मचर्यरहिताः । अपवा दधाति धारयति
पोषयति स्वसत्तास्फुरणेन धातुश्चिदातुः तस्य संग्रहः । उपादेयत्वेन ग्रहणं
ज्ञानं विषयत्वेन तत्र उच्युक्ता । विषयानंदमादुर्भावार्थं भोगसाधनविषयसं-
पादनतत्परा इत्यर्थः । पूर्वोक्तमठान्यतमशरीरमठेषु अधिकारिणः पुनः
पुनः शरीरग्रहणवद्वपरिकरा, पानं देहस्तत्रारूढा अहमभिमानवंतः,
अतएव कुणपाः मृतदेहतुल्पाः, पतो देहमात्मत्वेन पश्यन्ति अतएव
स्त्रीसंभाषणलोलुपाः । स्त्रीरूपावृत्तिस्तया संभाषणं पुरंजनवत् तदनु-
करणम् । यया पुरंजनः स्वपत्न्याप्रासक्तः तस्यां भुजानाथो भुक्ते
तस्यां विवर्त्या पिबति गच्छंत्यां गच्छति उदासीनायामुदासीनो मृततु-
ल्योऽभूत्, जाग्रत्यां जागर्तस्म शयानाथो शेतस्म पश्यंत्यां पश्यति-
स्म स्पृशंत्यां स्पृशति निधंत्यां निधति रसं यद्भक्ष्यां रसमनुभवति
शब्दं शृण्वंत्यां शब्दं शृणोतिस्म स्वभावतो न किंचित्करोतिस्म इति भाग-
वतमसिद्धे । ध्यापंतीति श्रुतस्तदशा इमेवस्तुतस्व एवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

धृषाकथानुरक्ता ये परिरासप्रियाश्च ये ॥

ये चार्थवर्णकार्यज्ञा ये विज्ञा लोकसंग्रहे ॥ ५२ ॥

धृषारूपानुरक्ताः निष्कलत्रवनलोलुपाः परिदासः प्रियो येषाम् । ये

याऽथर्वणवेदविहितमारणोच्चाटनादिकार्पकुशलाः । ये लोकानां संग्रहणं
प्रियवचनादिना स्वसमीपप्रापणं तत्र विज्ञाः विशेषज्ञानवन्तः । द्वितीय-
पक्षेऽपि वृथाकथा आत्मज्ञानवत्साधनकथाव्यतिरिक्तकथा मृगतृष्णाकथा-
वत् श्रूयैव वासिष्ठोक्तधानृकथावत् । अत एव परिहासो धनार्थं धनस्वा-
मिनो हास्यादिना प्रसन्नताकरणं प्रियं येषाम् । तदपि मृगतृष्णाजलपा-
नवदशातिकरमेव विपपाशया पद्यत्कर्म क्रियते तद्वन्धकमेव जन्मम-
रणादिप्रवाहसाधनं सप्त चतुराः । अतएव लोकस्य परलोकसाधने
विज्ञाः ॥ ५२ ॥

प्रमादिनो बहिष्मिताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः ॥

यतिपाशाश्चित्तवृत्ते स्पृष्टव्यास्ते त्वया खलु ॥ ५३ ॥

अतएव प्रमादिनः मृत्पुयुक्ताः 'प्रमादं वै मृत्पुकरं ब्रवीमि' इति स्मृतेः ।
तत्र हेतुः । बहिष्मिता बहिर्मुखा विपपाभिनिवेशवन्तः परमेश्वरविमुखा
इति पावत् । पिशुनाः सूचकाः स्वशोषमाच्छाद्य परस्मिन्नविद्यमानमपि
दीपं कपयन्तः तदुपजीव्यधातकाः, स्वजीवनविधाये प्राप्ते कलहोत्सु-
काः कल्हे वाग्गुह्ये उत्कण्ठवन्तः एनं मारयित्वाऽपि स्वकार्यं साधयि-
ष्याम इत्यादिवचनकथने आदरवन्तः । यतिपाशा कुत्सितयतयः । य-
तिशब्दस्येन्द्रियसंयमे शक्तिः । ब्रह्मार्थभावे दरिद्रे लक्ष्मिशब्दवत् नाममा-
त्रेण यतयः हे चित्तवृत्ते त्वया स्पृष्टव्याः त्वत्कर्तृकस्पर्शनादी
स्ते एव । खल्विति उत्प्रेक्षाव्यञ्जकशब्दवचन्या स्पर्शनिषेधे एव तात्प-
र्यमिति भावः ॥ ५३ ॥

शयानमपि यं कंचिन्नरं विज्ञो न बोधयेत् ॥

किं पुनर्योगिनं प्रत्यक्चिताकंचुकितांबरम् ॥ ५४ ॥

कैशुतिकन्याप्येनापि शयानबोधने दोषमाह । शयानमिति । वित्तः नि-
पेधशस्त्रज्ञः यं कंचिन्नरमपि शयानं निद्रागतं न बोधयेत् । किं पुनः
प्रत्यक्चिताकंचुकितांबरं प्रतीचः सर्वांत्यकंप्राप्त्य चिता ध्यानं तदेव
कंचुकितांबरं यस्य चोन्मत्ताच्छादितदेहं यथा देह आच्छादितो न

चाक्षुषो भवति तथा प्रत्यक्परापणस्य योगिनः परमहंसस्य, यत्र तु
 “अस्य सर्वमात्मैवामृतत्वेन कं पश्येत्” इति श्रुत्युक्तसर्वात्मभावं प्राप्त
 स्य समाहितस्य प्रतीतिमात्रजगत्प्रतीतिरहितस्य बोधने यत्पारं त-
 त्किं वक्तव्यमिति ॥ ५४ ॥

आस्तामेतच्चित्तवृत्ते नापराधोऽयमत्र ते ॥

त्वत्संवादापराधोत्थो दण्डोऽयं पारमेश्वरः ॥ ५५ ॥

‘सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दत्ता परो ददातीति कुबुद्धिरे-
 पा’ इतिवचनमाश्रित्य ‘गुणदोषद्विशिर्षः गुणस्तुभ्यपवर्जितः’ इत्या-
 श्रित्य वा भिक्षुस्तस्या नार्था दोषामात्रं प्रकटयन्नाह । आस्तामि-
 ति । हे चित्तवृत्ते एतत् स्वत्कर्तृदोषोद्भावनं भवतु एतद्विचारेणार्थं क-
 र्त्तव्यं नास्ति । ‘महत्मान परच्छिद्रं न पश्यति’ इत्यनेन द्योतित-
 मित्याशयेन नापराधोऽयमत्र ते अत्र मदुत्थापने तवापराधो नास्ति,
 अपरं परमेश्वरेण संपादितः दण्डः । ननु ‘नादत्ते कस्यचित्पारं न चैव सु-
 क्तं विभुः’ इत्यादिवचनेन परमेश्वरस्य समदर्शित्वेन ये तन्निष्ठास्ते सम-
 दर्शिनो भवन्ति । ‘गुणि चैव स्वपात्रे च पंडिताः समदर्शिनः’ इतिवच-
 नात् तस्य समदर्शित्वे किं वक्तव्यमत आह । त्वत्संवादापराधोत्थः
 त्वया सह मत्कर्तृकं यत् न संभाषेदिवि निषेधलंघनं स ममापराध एव
 तेन तत्पः उत्पन्न इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अथ ब्रूहि मयोदीर्णं त्वया भद्रेऽवधारितम् ॥

न वेति नहि जानेऽहमन्यत्रासक्तमानसः ॥ ५६ ॥

मात्रसंशयादिकं न निवृत्तं मुमुक्षोस्तद्वैदेशिकेनोपदेशः कर्तव्य इति
 शिक्षयति । अयेति । हे भद्रे मया उदीर्णमुपदिष्टं त्वयाऽवधारितं नि-
 श्चितं न वा इत्यहं नो जाने । द्विहोत्वर्थः । तत्र तमेवाहमन्यत्रासक्तमा-
 नसः अन्यत्रान्यस्मिन्प्रपञ्चभिन्ने ब्रह्मणि आसक्तं लीनं मनो यस्य सः ।
 ‘भिक्षुणा सर्वदा ब्रह्मपरापणेन समाहितेन भवितव्यम्’ इत्युपदिष्ट-
 मनेनेति ॥ ५६ ॥

विवेकाश्रमसंभाषामेषाऽऽकर्ण्यपि न व्यथाम् ॥

नित्तवृत्तिः प्राप किंतु स्वापराधममन्यत ॥ ५७ ॥

मिथुवचनं श्रुत्वा सा नारी किं चकार 'सत्संगतिः कथं किं न करोवि
पुंसाम्' इत्यादिबचनस्तुत्या तत्संगतिमाहात्म्यं प्रकटयन्ती जगाद ।
शिवेकेति । एषा साक्षिप्रत्यक्षसिद्धा चित्तवृत्तिः विवेकाश्रमस्य संभाषां
वचनं श्रुत्वाऽपि व्यथां पीडां न प्राप किंतु स्वस्या अपराधं, हुरेवार्यः ।
स्वदोषेन तु स्वान्पेन अमन्यत । किंश्च उद्वेगान्वजकः ॥ ५७ ॥

दुष्टस्यापि स्वभावेन दैवात्सत्सन्निधौ सति ॥

न प्रसीदति यस्यात्मा प्रस्तरः स कथं नरः ॥ ५८ ॥

परम सत्संगतावपि न परमेस्वरसंमुखता सस्य बोधनप्रशङ्कयमित्याह ।
दुष्टस्यापीति । स्वभावेन दुष्टस्य दोषसहितस्यापि दैवान् पूर्वजन्मसंपा-
दितपुण्यवशात् सत्सन्निधौ सति यस्यात्मा मनः न प्रसीदति निर्मलं
सात्सत्यपराधं न भवति स प्रस्तरस्तृणसमूहः वृणकाद्विरचितो नरा-
कार एव कथं नरः । नरजन्मसाध्यनारायणतत्त्वाविर्भावः फलं तद-
स्य नास्ति तज्जन्मदुष्टेवेति भावः ॥ ५८ ॥

उवाच च परिम्लानमुखाम्बोजाऽपराधतः ॥

नन्नीभूतशिरा इत्थं प्रश्रयन्याययुग्मवचः ॥ ५९ ॥

पुनः सा नारी किं चकारात् आह । उवाचेति । सा नारी इत्थं वक्ष्य-
माणप्रकारेण वचः उवाच । कीदृशम् । प्रश्रयन्याययुक् प्रश्रयः शिष्य-
त्वं न्यायो मुक्तपविरुद्धत्वं धर्माविरुद्धत्वं साम्यां मुञ्चते प्रश्रयन्याययु-
क् नारी । कथंभूता । नन्नीभूतशिराः । कुतः । परिम्लानमुखाम्बोजा
ऽपराधतः मिथुसमाध्युत्पापनापराधतः परितो ग्लानं ग्लानं मुन्नाम्बोजं
मुन्नाम्बुजं यस्याः ॥ ५९ ॥

परापराधसंभूतः सतां कोपाद्गुह्यक्षणिः ॥

पराज्ञानपरामर्शं विना शाम्यति जाणवैः ॥ ६० ॥

ननु किमर्थं मिथुरपराधक्षमायं प्राप्यते एतदपराधमिदं जग-

दिना शाम्यतीत्यत आह, परापराधेति पङ्क्तिः । परापराधसंभूतः पर-
 स्प परमेश्वरस्यापराधः श्रुतिस्मृतिरूपाङ्गापाल्नाभावः तेन संभूतः
 उत्पन्नः सतां शिष्टानां वेदानां वा कोपाद्युश्रणिः कोपाम्निः पूर्णानंदा-
 ज्ञानजन्यदाहो बाह्यविषयमाप्त्याऽग्राह्या वा न शाम्यति । अर्णवैः
 सप्तसमुद्रैः । संकोचे मानाभावेन ब्रह्माण्डपदार्थेरपि । देवादिभोगामृतादि-
 भिरज्ञानजन्यकामाग्निर्न निवर्तते । कथं तर्हि शाम्यत्यत आह । पराज्ञानप-
 रामर्शो विनापरस्य ब्रह्मणः शुद्धस्याज्ञानं तदाश्रितं तद्विषयकं च जी-
 वाश्रयत्वे आत्माश्रयाद्यापत्तेः, ईश्वराश्रयत्वे तस्यान्तत्वापत्तेः, 'इष्टाप-
 तेयः सर्वज्ञः' इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः । अतएवोक्तं वृद्धैः—आश्रयत्व-
 विषयत्वभागिनी निर्विभागचित्तिरेव केवला ॥ पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चि-
 मो नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥ निर्विभागचित्तिर्जीवेश्वरविभागवर्जितं
 शुद्धं चैतन्यम् । एवायमाह, केवला । तत्र हेतुमाह । पूर्वसिद्धतमसः अ-
 नाद्यज्ञानस्य । हि हेतो । पश्चिमः पश्चाद्भवः अज्ञानोपाधिकृतः । कार्यका-
 रणोपाधिको जीव ईशो वानाश्रयः नापि गोचरः विषय इति । तस्याप्ये-
 कं तर्हि जीवाश्रयाद्यज्ञापदेति तदाश्रयत्वेन प्रतीपमानत्वात् । न च
 पञ्चदाश्रयत्वेन प्रतीपते तस्यैव तदाश्रयत्वम् । यथा भूतलाश्रितो घ-
 टस्तत्रेवेति वाच्यम्, शुक्त्याश्रयत्वेन प्रतीतस्यापि रजतस्य शुक्तपधि-
 दानचैतन्यस्पर्शाश्रितत्वेन स्वीकारात् । तथा जीवाश्रयत्वेन प्रतीतमपि
 तदधिष्ठाने शुद्ध एव स्वीकृतं न च तत्रापि विक्षेपादिकं करिष्यति त-
 त्तु शुद्धतामपहरिष्यतीति न वाच्यम्, तत्र वास्तवसंबन्धाभावात् । न च
 कल्पितसंबन्धस्याज्ञानप्रमुक्तत्वात् तत्संबन्धस्य स्वमयोऽप्यत्वे आत्माश्र-
 यत्वापत्तेः स्वसंबन्धार्थमन्यस्वीकारे परस्पराश्रयः कृतीये चक्रकं तुष्येऽन-
 वस्था इति वाच्यम्, दीपादिवत् स्वपरव्यवहारनिर्वाहकत्वस्वीकारात् ।
 यथा परमते एकस्यैव भेदस्य घटादेः स्वपरव्यवहारनिर्वाहकत्वं तथा-
 ऽस्यापि पराज्ञानं तस्य परामर्शो विचारः तज्जन्यं बोधं विना न नि-
 वर्तते । तथावोक्तम्—'इदं श्री राम माधेयं या स्वनाशेन दृषंदा ॥ न
 नश्यते ... नश्यति' इति । अतएव माऽज्ञानं

न यातीति माया, न ज्ञानं ज्ञायमानं तिष्ठति अज्ञानमित्यादिव्यु-
पत्तिः ॥ ६० ॥

मुने जिज्ञासयोपात्तं मच्चित्तं जनगार्हितम् ॥

प्रश्नौत्कंठ्यादविनयं नाजासीत्तत् क्षमां कुरु ॥ ६१ ॥

संप्रति स्वापराधं क्षमापयति । मुने इति । हे मुने मच्चित्तं जनगार्हितं
जनैः शिष्टपुरुषैः गार्हितं निदितं अविनय सन्पासीस्पर्शोद्यमवज्ञातं
नाजानीन् । कुतः । प्रश्नौत्कंठ्यान् प्रश्नस्यौत्कंठ्यमुत्सुकत्वमत्पादरत्वम्,
विपयांतरास्फूर्तपूर्वकृतत्परापणत्वमिति यावत् । अतएव जिज्ञासया
‘उपात्तं गृहीतं परिबीडया वनिताऽहं मत्स्पर्शनायोग्यः मया कथं सृष्ट-
श्च इति विचाररहितमत्तः क्षमामेव कुरु ॥ ६१ ॥

किंचेयमफलायाच्चा क्षमायाः पुरतस्त्वव ॥

सतां क्षमा हि सहजा न दीनवचनोद्भवा ॥ ६२ ॥

ननु कुतः क्षमाप्यते संन्यासिनि कामाभावेन क्रोधानुत्पत्तेरत आह । कि-
ंचेयमिति च । हे मुने तव पुरतोऽग्रे क्षमायाः पाच्चा अकृत्वा निष्कृत्वा ।
कुतः । हि पश्मात् सता परमार्थनिष्ठानां क्षमा सहजा स्वाभाविकी ‘क्षमा-
सारा हि साधवः’ इति वचनान् । न दीनवचनानि ‘क्षमस्व प्रभो करुणा-
निरे’ इत्यादिनि तदुद्भवा अद्वैतपरापणानां न भवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

देहादिभ्यो विविक्तं घटकपाऽपि छायया त्वया ॥

आत्मतत्त्वं प्रकटितं मया तदवधारितम् ॥ ६३ ॥

मपोपदिष्टं त्वयाऽवधारितं नवेति प्रश्नस्योत्तरमाह । देहादिभ्य इति ।
देहादिभ्यः देह आदिष्वेषां प्रागेन्द्रियांतराणां देहादपस्तेभ्यो विविक्तं
निविच्य गृहीतं यदात्मतत्त्वं कयाऽपि छायया भंग्या फुमदीपव-
त्सिद्धेदाद्यपूर्वं दृष्टांतरूपया त्वया प्रकटितं प्रादुर्भावितं तदवधारितं
निधितम् ॥ ६३ ॥

को मां मूर्खा विपर्यस्तां तत्रापि स्त्रीत्वदूषिताम् ॥

आत्मतत्त्वज्ञानां सद्यो नयेस्वन्ममवादने ॥ ६४ ॥

न च इतःपरं अन्यस्मादुपदेशं शृणु इति वाच्यम्, अत आह । को मा-
मिति । हे भगवन्मां भूसां मोहावृतामतएव विषयस्ताम् । तत्रापि विष-
यस्तत्त्वेऽपि । अपिः संशयसूचक संदिग्धां स्त्रीत्वदूषितां स्त्रीभावेन शास्त्र-
निषिद्धाम् । त्वत्प्रभवादत्रोपदेशादिति शेषः । ते विनार्थे त्वत्प्रभुत्वमुप-
देशं विना सद्यस्तत्कालं आत्मतत्त्वज्ञतामात्मनस्तत्त्वमनारोपितरूपं याथा-
त्म्यं तत्प्रज्ञां तत्त्वसाक्षात्कारतां केन कोऽपि नयेत् श्रापयेत्, न
कोपीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

इदानीं ज्ञातुमिच्छामि तेजोरूपत्वमात्मनः ॥

प्रमाणेन च युक्त्या च प्रसादं मयि तत्कुरु ॥ ६५ ॥

ननु देहादिविरक्षण आत्मा त्वया निर्द्धारितोऽधुना किं जिज्ञासतेऽत-
आह । इदानीमिति । आत्मनः तेजोरूपत्वमिदानीं ज्ञातुमिच्छामि
आत्मनस्तेजोरूपत्वमप्युक्तमेवात आह । प्रमाणेन च युक्त्या च मय-
प्रमाणेन निश्चितयुक्त्या न निश्चितमतः प्रमाणं युक्तिश्च वक्तव्या । न-
निष्क्रामस्य मम किं प्रयोजनं करुणां विना न किंचिदित्याशयः
प्रसादं मयि तत्कुरु तस्मात्करुणामात्रसारत्वान्मयि प्रसाद एव क-
रणीयः ॥ ६५ ॥

इत्युक्तः स तथा प्राह विवेकाश्रमयोगिराट् ॥

प्रमाणं तेऽभिधास्यामि तेजोरूपत्व आत्मनः ॥ ६६ ॥

भिधुः प्रमाणाभिधानं प्रतिजानीते । इत्युक्त इति । स विवेकाश्रमयोगि-
राट् तथा वित्तवृत्त्या इति पूर्वप्रकारेण उक्तः प्राह । आत्मनः तेजोरू-
पत्वे प्रकाशरूपत्वे प्रमाणं कथयिष्यामि । ते तुभ्यम् ॥ ६६ ॥

जनको नाम वैदेहः आसीद्ब्रह्मचिदां वरः ॥

स्वमंदिरमुपायांतं याज्ञवल्क्यारययोगिनम् ॥ ६७ ॥

आत्मनोऽप्योतीरुषतां वर्णयितुं घृहदारण्यकधामुपसिपति । जनक इति ।
प्रसिद्धः वैदेहः विदेहाणां देशविशेषाणां राजा बभूव ब्रह्मचिदां वरः श्रेष्ठः ।
याज्ञवल्क्येति नाम्ना प्रसिद्धतानिवरं स्वमंदिरं समायातम् ॥ ६७ ॥

विधिना पूजितं भक्त्या वरदानसमुत्सुकम् ॥
कामप्रश्नं वरं वरे स तस्मै तं वरं ददौ ॥ ६८ ॥

विधिना शास्त्रोक्तप्रकारेणावितं भक्त्याऽऽराध्यत्वेन ज्ञात्वा वरदाने उत्कं-
ठावतं कामप्रश्नं इच्छाविपयीभूतं वरं वरे वृत्तवान् । स याज्ञवल्क्यः त-
स्मै जनकाय तं यथेच्छं वरं ददौ इत्तवान् । ननु ब्रह्मविदा वरत्वे प्रश्ना-
नुपपत्तिरिति भाविवृत्तमादापोपपत्तेः आहुपायिकायाः ब्रह्मविद्यायाः
स्तुत्यर्थत्वात् । नारदसन्तकुमारादिसंवादवत् ब्रह्मलोके परस्परं सन-
कादिकथावच्च ॥ ६८ ॥

तत्र प्रश्नेषु बहुषु सत्स्वप्न्येषु भूपतिः ॥

किं ज्योतिरेष पुरुष इति पप्रच्छ योगिनम् ॥ ६९ ॥

वृहदारण्यके मथप्रब्राह्मणे—“ जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेनेजे ” इत्या-
रम्भारपायिका, तत्राच्युतादिभिः प्रश्नेषां ज्योतिरेषु नोत्तरितैर्पाज्ञवल्क्यं ब-
्रह्मज्ञानिनं निर्धार्य जनकः ‘स एष नेतिनेतीत्यात्म्याऽशुद्धो नहि शुद्धते’ इत्यु-
पदिष्टः ‘अभयं वै जनकं माप्नोऽसि’ इत्यभयं प्रापितः द्वितीयब्राह्मणे
जाग्रदाद्यवस्थामवच्छेदकमेवात्मानं युक्त्याऽधिगमयितुं ज्योतिर्ब्राह्मणं
“ जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम ” इत्यादिकं प्रवृत्तं तत्र याज्ञव-
ल्क्यं “ किं ज्योतिरेष पुरुषः ” इत्यादि “ स्वयं ज्योतिः संप्राप्तिरिति
होवाच ” इत्यादिनोपदिष्टं ज्योतीरूपं ब्रह्म तदेव भिक्षुः प्रमाणं वक्ष्य-
यन् अर्थतो निरूपयति, तत्र प्रश्ने ज्योतिरेषादिना । तत्र संवादे बहुषु प्रश्नेषु
सत्स्वप्न्येषु राज्ञाऽऽच्युतादिभ्यस्तेषु भूपतिर्जनकः योगिनं ब्रह्मसाक्षा-
त्कारवतं याज्ञवल्क्यं किं ज्योतिरेष पुरुषः कार्यकारणसंवातरूपः शिरः-
पाण्यादिमानापेक्षः किं ज्योतिरेष प्रियते स किं ज्योतिरेष ज्योति-
राऽनुशुद्धीनोऽप्यमामनादिव्यवहारं करोति तर्हि देहादिस्तदविरक्तं वा
इति पप्रच्छ ॥ ६९ ॥

आदित्यज्योतिरेवायमिति प्रत्याह तं मुनिः ॥

तस्योपपादकं चाह याज्ञवल्क्यो नृपं प्रति ॥ ७० ॥

अथ राजाऽतिरिक्तज्योतिरेव पृच्छतीति तथाविधमेवेतरज्योतिरेव पृच्छ-
तीति तथाविधमेवेतरज्योतीरहितस्वप्रावस्यायां निवक्ततया बोधयितुं
जागरिते तावद्दृष्टान्तभूतान्यादित्यादिवागंतानि ज्योतीष्युपन्यस्यनाह
याज्ञवल्क्यः । आदित्येति । मुनिस्त्वं प्रत्याह इति प्रतिवाक्यमुवाच ।
इति किम् । आदित्यज्योतिरेवायं अथ पुरुषः आदित्यज्योतिरेव नान्य-
ज्योतिः । च पुनः याज्ञवल्क्यः नृपं राजानं प्रति तस्य आदित्यज्यो-
तिरिति प्रविवचनस्य उपपादकमुपपत्तिप्रतिपादकं वाक्यमाह ॥ ७० ॥

आस्ते पल्पेति घत्कर्म कुरुते पुरुषो ऽग्र यत् ॥

चिपर्येति तदादित्यज्योतिर्यैवेति निश्चिनु ॥ ७१ ॥

किं तद्वाक्यमत आह । आस्ते उपविशति पल्पेति गच्छति गत्वा क्षे-
प्रादिकर्म करोति पश्चाद्विपर्येति भूयो निवर्तते तदुपवेशनादिकमावि-
त्यज्योतिर्यैवेति । आदित्येनेव चक्षुषोतुग्राहकेन देहकरणाद्यतिरिक्तैव
ज्योतिषा निश्चिनु ज्योतिर्निश्चय कुरु ॥ ७१ ॥

पुनः पप्रच्छ तं भूष आदित्ये ऽस्तमिते सति ॥

किं ज्योतिरेव पुरुष इति सो ऽप्यब्रवीत्ततः ॥ ७२ ॥

सूर्येऽस्तमिते किं ज्योतिरिति राजा पप्रच्छेत्याह । पुनरिति । पुनर्भूषो
जनकः त याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ । आदित्येऽस्तमिते अदर्शनं प्राप्ते सति
किं ज्योतिरेव पुरुष इति । सोऽप्यब्रवीत्ततः याज्ञवल्क्योऽप्युवाच ॥ ७२ ॥

चंद्रमा एव पुरुषज्योतिरित्यवधारय ॥

उपपत्तिं तु पूर्वोक्तामेव विद्धि धराधिप ॥ ७३ ॥

विमुवाचात् आह । चंद्रमा इति । पुरुषज्योतिः पुरुषस्य ज्योतिः चंद्र-
मा एव इत्यवधारय । हे धराधिप पृथ्वीपते उपपत्तिं तु पूर्वोक्तां चंद्र-
मस्य ज्योतिषामास्ते पल्पेति इत्यादिकं विद्धि जानीहि ॥ ७३ ॥

पुनः पृच्छति मूषाले वह्निं वाचं च योगिराट् ॥

ज्योतिष्वेनाभ्यधात्पूर्वोपपत्तिपरिवृत्तम् ॥ ७४ ॥

किं ज्योतिरिति भूषः पप्रच्छेत्याह । पुनः पृच्छतीति । योगिराट्

ज्ञानीशिरोमणिः पुनर्युपाये पृच्छति सति बह्निर्मात्रं ज्योतिष्टेनाभ्य-
धात् ज्योतिरकथयत् । पूर्वोपपत्तिपरिवृद्धितं पूर्वोपपत्तिः ‘अग्निनैवाप-
ज्योतिपास्ते पल्पेति’ इत्यादिका तथा परिवृद्धितं संयुक्त इत्यभ्यधादि-
तिक्रियाविशेषणं बह्निविशेषणं वा । अग्नौ शांते च पुनः बावं ज्योति-
ष्टेनाभ्यधादिति संबंधः । अभ्यत्पूर्ववत् । वाक्शब्दोऽत्र गृह्यते नेंद्रियम् ।
किमस्य ज्योतिष्टमिति चेच्छब्दे श्रुतेऽर्घ्यप्रतीतेरेव अंधकृतराज्यादौ
यत्र स्वहस्तादिकमपि न दृश्यते, बाह्यज्योतिषोऽभावे चेष्टानिरोधे प्रा-
प्ते तत्र वाचैव व्यवहारः । अत्र वाज्योतिर्ग्रहणं गंधादेरप्युपलक्षणं तेषा-
मपि शक्यवत्प्रवृत्त्यादिहेतुत्वात्, ज्ञातानामज्ञातानां वैत्यभ्यदेवतत् ॥ ७४ ॥

सर्वेषां ज्योतिषां प्रत्यस्तमये सति योगिराट् ॥

किं ज्योतिरेष पुरुष इति पृष्टे तु भृशुजा ॥ ७५ ॥

एतावता पो व्यवहारः स व्यवहर्तृदेहेन्द्रियाद्यतिरिक्तज्योतिःसाध्यो
पथाऽऽदित्यादिसाध्यो जाग्रद्व्यवहार इति व्याप्तौ सिद्धायां स्वप्नादा-
वपि धंदुसमागमनादिकार्यदर्शनाद्भवितव्यं तत्राप्यतिरिक्तेन केनचिज्यो-
तिरेत्यनुमानं, तत्प्रयोगस्तु स्वप्नव्यवहारः अतिरिक्तज्योतिःसाध्यः
व्यवहारत्वात्, जाग्रद्व्यवहारवदिति ज्योतिर्मात्रे च बृहते पूर्वेषां ज्योति-
षां स्वप्नेऽनुपलब्ध्यावितत्वात्तत्र किं ज्योतिरिति विशेषं पृच्छति ॥
चेत्पाह । सर्वेषामिति । सर्वेषां ज्योतिषां प्रत्यस्तमये सति किं ज्यो-
तिरेष पुरुष इति भृशुजा जनकेन पृष्टे सति पुनः अयं योगिराट् स्व-
यंज्योतिरिति प्रहेति द्वितीयपूर्वाद्धेनान्वयः । नच जाग्रति स्वयंज्योति-
र्नास्ति किमिति वाच्यम् । नित्यत्वेन सदातनत्वाज्जाग्रतिर्नास्तीति व-
क्तुमशक्यत्वेऽपि तत्र व्यवहारसाधकान्यज्योतिःसर्वस्वित्वात्पृथक्त्वेन
विवेचयितुमशक्यत्वात् । तथान् श्रुतिः—“आत्मैवास्व ज्योतिर्भवतीत्या-
त्मनैवाप्यं ज्योतिपाऽऽस्ते पल्पते कर्म कुरुते विपल्येतीति कतम आ-
त्मेति योऽयं विज्ञानमयः माणेषु दृश्यंतज्योतिः पुरुषः” । अस्यायं—
तस्मादात्मज्योतिषोऽर्थादित्यत्वेन सूर्यादिविवेक्षणकार्येणाव्यभिचार-
माह आत्मनेत्यादिना । न्यायतो निर्णयित्वात्संवातातिरिक्तस्य तथा-

पि सूक्ष्मन्यायस्य दुर्ज्ञेयत्वादनुग्राहकस्यानुग्राह्यसमानजातीयत्वदर्शना-
च्चात्मरूपे संदिहानः पृच्छति, कतम इति । बुद्ध्यादिषु कतम आत्मेति
पृष्ठे तत्स्वरूपं तद्विभक्त्येन दर्शयति । योऽयमिति । हे राजन् यस्त्वया
पृष्ठो विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयः तत्प्रायः प्राणेष्विति सामीप्यलक्षणासप्तमी ।
दर्शेन्द्रियप्राणसमीपस्यो ह्ययंतज्योतिरितिलक्षणाया हृदयस्थबुद्ध्यावतः वर्त-
मानं ज्योतिरात्मा आत्मनैवायं ज्योतिर्येत्युपक्रमात्पुरुषः, तथा च वि-
ज्ञानमयः प्राणेषु ज्योतिर्बुद्धिः पुरुष इत्येतेः पंचविशेषणैः बुद्धिप्राणादि-
तत्सदृशबुद्धिबृहन्प्रापकत्वानीत्येताः पंच शंकाः क्रमेण निरस्ताः ॥७५॥

स्वर्यज्योतिरिति ग्राह प्रत्युत्तरमयं ततः ॥

अतः श्रुतिः प्रमाणं ते ज्योतीरूपत्वं आत्मनः ॥७६॥

एषु सत्सु पूर्णः कथमित्याशंकामाविचकत्वेन मिथ्यात्वात्तत्तदुपाधिभि-
स्तादृशो भातीत्यर्थः । क उत्तरग्रंथः परिहरिष्यतीत्याशयेन स्वर्यज्यो-
तिर्निर्णयमुपसंहरति । अतः श्रुतिरिति । हे चित्तवृत्ते आत्मनो ज्यो-
तीरूपत्वे ते तुभ्यं श्रुतिः प्रमाणमुक्तमिति ॥ ७६ ॥

युक्तिं तत्राभिधास्यामि तां सम्प्रगव्यवधारय ॥

ज्योतिष्ट्वं नाम किं ब्रूहि यदत्राक्षिप्यते त्वया ॥७७॥

आत्मनो ज्योतीरूपत्वं श्रुतिः प्रमाणमुत्तमाधिकारिणं प्रत्युक्तं, संमति
मध्यममुद्दिश्य युक्तिमभिधातुं प्रतिजानीते । युक्तिमिति । तत्र ज्योति-
ष्ट्वे कथमिष्यामि तां युक्तिं सम्प्रक् निश्चिनु । हे चित्तवृत्ते यत् ज्यो-
तिष्ट्वं अत्र अस्मिन्प्रसंगे त्वया क्षिप्यते पृच्छ्यते नाम यसिद्धं त्वं ब्रूहि ।
भतज्योतिरिति आत्मनि ज्योतिष्ट्वं जातिरुपाधिर्वा बाह्यज्योतिरिति श्रु-
तभास्वरूपत्वमुष्णस्पर्शत्वं वा उदयास्तमयरूपं सूर्यचंद्रादि अनिघनं
सदेतुरुमन्यभास्यं वा उदयास्तरहितं अनिघनयद्देतुरं सर्वभासकं सर्व-
रभास्यं स्वर्यं प्रज्ञातं वा इति ॥ ७७ ॥

जातिरूपं यदीष्टं ते तदात्मनि न विद्यते ॥

असामान्यविशेषात्मा यतो ज्यं परमेकलः ॥ ७८ ॥

तत्राद्यमनद्य प्रत्यावष्टे जातिरूपं कारणतावच्छेदकतया कार्यतावच्छे-
दकतयाऽनुगतप्रत्ययावलंबनतया वा तार्किकैर्जातिः स्वीक्रियते 'निगुणं
निष्क्रियं शिवमद्वैतम्' इत्यादिश्रुतेस्तत्रोक्तप्रकारेण्यतमस्य तत्प्रयो-
जकस्याभाव इत्याशयेनाह । यदीष्टं ते तदात्मनि न विद्यते । कुतः ।
अयं परमेकलः "अयं यत्साक्षादपरोक्षत्" इति श्रुतेरपरोक्षः एक
एवैकल अतएव परं माया तत्कार्यस्पर्शगून्यं ज्योतिर्विशेषणम् । किंत्व-
र्थेऽवयवं वा । एकत्वादेव जातिप्रयोजकः सामान्यविशेषभावो नास्ती-
त्याह । असामान्यविशेषात्मा इति । सामान्यं गोत्वादिस्वंबुडादिव्य-
क्तिविशेषः उपलक्षणं व्याप्यव्यापकभावस्य यथा घटत्वं व्याप्यं पृथ्वी-
त्वं व्यापकं तद्व्यापकमपि द्रव्यस्वमित्यादिविशेषेपिकप्रसिद्धं तत्सर्वं सम-
वायस्वंबुदेन संबद्धितम् । "असंगो नहि सज्जते" इत्यादिश्रुतेरस्वंबुदे निगुणे
निर्द्रव्ये संबन्धरहिते ब्रह्मणि जातिर्नास्ति कथं तद्वैकल्य इति एकोऽभाव-
इतिवददोषः, एतेन उपाधिपक्षोऽपि निरस्तो वेदितव्यो निर्धर्मक-
त्वादेवेति ॥ ७८ ॥

शुक्लभास्वरूपत्वमुष्णस्पर्शत्वमेव च ॥

यदि ज्योतिष्प्रमितिं ते तत्प्रतीचि दुरासदम् ॥ ७९ ॥

द्वितीये बाह्यज्योतिःपक्षे आह । शङ्केति । शुक्लभास्वरूपत्वं उष्णस्पर्श-
त्वं, तेजसि बाह्ये वर्तमानौ रूपस्पर्शां तन्निष्ठौ जातिविशेषौ प्रतीचि स-
त्सर्वोदरे चेतने दुर्घटावित्याह । पद्वि ज्योतिष्प्रमिति ॥ ७९ ॥

अरूपं तमभास्पर्शमाहुर्वेदांतवादिनः ॥

उदयास्तमयत्यक्तमनिधनमद्वैतुकम् ॥ ८० ॥

कथं दुरासदमत आह । अरूपमिति । वेदांतवादिनः अरूपं रूपरहितं
अस्पर्शं स्पर्शरहितं ज्योतिर्वेदति । तथाच प्रतीचो निरतिशयसद्भमत्वा-
दिप्रतिपादनपरा कलश्रुतिः— अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा रतं नि-
त्यमगोपयचक्रत् ॥ अनाद्यनंतं महतः परं भुवं निवाय्य तं मृत्युमुत्था-
तममृच्यते ॥ अस्यार्थः— स्थूलसूक्ष्मतारतम्यविश्रांतिस्थानत्वादतिशयं

ब्रह्म श्रुत्या प्रतिपादयिषितम् । तत्र स्थूला तावदियं पृथ्वी शब्दस्य-
 शरूपरसगंधोपचिता सर्वेन्द्रियविषयभूता, तथा शरीरं तत्रैकैकगुणप-
 कर्षे सूक्ष्मत्वमहत्त्वविशुद्धत्वनित्यत्वादिदृष्टं जलादिषु यावन्नभ इति ते
 गंधादयः सर्वे एव स्थूलादिकारणाः शब्दांता यत्र न संति किमु सू-
 क्ष्मत्वादिनिरतिशयत्वमित्येतददर्शयति श्रुतिः । ब्रह्म अन्ययं यद्वि श-
 ब्वादिमत्तमेति इदं तु अशब्दाविमत्त्वादव्ययं न व्येति न क्षीयतेऽत-
 एव च नित्यं यद्वि व्येति तदनित्य इषं तु न व्येति अतो नित्यं इ-
 तथ नित्यमनादि न आदिः कारणमस्य तदिदमनादि यच्चादिमत्तत्कार्य-
 त्वावनित्यं कारणे प्रविलीयते यथा पृथिव्यादि, इदं तु सर्वकारणत्वाङ्-
 कार्यमकार्यत्वान्नित्यं न तस्य कारणमस्ति यस्मिन् लीयते तथा, अत-
 नं न अतं कार्यमस्य तदनन्तमतोऽपि नित्यं, महतो बुद्ध्याख्यात परं
 विज्ञानं नित्यविज्ञप्तिस्वरूपत्वात्सर्वसाक्षीसर्वभूतात्मत्वाद्ब्रह्म, ध्रुवं कूट-
 स्थं ब्रह्मात्मानं निचाट्य ज्ञात्वा मृत्युमत्वादविद्याकामकर्मरूपात् विमुच्य-
 ते विपुण्यते इति । एके आहुरित्याह । वेदांतवादिनः उपनिषदर्थज्ञाः
 चतुर्थं पंचमं च निषेधयन् पष्ठं पक्षं स्वीकुर्वन्नाह । उदयेति । सूर्यादि-
 वाद्भास्तेजोभिन्नमभिधनमविधनं विद्युदादिविलक्षणमहेतुकमकारणम्॥८०॥

स्वर्यप्रकाशमानं सद्यदन्यस्य प्रकाशकम् ॥

तज्ज्योतिरिष्टं तव चेत्तदात्मैव न चापरम् ॥ ८१ ॥

स्वर्यप्रकाशमानं सत् यदन्यस्य सर्वस्य प्रकाशकम् । हे वित्तवृत्ते त-
 ज्ज्योतिस्तरेष्टं चेत् तज्ज्योतिरात्मैव, न चापरं दृश्यत्वादिना मि-
 थ्याभूतमिति ॥ ८१ ॥

तदेव ज्योतिषां ज्योतिरिति श्रुतिचक्षुःकुटम् ॥

भातं तमनुभातीदं सर्वमित्यपरं यच्च ॥ ८२ ॥

तत्र श्रुतयः प्रमाणमित्याह । तदेवेति । तद्देवरात्मकं ज्योतिर्ज्योति-
 पामादित्पादीनामपि ज्योतिरवभासम् । तथाच श्रुतिः- “तदेवा
 ज्योतिषां ज्योतिरापुर्दोषाभ्यन्तेऽमृतम्” इति । देवा अमृतममरणधर्मकं

आयुस्त्वेवम्, ह प्रसिद्धम्, ब्रह्म उपासते इति आयुष्कायेनापि तद्गुणं ब्रह्मोपास्यम् । रोचनार्थां फलश्रुतिरितिन्यायेन ब्रह्मात्मज्योतिष्येव तात्पर्यं श्रुतेरित्याह । श्रुतिवचस्फुटमिति नित्यात्मज्योतिषि प्रमाणमित्यर्थः । तत्प्रकाशेनैव सर्वस्य प्रकाश इत्याह । मांतिमिति । तथाच कठवचनम्—न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भाति कुतोऽपमग्निः ॥ तमेव मांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ श्रुत्यर्थस्तु—न तत्र तस्मिन्स्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्वविभासकोऽपि सूर्यः तद्ब्रह्म न प्रकाशयति तथा न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो मांति कुतो पुष्पद्रोचरोऽग्निः । किं बहुना यदिदमादित्यादिकं भाति तमेव परमेश्वरं मांतं दीप्यमानं अनुभाति सर्वमनुदीप्यते । यथा जलोर्व्यादि अग्निसंयोगादग्निं वहंतमनुदहति न स्वतः, तद्वत्तस्यैव भासा दीप्या सर्वमिदं सूर्यादि भाति । यत एवं तदेव ब्रह्म भाति विभाति, कारणतेन विविधेन भासा तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं स्वतोऽवगम्यते । नहि स्वतो विद्यमानं भासनमन्यस्य कर्तुं कः शक्यते घटादीनामन्यावभासकत्वादशेनाद्रारूपाणां चादित्यादीनां दर्शनाविति ॥ ८२ ॥

तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतिस्तथा ॥

सर्वं येन विजानीयाद्विजानीयात्तु केन तम् ॥ ८३ ॥

मुंडकमपि “ तमेव मांतमनुभाति सर्वम् ॥ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” इत्याह । तस्येति । अस्मार्थ उक्त एव, सर्वप्रकाशकस्यान्याभासस्य त्वमित्यर्थकं श्रुत्युत्तरमाह । सर्वमिति । येन सर्वं प्रपंचं विजानीयात् त्वमित्यर्थकं श्रुत्युत्तरमाह । सर्वमिति । येन सर्वं प्रपंचं विजानीयात् त्वमित्यर्थकं श्रुत्युत्तरमाह । तद्वत्तस्यैव भासा दीप्या सर्वमिदं सूर्यादि भाति । यत एवं तदेव ब्रह्म भाति विभाति, कारणतेन विविधेन भासा तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं स्वतोऽवगम्यते । नहि स्वतो विद्यमानं भासनमन्यस्य कर्तुं कः शक्यते घटादीनामन्यावभासकत्वादशेनाद्रारूपाणां चादित्यादीनां दर्शनाविति ॥ ८२ ॥

मुंडकमपि “ तमेव मांतमनुभाति सर्वम् ॥ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” इत्याह । तस्येति । अस्मार्थ उक्त एव, सर्वप्रकाशकस्यान्याभासस्य त्वमित्यर्थकं श्रुत्युत्तरमाह । सर्वमिति । येन सर्वं प्रपंचं विजानीयात् त्वमित्यर्थकं श्रुत्युत्तरमाह । तद्वत्तस्यैव भासा दीप्या सर्वमिदं सूर्यादि भाति । यत एवं तदेव ब्रह्म भाति विभाति, कारणतेन विविधेन भासा तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं स्वतोऽवगम्यते । नहि स्वतो विद्यमानं भासनमन्यस्य कर्तुं कः शक्यते घटादीनामन्यावभासकत्वादशेनाद्रारूपाणां चादित्यादीनां दर्शनाविति ॥ ८२ ॥

आत्मानं केन जानीयादित्यर्था चापरा श्रुतिः ॥

उक्तप्रकारं ज्योतिष्टुं प्रतीचः स्फुटयत्यलम् ॥ ८४ ॥

अविद्यावस्यापाम-पोन्यं जानाति तत्रापि येन कूटस्थावबोधेन व्या-
रो लोके सर्वं जानाति तं साक्षिण केन करणेन कार्यविज्ञाता विजानी-
धान केनापि चक्षुरादेर्विषयग्रहण एवोपक्षीणत्वात्, किं पुनर्वक्तव्यं विद्या-
वस्थास्यासंसारिण आत्मनो ज्ञानविषयत्वमित्यर्थः । “परां विज्ञातारमरे
केन विजानीयात्” इति । अरे मैत्रेयि य. पुनः केवलोऽद्वयो विद्यावस्थो
विज्ञातैव वसैते तं विज्ञातारं केन विजानीयात् केनापीत्यर्थः । परां
श्रुतिं पठति । आत्मानमिति । आत्मानं सदेकप्रकाशं केनचिद्रूपेण व
जानीयात्, ब्रह्मविदमत्यग्याथात्मविज्ञानात् । विलापितकर्तृक्रियाफला
दिरूपमप्येवस्य सर्वरूपभूतस्यात्मभिन्नकारणाद्यभावादित्यर्थः । उक्तप्र-
कारमुदयास्तमयत्यक्तमनिघनमहेतुकं स्वयंप्रकाशमानं सद्यदल्पस्य
प्रकाशकं ज्योतिष्टुं प्रतीचः प्रत्यगात्मनः ज्योतिरूपत्वमित्यर्थाकृतव्या-
ख्याना चापरा वृहदारण्यश्रुतिः । चहन्त्यापि । अलमतिशयेन स्फुटयति
तात्पर्येण प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

यदि चात्मा तु नैव स्याज्जडं स्यात्तज्जडत्वतः ॥

जगदाध्यप्रसक्तिः स्यादेवाऽयुक्तिः परा मता ॥ ८५ ॥

एवं चानुभूतिः अनुभूतिव्यवहारहेतुप्रकाशः अनुभूतित्वात्, यन्नैवं त-
त्रैव यथा घटः न चैतदनुमानवेद्यत्वे ऽवेद्यत्वहानिरेतद्वेद्यत्वाभावे सा-
ध्या प्रमिद्विरस्य नैष्कल्यापत्तिरिति वाच्यम् । अवेद्यत्वपुरस्कारेणैवा-
नेन बोधितत्वात् दृष्टिव्याप्यत्वस्य स्वीकाराच्च । ननु हेतुरस्तु सार्धं
माभूदिति निषत्तनाय कुतर्काभावादप्रयोजकमिदमित्यत आह । यदि
चात्मा त्विति । यदि चात्मा तु नैव स्यात् स्वयंप्रकाशो न स्यात्तज्जड-
त्वतः जलत्वापत्तिरेव निषत्तनायस्त्वर्कः इति । नन्वत्रापीष्टापत्तिरेवा-
न्यत आह । जगदाध्यं प्रसक्तिः स्यादिति । सर्वस्य व्यवहारस्य प्र-
काशाप्यत्मान् तदभावे व्यवहारोच्छेद एव स्यात् इत्यर्थः, इत्याशये-

नाह । एषा युक्तिः परा मता प्रकृतसाध्यसाधनेनेयमित्यर्थः ॥ ८५ ॥

अत्र तूदाहरंतीममितिहासं नवोद्भवम् ॥

यस्याकर्णनमात्रेण तमः पुंसां विनश्यति ॥ ८६ ॥

‘स्वं पदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् ॥ श्रुत्या विधीयते यस्मात्तत्त्या-
गी पतितो भवेत्’ इति वचनमाश्रित्य त्वंपदार्थनिर्णयप्रधानं पितृपुत्र-
संवादरूपमितिहासं स्वयंकाशनिर्णायकं पारोक्ष्येण निरूपयन् प्रतिजा-
नीते । अत्रेति । अत्र स्वयंकाशो इतिहासमुदंतं पूर्ववृत्तं वा, नेत्याह ।
नवोद्भवं नूतनं रचितम् । यया वासिष्ठे हस्तिवणिजादिदृष्टान्तेन चूडा-
लयाः स्वपतिः शिखिध्वजः प्रतिबोधितः तथाऽपूर्वकयया भिक्षुणा सा
बोध्यते । तस्य फलमाह । यस्येति । यस्य नूतनेतिहासस्य श्रवणमा-
त्रेण पुंसां मुमुक्षूणां साधकानां वा तमः ताम्यति ग्लानिं जाग्रदादि-
विक्षेपं गच्छति अनेनेति तमः अविद्या विनश्यति आकाशो बालकल्पि-
तपक्षवदल्पताभावं गच्छति ॥ ८६ ॥

संभेदो भुवि भद्रे ऽस्ति गोदागरुडगंगयोः ॥

हरिद्राक्ष्यनदी मुद्राचित्राचितजनाशुभा ॥ ८७ ॥

तमितिहासमेव वर्णयति, कवलसमाप्तिपर्यंतम् । संभेद इति । हे भद्रे
कल्पाणरूपे । आत्मतत्त्वपरापणत्वमेव भद्रत्वम् । भुवि भरतसंज्ञावच्छिन्ने
पुरुषदेहे ‘पुरुषे त्वेव आविस्तरामात्मा’ इति श्रुतेरुक्तत्वात् । ‘अंगुष्ठमात्रः
पुरुषः’ इत्यत्र मनुष्याधिकारत्वाच्छ्रुत्यास्येति व्याख्यातत्वान्, अत्राप्यु-
पक्रमश्च । गोदागरुडगंगयोः गौर्वाणी शब्दात्मिका “वाचान्भणं वि-
कारो नामधेयम्” इति श्रुतेः । प्रपंचदीपः दीपते शोध्यतेऽनया इति
तत्त्वंपदार्थशोधनरूपांतःकरणवृत्तिर्गोदा च । गिरति प्रसति मायां त-
त्कार्यं गरुडो ब्रह्मबोधः स एव गंगा, अविद्यापातकनिवर्तकत्वात् । त-
पोः संभेदः संगमः । नन्वस्मिन्देहे पदार्थशोधनपूर्वकमप्यविद्यैव कथ-
मित्यत आह । हरिद्रेति । हरिःहरित् सिंहवत् भयंकरत्वात् संसारं द्रा-
वयति हरिं विष्णुं द्रावयति प्रापयतीति वा हरिद्रा विष्णुभक्तिनदी गं-

गादिसदृशी, द्रवत्ववैशिष्ट्यसादृश्यात् पापशोधकत्वाच्च । तां विशिनष्टि । मुद्राविद्रावितजनाश्रभा मुद्रया नवविधालसण्या विद्रावितं जना-
नां भक्तानामशुभं पापं यया सा नवधा च श्रवणादिभेदेन । एतदन्प-
तमस्वीकारेऽपि कृतार्थतामगमत्र पूर्वे । तथाचोक्तम्— 'श्रीविष्णोः श्र-
वणे परीक्षिवभवद्वैयासकिः कीर्तने ग्रहादः स्मरणे तदग्निभजने लक्ष्मी-
पृथुः पूजने ॥ अकूरस्त्वभिवंदने कपिपत्तिदास्ये ऽथ सख्ये ऽर्जुनः सर्व-
स्वात्मनिवेदने बलिरभूत्कृष्णाग्निरेषां परम्' इति । भक्तितत्त्वं तु प्रथम-
कवले एव निरूपितमिति ॥ ८७ ॥

हारिद्रुममः पक्षेण सेवितं पापतापनुत् ॥

दिनत्रयेण च तथा सेवितं बांजरं जलम् ॥ ८८ ॥

ननु हरिद्रासेवने किं फलमत आह । हारिद्रमिति । हारिद्रं हरिद्रापा-
इदं हारिद्रमभो जलं भगवत्स्वरूपश्रवणादिजन्यमतःकरणब्रवणपूर्वकने-
त्रादिजलं तदुपलक्षितनेत्रादिविक्रियारूपोनुभावः । व्यभिचारी निर्वेदा-
दिरूपोभावः तत्संपोगेन रसरूपतयाऽभिव्यक्तो भगवत्काररूपतारूपः
स्थायीभावः परमानन्दताक्षात्कात्मकः प्रदुर्भवति स एव भक्तियोगः ।
पक्षेण भगवत्पक्षेण सेवितम् । पापतापनुत् सर्वपापनिवर्तकम् । नन्वी-
दशभगवत्प्रेमलक्षणभक्तिपात्रिरेव कथमित्यत आह । दिनत्रयेणेति । ध-
द्रुक्कालेनानुष्ठितेन निष्कामकर्मणा पापनिश्चिर्भवतीत्याह । तथेति ।
पापतापनुदित्यर्थः । किं तदाह । सेवितं बांजरं निष्कामं फलानुष्ठितं
निष्कामं धर्मं वजरा इति वक्ष्यमाणत्वात्कर्मवचकत्वात्तानुष्ठेयमिति न च
वाच्यम्, ईश्वरार्थं फलमो निहितत्वात् । तथाच स्मृतिः— 'पञ्चायां-
त्कर्मणोऽन्यत्र लोरोऽपि फलमंधनः' इति । तथाचेदशकर्मणा भक्ति-
जायते इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

दर्शनादेव गीतम्या जलं पूर्योक्तकार्यकृत् ॥

संदर्शनादेव तया सांगमं जलमीरितम् ॥ ८९ ॥

ननु निष्कामकर्मजन्यपक्षेः किं फलमत आह । दर्शनादिति । गीतम्याः

अज्ञानप्रवाहरूपायाः जलं पूर्वोक्तकार्यकृत् असंभावनादिरूपपापनिव-
र्तकम् । ततः किं भवत्यत आह । संदर्शनादेव तथेति । सांगमं जलं
तत्त्वपदार्थयोरेकपन्नानं तथा पूर्वोक्तकार्यकृत अज्ञानतत्कार्यत्रिविध-
तापनिवर्तकम् ॥ ८९ ॥

रटंतीह पुराणानि ब्राह्म्यादीनि पुनः पुनः ॥

वंजरासंगमादन्यत्तीर्थं पुंसां न मुक्तिदम् ॥ ९० ॥

नन्वत्र किं प्रमाणमत आह । रटंतीहेति । पुराणानि पुराणस्य विष्णोः
पूर्णस्य प्रतिपादकानि । ब्राह्म्यादीनि ब्रह्मणः इदं प्रत्यगभिन्नं परमार्थरूपं
ब्राह्म्यं आदि मुख्यं प्रतिपाद्यं येषां तानि ब्राह्म्यादीनि वेदांतमहावाक्यानि
पथाश्रुत एवाथोऽस्तु तत्रापि त्वमहंशब्दलक्ष्यार्थः । साक्षात्प्रत्यक्षचितिः
परेति स्कांदादीनि प्रवर्तते पुनः पुनरभ्यासेन स्तुत्यादिरूपेण रटंति प्र-
तिपादयन्ति । किं रटंतीत्यत आह । वंजरासंगमादन्यत्तीर्थं पुंसां न
मुक्तिदमिति पूर्वोक्तासंगमात् । अन्यस्तमुच्चपादिकं मोक्षप्रापकं न ।
“तमेव विवित्वाऽतिमृत्युमेति” इति श्रुतेः ॥ ९० ॥

अवसद्ब्रह्मशर्माऽस्मिन् संगमे कश्चन द्विजः ॥

सुमंगलेति तस्यासीत्पत्नी मंगलदर्शना ॥ ९१ ॥

ननु वंजरासंगमतीर्थं ज्ञानाधिकारी क इत्यत आह । अवसद्ब्रह्मेति । भ-
क्षातं ब्रह्मेवाधिकारी, अस्मिन्संगमे एतत्संगमप्राप्तिसाधनमनुप्यदेहे । त-
देवाधिकारिणं निर्दिशति । कश्चन द्विज इति । वेदाधिकारित्वाद्विजग्र-
हणम् । ‘पत्युन्नोपज्ञमधोमे’ इत्यादिस्पृतेदंपत्योः कर्मणि सहाधि-
कारात्तत्तस्य द्विजस्य पत्नीमाह । सुमंगलेति । भाविमंगलसाधन-
त्वात्सुमंगलेति तन्निर्देशः कल्पानामार्गमवृत्ता बुद्धिरेव विवक्षिता त-
त्पदेनेति ॥ ९१ ॥

तपोगोदावरीमात्रसेवासंसक्तचित्तयोः ॥

भूयान्कालो व्यतीयाय पुष्पप्राशिमभीप्सतोः ॥ ९२ ॥

सौ किं कुर्वन्तौ कान्मतिग्रहणावकतुरत आह । तयोस्ति । यक्ष-

सुपंगलयोः गोदावरीमात्रसेवासंस्तकचित्तयोः गोदा ब्रह्मविचारात्मिका
वृत्तिः तस्या आवरणं विरस्करणं प्रापणं वा यस्यां सा गोदावरी क-
मांवरणवृत्तिस्तन्मात्रस्य सेवा तत्रासक्तं लग्नं चित्तं यपोस्तौ तयो' ।
पुत्रप्राप्तिमभिप्सतोः पुत्राप्नो नरकात्प्राप्यते अविद्याकामकर्मरूपसंसारव-
कात्प्राप्यते वा पुत्रो विवेकः तत्प्राप्तिमिच्छतोः ॥ ९२ ॥

पुत्रकामनयैबोच्चैः कुर्वतोः कर्म किंचन ॥

अंत्ये वयसि संप्राप्ते बभूवांधः सुतः किल ॥ ९३ ॥

एवं सतो' किं जातमत आह । पुत्रेति । पुत्रकामनयैव इंद्रापुत्रेच्छयै-
व न तु संसारफलवासनया । उच्चैरुत्कृष्टं कर्म निष्कर्म अतएव किंचन
फलानुद्देश्यम् । अंत्ये वयसि चरमजन्मनि । अंधो रूपादिविपलान्सा-
रहितः । किलेति उत्प्रेक्षायामध्यात्मपक्षव्यंजकशब्दः ॥ ९३ ॥

तं तादृशमभिप्राप्य पुष्टयोस्तुष्टचित्तयोः ॥

कालः कश्चिद्द्वितीयाय व्यग्रयोस्तस्य पालने ॥ ९४ ॥

तं प्राप्य किं जातमत आह । तमिति । तादृशं विवेकरूपम् । पुष्टयोः
पूर्णयोर्विपयाशम्यादितापरहितयोरतएव तुष्टचित्तयोः । चित्ततोष एव
तत्फलमित्यर्थः । तस्य विवेकस्य पालने विविक्तसेवीत्यादिना रक्षणं
व्यग्रयो' लग्नयो' । रक्षणं निना कुसंगादिना व्याहतिर्मादृतौ रक्षणं
विधेयमिति भावः ॥ ९४ ॥

स उपनीतः प्रज्ञावान् प्राप्तवेदः स्वकात्पितुः ॥

ययाशक्तिः स्वधर्मेषु रतः पित्रोर्यलादमृत ॥ ९५ ॥

कथापस्तावार्थमाह । ॥ चेति । उपनीतः 'अष्टवयं ब्राह्मणमुपनयीत'
इतिव्येष्टरूपनयनं प्रापितः । ब्राह्मणेन निष्कारणो वेदः षडंगो ध्येपो
शेषश्चेति चवनप्राश्नित्याह । प्राप्तवेद इति । स्वकात्पितुः आत्मात्तोष-
योगे इति पंचमी । अथ वेदाध्ययनादनंतरं किं प्रकारं तदनुष्ठानं चकारे-
त्याह । यथागतीति । शक्तिमनतिशय्य ययाशक्तिः, यथापेक्षं व्ययीमावः ।
स्वधर्मेषु वेदविहितेषु नित्यादिकर्मसु रतः प्रीतिमान् । 'नित्यनेमिति-

कैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम्' इत्यादिश्रुतेः । पित्रोर्वैजान् माता च पि-
ता च पितरौ तयोरेक्योपः । अथवा माना गायत्री पिता आचार्यः व-
लं द्विजत्वम् । तद्वलं विना धर्मानुष्ठानानुपपत्तेरिति भावः ॥ ९५ ॥

एवं तस्मिन्सदाचारे ब्रह्मचारी व्रते स्थिते ॥

ब्रह्मशर्मा पिता बृद्धस्तत्समीपमुपागतः ॥ ९६ ॥

ततः किं वृत्तमत आह । एवं तस्मिन्निति । सदाचारो सतां स्वतःप्रमा-
णभूतानां वेदानां आचारे वेदविहितेऽनुष्ठाने सतां शिष्टानां आचरणे
ब्रह्मचारीव्रते । ब्रह्मचारिणो व्रतप्रष्टांगमेधुनवर्जनरूपम् । तथाच मेधाति-
थिः— 'स्पर्शं कीर्तनं केन्द्रिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ॥ संकल्पोऽध्यवसा-
यश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥ एतन्मेधुनप्रष्टांगं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ विप-
रीतिं ब्रह्मवर्षमेतदेवाष्टाङ्गम्' इति । ब्रह्मणि निर्गुणे चरतीति ब्रह्म-
चारी तत्परत्वं तत्रस्थिते तदनुष्ठानरते ब्रह्मशर्मा पिता पास्कः तत्स-
मीपं तस्य पुत्रस्य सन्निधिं प्राप्तो विचारार्थम् ॥ ९६ ॥

दुःखितः पुत्रांघ्रत्वं ज्ञात्वा दुःखित्वं भूतः । हे ताव पुत्र रत्नापहारेण
प्राप्यो बाहुव्येन नरा अंघ्रतां पाति ॥ ९८ ॥

हस्तबुवाच तं पुत्रः पितृजन्मांतरे कृतम् ॥

हेतुं किमत्र वदसि दृष्टमत्र वदाम्यहम् ॥ ९९ ॥

पितृवाक्यं श्रुत्वा पुनः किमहात आह । हसन्निति । पुत्रः तं पित-
रमुवाच । हे पितः जन्मांतरे कृतमात्रांघ्रत्वे किं कारणमदृष्टं गदसि,
अत्रांघ्रत्वे दृष्टं नेपायिकादिप्रसिद्धं हेतुं वदाम्यहम् ॥ ९९ ॥

कारणस्था गुणाः कार्ये आरंभंते गुणानिति ॥

लोका वदन्ति शुभ्रेभ्यस्त्वंतुभ्यो नासितः पटः ॥ १०० ॥

तमेवाह । कारणस्या इति । कारणस्या गुणाः कार्ये गुणकार्ये गुणाना-
रमते इति लोका नेपायिकादयो भणन्ति । कुत्र दृष्टमत आह । शुभ्रेभ्यः
शुक्लेभ्यः तंतुभ्योऽसितो मीलः पटो न भवतीत्यर्थः ॥ १०० ॥

तददंघ्रात्पितुर्जातश्चाक्षुःमान्स्यामहं कथम् ॥

ब्रूयाद्येत्कथमंधोऽहमिति तन्मदधः शृणु ॥ १०१ ॥

दाष्टांतमाह । तद्वदिति । अंघ्रात्पितुर्जातोऽहं नेत्रवान्न कार्यं भवेयम् ।
अहमंधोऽधजन्मत्वात्, चेततंतुजन्मचेतपटवत् । अत्र स्वरूपमिदं शं-
कते, ब्रूयाद्येदिति तां परिहर्तुमाह । तदिति ॥ १०१ ॥

तत्त्वज्ञानमियं गोदा निष्कामं कर्म वंजरा ॥

उभयोः संगमे स्नाना मुक्तिं यांति न संशयः ॥ १०२ ॥

अथ गोदादिपदान्यप्रमिदायां स्वयं तत्त्वज्ञानमाह । तत्त्वज्ञानमिति ।
विशेषांगत्वेनेपं निर्देशः स्पष्टार्थः ॥ १०२ ॥

यत्र गोदायरी देवी संगता वंजराजले ॥

तत्र स्नानं निवामश्च मुक्तिहेतुः सतां मतः ॥ ३ ॥

गाम्मती नदी यत्र दृश्यते गीतमीजले ॥

प्रयागस्मस्य तीर्थस्य गिररीभावमिच्छति ॥ ४ ॥

यत्र निष्कामसंज्ञानं ररगश्च दद्यात् स्नानोपस्था । मुक्तिर्भंगीत्यर्थः

गारुत्मती नदी वेदांतवाणी । गौतमीजले ब्रह्मप्रमाणे प्रवृत्ते प्रमेये
गकञ्चतां गते तस्य तीर्थस्य ज्ञानरूपस्य प्रयागः किंकरीभावमिच्छ-
ति । सनःशोधनद्वारा तच्छेषत्वादिति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥

ब्रह्मज्ञानप्रवाहो ऽयं सर्वकर्मापिनोदकृत् ॥

गौतमी नाम तस्यां या जलबुद्धिर्ग्रमस्तु सः ॥ ५ ॥

देहबंधकपदे कर्मणि जायति कर्म ज्ञानमित्याशङ्क्याह । ब्रह्मज्ञानेति ।
ब्रह्मज्ञानप्रवाहोऽयं निदिध्यासनरूपः साक्षिभास्यः तज्जन्यः साक्षात्कारः ।
सर्वकर्माणोदोदकत्वं कर्मकर्तृदेहाद्यधिष्ठाने साक्षात्कृते सति पुनस्तत्कर्मणा
विविक्तदृष्टेः कर्तृत्वाभावस्तत्कर्माभावः । तथाच स्मृतिः— कर्मण्यकर्म यः
पश्येदकर्मणि च कर्म यः ॥ स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृ-
त् ॥ यः कर्मणि देहेंद्रियादिद्वयापारे अकर्म कर्मात्यन्ताभावमिति, अकर्म-
णि भक्तकृते अकर्मत्वाभिमाने ज्ञानं पश्येत् । अज्ञो हि देहरूपो देहादीनां
कर्मस्वभावत्वात् 'नहि स्वभावो भावानां व्यावर्तनेदीर्घ्यवद्भवे' इति ज्ञानं
विना कर्मत्यागाभावः । अथवा ज्ञानमिति भावस्युद्धतः । ब्रह्मज्ञानं प्रवाह-
श्च निरंतरप्रकाशो गीतमीतस्यां गीतम्यां ब्रह्मरूपायां या जलबुद्धिर्ज-
ज्ञानं हल्परिवेषभावात् । स भ्रमो विधेयभ्रमः । यथासूर्यप्रका-
शावच्छिन्ने देशे जलभ्रमः तथा प्रत्यग्भित्ते परे प्रपंचः कल्पित
इति भावः ॥ ५ ॥

तात ब्रह्माग्नमादाय मशको मारितस्त्वया ॥

यद्गोदां मुक्तिदां प्राप्य मुक्तिं प्रार्थितवानसि ॥ ६ ॥

अथ सर्वमायनशिरोमणिं वराग्य निरूपयति । तनेति । हे पितः प्र-
 भात्रं जगद्भिन्नमकं वृद्धीत्या त्वया मशकः प्रायिरक्तपः सुद्वजंभुः प्रा-
 णविषोऽयं प्रापितः । सुद्रयावनाकर्तृत्वापुष्पनिर्देशः । कथं प्रारितः
 इत्यत आह । यद्गोदां तत्त्वज्ञानसाग्नमृतां तनुं नृध्वा भोगं याचि-
 त्तवानिति ॥ ६ ॥

आकर्णयामि लोकेभ्य अरितं ते ऽदुतं महत् ॥

स्नानाग्निहोत्राद्यपि यत्त्वया पुत्रेच्छया कृतम् ॥ ७ ॥

नन्वहं भुक्तिं कथं शान्तित्वानत आह । आकर्णयामीति । हे पितःकोके-
भ्यस्ते चरितं महदाश्चर्यं गृणोमि । किमद्भुतं गृणोमि । यद्यस्मात्त्वया
स्नानाग्निहोत्राद्यपि पुत्रोन्पत्तीच्छया कृतम् । आदिना सर्वनित्यनैमि-
त्तिकादिग्रहणम् । येनैण्कार्मकर्मभिर्मनःशुद्धिद्वारा नित्यानन्दाविर्भावहेतु-
ज्ञानं निष्पादनीयम् । तानि सुद्वानन्दचिन्तितार्थत्वेनोन्मत्तचेष्टावशेण-
ह्यं गमितानीत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्वशूकरादिभिः पुत्राः किं प्राप्यन्ते न बल्लभाः ॥

ते को वा क्रियते धर्मस्तदर्थमिति चिन्तय ॥ ८ ॥

ननु 'पुत्रेण लोकान् जयति अपुत्रस्य गतिर्नास्ति इत्यादिवाक्यानां
का गतिरित्याशङ्क्य विषयविपाशनमूर्च्छात्रातचेतसां तादृशविषयविरहेण
रुदतामन्योद्योगार्थमश्रुमाजंनमात्रं कृतं तेरिति यत्र सुतोत्पत्तिः सत्कर्म-
जन्यात्र अभिचारं दर्शयति । श्वेति । श्वादिभिर्वल्लभाः श्विपाः पुत्राः किं
प्राप्यन्ते, अपितु नैव प्राप्यन्ते । तेः धनकादिभिः को वा धर्मो वेदविहितो
पुत्रेष्टयादिरूपोऽनुष्ठीयते पुत्रार्थमिति त्वं विचारय, तथाच व्यतिरे-
कव्यभिचार इत्यर्थः ॥ ८ ॥

क्षणीकृत्य सुखापेयं ग्राम्यधर्मं प्रकुर्वताम् ॥

नराणां सूकराणां वानुपंगिकयेव संततिः ॥ ९ ॥

ननु मेधुनेन पुत्रोन्पादनार्थं प्रवृत्तानां तदुत्पत्तिद्वेषते इत्याशङ्क्य
शीतमान्ने पात्रे प्रवृत्तस्य शीतनिवृत्तिवत् स्वतएव तदुत्पत्तिरित्याह ।
क्षणीकृत्येति । नृणो नाशनशीलाय सुखापेवं ग्राम्यधर्मं दृढीभोगं कु-
र्वतां नराणां सूकराणां वा संततिः पुत्रादिरूपा आनुपंगिकी एव
स्वभावन एव विद्यीति शेषः ॥ ९ ॥

उत्पत्तिरिदं जंतूनां पित्रदृष्टकृता नहि ॥

यदि स्यात्तानं तर्हि स्पृतेते चिद्वृत्तमयः कथम् ॥ १० ॥

ननु पित्रदृष्टेष्टयादिना पुत्रोत्पत्तिः श्रूयते कथमानुपंगिकीत्याशङ्क्याह ।

उत्पत्तिरिति । इहलोके जंतूनामुत्पत्तिः पित्रदृष्टकृता नहि । हि शब्दोऽनुमानसूचकः । जंतूत्पत्तिः न पित्रदृष्टजन्या उत्पत्तित्वाद्व्येत्य-
चिवत् नवाशयोजकमित्याह । यदि स्यादिति । हे पितस्तर्हि पित्र-
दृष्टजन्यत्वे विद्वक्रमयः कथं केनापि प्रकारेण नोत्पद्येरन् ॥ ११० ॥

यत्र यस्य सुमुत्पत्तिः सा तत्सत्कर्मसंभवा ॥

पित्रोः ह्येकैरलं तत्र तत्फलव्यभिचारिभिः ॥ ११ ॥

तदादृष्टं विना कथमुत्पत्तिरित्यत्र आह । यत्रेति । यत्र काले यस्य
जतोऽव्युत्पत्तिः प्रादुर्भावः स्यात् तस्य प्राणिनः कर्मसंभवा माता-
पित्रोः ह्येकैः कृत्यं नास्ति । कीदृशैः । तत्तत्फलव्यभिचारिभिरव्यभिचार-
स्य दर्शितत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

धर्मा एव कृताः कुर्युर्यदि संततिमीप्सिताम् ॥

प्रार्थ्यधर्म्यं विनाऽप्येते किं न दद्युः फलं स्वकम् ॥ १२ ॥

ननु धर्मः संततिं करिष्यतीत्यत आह । धर्मा इति । यदि धर्मा एव
कृता धनुष्ठिता ईप्सिता मनोभिलषिता संताते कुर्युः । एते श्रुतिस्मृ-
तिप्रमिताः स्वकं स्वीयं फलं न फणु तथाऽनगमशीलं स्वीयं विना
किं न दद्युः । अपितु दद्युरेवेति भावः ॥ १२ ॥

दृष्टकर्मभिरुत्पाद्ये योऽदृष्टं हेतुमिच्छति ॥

भोजनोद्भवतृष्णार्थं स यागादि करिष्यति ॥ १३ ॥

नन्वेवमदृष्टस्य पुत्रापि हेतुत्वं नास्ति किमित्पात्रं कस्य दृष्टे सत्यदृष्टक-
रणाया अभ्यापत्वादिति न्यायेनाह । दृष्टेति । दृष्टकर्मभिः प्रत्यक्ष-
मिद्वेदादिन्यापार्तः उत्पाद्ये उत्पत्तियोग्ये वाप्ये योऽदृष्टं धर्मं हेतुं
कारणं वाञ्छति । स पुरुषः भोजनोद्भवतृष्णार्थं अन्नभक्षणजन्यतृष्णार्थ-
मत्र देदे यागादि करिष्यति ॥ १३ ॥

जाना अपि सुतास्तत्र त्यजंते यस्य हीच्छया ॥

नदात्मज्ञानमुत्पृज्य किं सुतः प्रार्थनस्तत्त्वया ॥ १४ ॥

किंच पुत्रादिविद्या विनाशितातिगयादिदोग्दुग्दिनमृत्पापामापापं निवृत्त्यंते नि

त्यस्युरमात्यर्थमेव किं न यत्पते इति आह । जाता इति । यस्य ज्ञान-
म्येच्छया जाता अपि पुत्रास्त्यज्यन्ते महात्मभिः । हि शब्दः श्रुत्यादि-
प्रतिष्ठितोक्तः । तत् श्रुत्यादिप्रसिद्धं स्वरूपज्ञानं त्यक्त्वा त्वया पुनः
दृष्टेयं पाचित इत्यर्थः ॥ १४ ॥

मानुषं जन्म संप्राप्य पशुपक्षिविलक्षणम् ॥

आत्मज्योतिर्यो न पश्येदेषोऽधो नाक्षिर्वाजितः ॥ १५ ॥

ननु पुराणादिषु श्रूयते, बह्वर्षं तपः कृत्वा पुत्राः प्रार्थिताः शिष्टैस्तेषाम-
न्यपरत्वाद्यदि तदुत्पादने तात्पर्यं भवेत् तदा वसिष्ठादिकर्तुं किं रो-
दनं किं परं स्यादित्याशयेनाह । मानुषमिति । पशुपक्षिविलक्षणं मा-
नुषं जन्म संप्राप्य य आत्मज्योतिर्न पश्येदेषोऽधो नाक्षिर्वाजित इति
संबन्धः । ज्ञानरहित एवाधो न लोचनवर्जित इत्यर्थः ॥ १५ ॥

य आत्मज्योतिरुत्सृज्योदयास्तमयवर्जितम् ॥

सोदयास्तमयं ज्योतिः सेवते सौऽध इत्युच्यते ॥ १६ ॥

ननु बाह्यज्योतिरपि केचन सेवन्ते इत्यत आह । य इति । यः पुरुष
उदयास्तमयवर्जितमुत्पत्तिनाशरहितमात्मज्योतिः स्वप्रकाशमात्मानं उत्सृ-
ज्य त्यक्त्वा सोदयास्तमयं दृश्यज्योतिः सेवते स बुबोरेधो मन्यते ॥ १६ ॥

अदृश्यमीक्षणीयाऽऽत्मज्योतिस्तूत्सृज्य वीक्षते ॥

पुत्रभिन्नकलत्रादि यः सौऽध इति कथ्यते ॥ १७ ॥

‘परार्णं विना भव्य नहि किंचिद्बुद्धैर्मतम् ॥ तदात्मज्योतिरुत्सृज्य
रिं मुद्या छिद्यते जने.’ इति आत्मा द्रष्टव्य इत्यादिवचनाद्विदितदर्श-
नात्मप्रकाशं त्यक्त्वा यः पुत्राद्यामक्तः सौऽध इत्याह । अदृश्यमिति ।
अदृश्यमीक्षणीयाऽऽत्मज्योतिः नि श्रेयसं प्रति अन्वेषय्यतिरेकाधारित-
देतत्त्वादान्मज्ञानं त्यक्त्वा पुत्रादिकं यो वीक्षते एतन्पाण्डुरर्चनेन यः
पश्यति सौऽध इति मुनिभिरुच्यते । निपातः शास्त्रप्रसिद्धिद्योतकः ॥ १७ ॥

गौतमीं प्राप्य संप्राप्य र्थजराभंगमं त्वया ॥

यद्वीक्षणीयं तद्वीक्ष्य ततोऽपमर्त्यं न भंगयः ॥ १८ ॥

प्रकृतेऽधत्तमुपसंहरति द्वाभ्याम् , गौतमीमिति । व्याख्याता गौतमीं
प्राप्य वंजरायंगमं प्राप्य यत्त्वया वीक्षणायमवश्यं दर्शनीयमात्मव्यो-
तिस्तत्रादौ अतस्त्वमथ एव न संशयः । त्वदधत्वे संग्रहो ना-
स्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

बहुना किमिहोक्तेन गौतमीतीरमाश्रितः ॥

यः केवलैहिकासक्तः सोऽथ एव न संशयः ॥ १९ ॥

नन्विषं विशेषव्याप्तिः किं न सामान्यव्याप्तिरित्याह । बहुनेति । इह
व्यवहारकाले बहुना ऽधिकेनोक्तेन किम् । गौतमीतीरं ब्रह्ममाश्रित्य
मनुष्यशरीरं प्राप्तः यः केवलैहिकासक्तः सत्त्वदनादिषु पुत्रादिषु चास-
क्तः सोऽथ एव मूढ एव, जन्मपरंपराभोगी । अत्रार्थे तस्याधत्त्वानंय-
त्वविषयकः संदेहो नैत्यर्थः ॥ १९ ॥

तस्मादधत्तात्समुत्पन्नो ऽहमर्ष्यघो ऽभवत् किल ॥

सुतो हि प्रायशस्नात् पितुः सादृश्यमश्नुते ॥ १२० ॥

मार्गः पुत्रो जात इतिहेतोर्हं दुःस्तीत्यस्य प्रश्रस्योत्तरमुपसंहरति ।
तस्मादिति । तस्मात्पूर्वश्लोकेकृतव्याख्यानादधत्तात्समुत्पन्नो जातो ऽहमपि
अहम् । किन्त्युत्प्रेक्षायाम् । मूढदृष्ट्याऽथः विवेकिदृष्ट्या नाहमर्थः ।
पूर्वोक्त एवार्थः मूढदृष्ट्या हि यस्मात् सुतः प्रायशः सादृश्येन पि-
तुः सादृश्यं समानवृत्तत्वमश्नुते प्राप्नोति । त्वज्यभिचारितत्वे-
नेति भावः ॥ २० ॥

परंतु गौतमीतीरकृतेन सुकृतेन मे ॥

यत्प्रार्थितजनिस्तेन नाहमर्थो ऽस्मि सर्वदृक् ॥ २१ ॥

विवेकिदृष्ट्यानाहमर्थ इत्याह । परंत्विति । गौतमीतीरकृतेन यत्प्रार्थि-
तजनिः तेनाहं सादृश्यमस्मि नाहमर्थ इतिसंग्रहः । न च पूर्वं कर्मनिषेधः
कृतोऽधुना सुकृतस्य सर्वदृक्त्वमिति हेतुत्वमुत्पत्ते इति वाच्यम्, “वे-
दानुवचनेन” इत्यादिश्रुतेः मर्त्यलोका य यस्मादिश्रुतेरिति सूत्राच्च ।
‘कर्मणैव हि भूमिदिमाश्रिता जनजादयः’ इत्यादिस्मृतेश्च । निन्ना-

मरुमेणामेतत्करणशुद्धिद्वारा ज्ञानोपकारकत्वं सृष्टुं कियते विष्ण्वर्णनं
बुद्ध्या इति । सृष्टुं निष्कामं कर्मेति व्युत्पत्तेस्तद्वेतुत्वस्य परंपरया
स्वीकृतत्वात् ॥ २१ ॥

चक्षुःसूर्यादयो ह्येते दृश्यभेदेषु केषु चित् ॥

सहायतां प्रपद्यते भासकस्य चिदात्मनः ॥ २२ ॥

ननु यथात्मनः सर्वदृग्त्वं तदा चक्षुरादिकं विनाऽप्यप्यं रूपादि किं न
मश्येदित्यत आह । चक्षुरिति । चक्षुःसूर्यादयः चक्षुश्च सूर्यश्च चक्षुः-
र्यो वाचादिष्वेतां ते चक्षुःसूर्यादयः सूर्यादयश्च पूर्वादिर्नेद्विधांतरग्रहः ।
द्वितीयेनाग्न्यादिग्रहः, एते रूपादिषु दृश्यभेदेषु दृश्यभेदाविशेषा रू-
पादयः तेषु सहायतासुपकारितां भासकस्य प्रकाशकस्य चिदात्मनः
प्रपद्यते ननु स्वमपि भासितुं समर्थाः । तथाचोक्तमाचार्यैः—‘रूपं दृश्य
लोचनं दृक् तद्दृश्यद्रष्टुमानसम् ॥ दृश्या धीवृत्तयः साक्षीदृगेव न
तु दृश्यते’ इति ॥ २२ ॥

अंघकारस्थितं वस्तु प्रकाशयति दीपके ॥

यथा तैलादयस्तद्विचित्रि स्फुर्भास्करादयः ॥ २३ ॥

कथं सहायतां प्रपद्यते इत आह । अंघेति । तमःस्थितं वस्तु कर्मभूत
दीपे भासयति सति तैलादयः, आदिना वर्त्यादयः । यथा सहायतां
कुरुंति तद्वैतैर्नादिवत् भास्करादयः ‘विति भासयन्त्यां वाक्षभाने स-
हायता गच्छति ॥ २३ ॥

भास्कराद्याः प्रकाशन्ति न स्वतः किंतु चिद्वलात् ॥

स्वतस्तेषां प्रकाशश्चेन्मत्प्रत्यक्षाः कार्यं न ते ॥ २४ ॥

ननु भास्करादयः स्वतः प्रकाशः । भास्करत्वाद्भवदित्याशंस्यात् । मा-
स्कराणां इति । आदी भव आद्यः, भास्कर आद्यो येषां बह्व्यादीनां
ते भास्कराणां स्वतो न भासते किंतु चिद्वलात् आत्मनस्तामाश्रित्ये-
व प्रकाशन्ते, ते स्वतः प्रकाशदीनाः रूपादिमत्त्वान् । यत्रैतत्तत्रैवं य-
थात्मा न चेदिदमप्योजयित्वाह । स्वतः इति । तेषां भास्करादीनां

स्वतः प्रकाशश्चेदस्ति स्यात् ते भास्करादयः प्रत्यक्षाः कथं न ते
मम भास्याः कथमपि न भवेयुः । मद्भास्यत्वादुपपत्तिरेव विपक्षवाचक-
स्तर्क इति । यथाऽऽत्मनः प्रत्यग्रूपेण प्रत्यक्षं न पराग्रूपेण तथा
तेषां न स्यादिति वा पूर्वपक्ष्यनुमानं सत्प्रतिपक्षितमिति ॥ २४ ॥

बभ्रुर्यस्यास्ति विमलं स शब्दैः किं करिष्यति ॥
वधिरः पद्मपत्राक्षः किं शब्दं प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥

पद्मस्य योग्यं तत्रैव तस्य प्रवृत्तिर्नैतदन्यत्रेत्यत्र दृष्टान्तमाह । बभ्रुरि-
ति । यस्य पुरुषस्य बभ्रुर्विमलं निर्मलं स पुरुषः शब्दैः किं करिष्य-
ति निर्दुष्टबभ्रुषाऽपि शब्दविषयकज्ञानवान्न भवति, तस्य तदयोग्यत्वा-
त् । तस्य श्रोत्रग्राह्यत्वात्तदभावे तदग्रह इति स्वस्वविषये स्वस्य स्वस्या-
न्वपन्यतिरेकं सूचयति । वधिर इति । श्रोत्रेन्द्रियविरुद्धः पद्मपत्राक्षः
कमलपत्राक्षः किं शब्दं प्रतिपाद्यते, शब्दविषयकज्ञानवान्न भवति
अयोग्यत्वात् ॥ २५ ॥

तस्माच्चिज्ज्योतिरेवेदं सर्वदृश्यमिष्यते ॥

तद्यस्य स्फुरति स्पष्टं सौऽधः कथमिषेद्यते ॥ २६ ॥

तस्मादधो नाहं भवामीत्युपसंहरति । तस्मादिति । तस्मात् पूर्वोक्तदे-
तोः । ननु यथा सूर्योदीनां घटादिप्रकाशकत्वं तथाऽऽत्मनोऽपि किं
वैश्लेष्यं तदभावे तद्वदेव दृश्यत्वापत्तिरिस्पाशक्य माययैव प्रकाशकत्वं
न वस्तुत इति प्रपञ्चय्य ब्रह्मणि कल्पितत्वेन ब्रह्माभिन्नसत्ताकृत्वात्त-
द्वत्त्वमित्याह । चिदिति । इदं भास्यं मायातत्कार्यं चिज्ज्योतिः चित्तम-
काशः सर्वदृश्यं सर्वजगत् दृशश्चिन्मात्रस्य रूपं स्वरूपम्, तदभिन्न-
सत्ताकृत्वात् । मुदभिन्नघटवत् "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलन्" इति
श्रुतेः 'इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसंभवाः' इति
पुराणाच्च । तद्यस्य ब्रह्म प्रत्यग्रूपेण स्फुरति असंभावनादिराहित्येन
स्पष्टं भासते स पुरुषः कथमध इषेद्यते । रूपास्त्राणी इव कथं, न कथ-
मर्थं इत्यर्थः ॥ २६ ॥

याऽधत्ता मम संजाता सा न दुष्कृतसंभवा ॥

किं त्वनुग्रह एवायं राघवस्य चिदात्मनः ॥ २७ ॥

ननु लोका व्यवहारं दृष्ट्वा त्वामयं वदंतीत्याशंक्य ये वदन्ति विवेकिनम-
धं त एवांधाः मम त्वियमंधताऽनुकूलैव जाता इत्याह । याऽधत्तेति
या मम बहिर्मुखांश्चकल्पितांधता संजाता सा न दुष्कृतसंभवा पाप-
संभवा न, किंत्वनुग्रह एवायं राघवस्य शिष्टानुग्रहाय दुष्टदंष्ट्राय रघुकु-
लार्णवे प्रादुर्भूतस्य रामचंद्रस्य चिदात्मनः परब्रह्मरूपस्य ॥ २७ ॥

तथा ह्यंधतया नामूढंधो दारादिको मम ॥

न कर्मस्वधिकारोऽभूद्वाभून्नानार्थसंस्मृतिः ॥ २८ ॥

अथानया अंधतया ईश्वरानुग्रहस्वे ते किं कल्मसित्याशंक्य यत्फलं तद-
नुग्रहस्य बंधनिवृत्तिरूपं तन्मे जातमित्याह । तथेति । तथा हि दर्श-
यति । मम दारादिको बंधः न रुपादिविपयासक्ताः यत्र यत्र गच्छति तत्र
तत्र तद्भासनवद्वा एवेति पुनर्वासनारज्ज्वाकर्षितास्तत्रैवापांसीति । संत-
आहुः—‘येष्ठीवासनया युक्तास्ते तद्गर्भे विशन्ति हि’ इति । किंच तदभावेन
कर्मस्वधिकारांऽभूत् नैत्रभावे नानार्थसंस्मृतिर्नाभूत् दृष्टाः पदार्थाः सं-
स्कारं जनयति पुनः स्मृतिं तत्तत्स्वतन्मजातीपमुत्तमार्थं कर्म करोति
पुनर्देहः पुनः कर्मेति संसारचक्रे भ्रमति संस्कारी अतो ममेश्वरानुग्रह
एव जातः । यो बंधः पूर्वेषु जन्मस्वभूत् एवैविधोऽस्मिन् जन्मनि दु-
कृतसाध्येन जात इत्यर्थः ॥ २८ ॥

पश्यतोऽतः परं ज्योतिर्ज्योतिरंतरभासकम् ॥

मम प्रतिहता दृष्टिर्न बाह्यं किंचनेक्षते ॥ २९ ॥

ननु तथापि विषयैर्द्वयसंभवस्यानादित्वेन दृष्टस्य श्रुतादिविषये कथं न
ते दृष्टिः प्रवर्तते इत्यत आह । पश्यत इति । मम दृष्टिरेतःकरण-
वृत्तिः प्रतिहता स्वरूपसाक्षात्कारेण बाधिता सती बाह्यं किंचन किंचि-
दपि नेतते, नालोचयतीत्यर्थः । आत्मभिन्नस्य प्रपंचस्यात्ममात्रत्वात् ।
तथाच श्रुतिः “ यत्र त्वस्य सर्वात्म्येवाभ्युत्तत्वेन कं पश्येत् ” इत्या-

शयेनाह । ज्योतिरेतरभासके स्वाध्यस्तसर्ववाहज्योतिर्भासकं परं भा-
या तत्कापांसंस्पृष्टं ज्योतिश्चित्यकागं पश्यतः प्रत्यगभिन्नत्वेन सा-
नात्कुर्वाणस्य ॥ २९ ॥

जायावित्तमुताद्येतन्मायामात्रं विजानतः ॥

कायाद्विभक्तं चात्मानमायासः कोऽवशिष्यते ॥ ३० ॥

पूर्वश्लोकोक्तानुभवतो जगच्चादृशं भाति तदाह । जायेति । कायात्स्थू-
लसूक्ष्मकारणरूपात् व्यष्टिसमष्टिरूपाच्च विभक्तं विवेकितम् । आत्मानं
प्रत्यगभिन्नत्वेन परिपूर्णं ब्रह्म विजानतः साक्षात्कृतवतः । एतत्प्रत्य-
क्षसिद्धं जायामुतादि 'आत्मा वै पुत्रः' इतिवचनात् । स्वयं जायते पुत्र-
रूपेण यस्य, सा जाया च सुतश्च तत्तादी यस्य तत् । आदिना
स्वशरीरेपरिग्रहः । अहंताममताधिष्ठानभूतश्चिदात्माहमस्मीति बोधे क-
ल्पितस्याधिष्ठानाद्विभक्तत्वेनाभिन्नत्वेन वा निरूपणानर्हत्वान्मायामात्र-
त्वमिति विचारिते आयासः कोऽवशिष्यते । 'यसु प्रयत्ने' इत्यस्मा-
द्भावे यच् । रूपं प्रयत्नसाध्यं किञ्चिन्नवशिष्टमिति भावः ॥ ३० ॥

रहःस्थितस्य सततं महश्चित्तयतोऽमलम् ॥

अहः क रजनी कैया यदस्ति तत्तमस्तु मे ॥ ३१ ॥

तादृशमनुभवमेवाह । रह इति । 'रहःस्थितस्य एकांतस्थितस्य जनस-
मुदाये स्थितस्य भोजनवचनाविष्वापारवतः कर्णानि स्वस्वन्यापारेषु
लग्नानि भवन्ति । पदा संकल्पादिकं न बाधतेऽतो विशेषणं रह इति ।
पुनः कर्णभूतस्य । सततममलं महश्चित्तयतः भाया तत्कार्यरूपमजरहि-
तमात्मज्योतिः सततं निरंतरमभेदेन ध्यायतः रूपविशेषकपायादिभि-
रिति पूर्वकर्ममाधाननिष्ठस्य । उक्तंच वासिष्ठे- 'यस्याचपलां यातं मन
एकत्र संस्थितम् ॥ अनुत्तमपदेनामौ ध्यानेनानुगतो न यः ॥ न स्पन्दने
मनो यस्य अत्र स्तंभ इवोत्तमः ॥ सद्ब्रह्मसुतोऽसौ पुरुषः शिष्टा कदे-
मरीट्मः' इति । शत्रं स्तंभनाशं तच्छ्रुते स्तंभे यथा शत्रुनां स्पन्दते
तद्वदभावेव सद्ब्रह्मसुतः परमार्थतः पुरुषः इति द्वितीयपादायः स्पष्टः ।

एवं स्थितस्य सर्वपदार्थपरिछेदककालस्यापि भानं नास्तीत्याह ।
 अहः क दिनं नास्ति, राज्ञिः क सापि नास्ति । किमस्ति तर्ह्यन आह ।
 यदस्ति तत्तमस्तु मे यद्ववति तत्तमो मायामात्रं मे मम शक्तिर्मतो भिन्नं
 तदपि न ततमिति द्वितकारे मम स्वरूपं तत् व्यक्तं प्रवृत्तम् । तत-
 मस्तु मे इतिपाठे जगद्भाननिमित्तं तमो व्यवहृतं तु केनाऽनुक्रष्यते ॥
 गतमिति नो जाने इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

रामोऽहमस्मीति विजानतो मे
 कामो न वित्तेन सुतेन लोके ॥
 का मोहवार्ता क च कर्मधीर्जं
 नामोर्जितं वा क भवार्णवस्य ॥ ३२ ॥

पुनरनुभवमेव स्वस्य वर्णयति, त्रिभिः रामोऽहमित्यादिभिः । मे मम
 वित्तेन धनेन लोके लोकरुं लोकः विषयभोगः तदर्थं न कामः तद्वि-
 पपेच्छा नास्ति । सुतेन लोके पुनसाध्यपरलोकेच्छा नास्ति । तमर्थात्
 स्य देहलीदीपन्यापेनोभयत्रान्वयः । तथाचश्रुतिः— “किं मज्जया क-
 रिप्पामो पेसां नोऽयं लोकः” । का मोहवार्ता मुखाति भ्रमविमोकोऽनेन
 मोहो मूलाज्ञानं तस्य वार्ता कथा नास्ति । क च कर्मधीर्जं कर्मणो
 धीर्जं भ्रांतिर्नास्ति, मूलाभावात् । ननु दुस्तरे भवार्णवे विद्यमाने कथं
 चित्ता नेत्याहार्णव मृगतृष्णानदी यथाऽज्ञानकाले दुस्तरा शाने सति
 राप्तीयते तथापमपीत्याह । नामोर्जितं वा कर्जितं भवार्णवं भवार्णवस्य
 नामाणि नास्ति । कथंभूतस्य मे । रामोऽहमस्मीति विजानतो
 परिपूर्णोऽहमस्मीति साक्षात्पश्यतः ॥ ३२ ॥

न चंद्रमूर्त्या मम दर्शनीया
 न वा गृजानुर्न परोत्तिलेदः ॥
 नृपामभायेऽपि मदंतराग्ने
 ज्योतिर्मदा तत्परिणितयामि ॥ ३३ ॥

तु श्यादिकं सिना कथं जीर्णोद्दिग्यवदार इत्याहंस्यातर्ज्या-

विषयैषां प्रकाशस्तस्मिन् ज्योतिषि सति बाह्यज्योतिषोपेक्षा नास्ती-
त्यत्र । म चंद्रसूर्यौ मम दर्शनोपी मम विदात्मनस्तत्स्वरूपस्य चंद्र-
सूर्यौ कल्याणकर्तृत्वेन दर्शनार्हौ न भवतः । कृशानुरगिरपि न तत्प्रका-
शोपेक्षः, तत्साध्यकर्मापेक्षाभावात् । न परोक्तिः । परोक्तीनामुपदेश-
रूपाणां लेशोपेक्षा नास्ति, आत्मनोऽतिरिक्तस्याभावात् । एषां सू-
र्यादीनामभावेऽपि यदंतरास्ते ज्योतिर्यच्चैतन्पज्योतिः तज्ज्योतिः तदा
परिचितयामि ॥ ३३ ॥

मनो दशाविशेषं मे विषयस्नेहवर्जितम् ॥

दहत्यंतर्महस्यस्तु मत्कर्मशलमक्षयः ॥ ३४ ॥

ननु मनसि सति संकल्पविकल्पाश्रये कथं ज्योतिश्चित्तनमित्यत आह ।
मन इति । मे मम विषयस्नेहवर्जितं विषया ऐहिकामुष्मिकभोगसाध-
नविषयाः स्नेह इव तैलादिः तेन रहितं दशाविशेषं वर्तमानं मनः कर्म-
भूतं ददति । अंतर्महसि प्रज्वलितज्ञानाग्नौ मत्कर्मशलमक्षयः मम कर्म-
शक्त्यस्य क्षीयतीति हृदयजतोः क्षयोऽस्तु जातोऽस्ति । प्रकृते परे शांते
मंगलार्थे लोहेवास्तु इति ॥ ३४ ॥

अतः परं वक्ष्यामि हितं ते शृणु तत्पितः ॥

येन त्वं विषयासंगं हित्वा यास्यसि तत्पदम् ॥ ३५ ॥

अथ पुनरपि प्रकाशतरेणात्मविचारं दर्शयति । अत इति । हे पितर-
तस्ते तुभ्यं हितं वक्ष्यामि त्वं शृणु । तत्परमार्थविषयं वाक्यं येन वि-
चारेण त्वं विषयासंगं विषयप्रीतिं हित्वा त्यक्त्वा तत्पदं परमार्थ-
स्वरूपं प्राप्स्यसि ॥ ३५ ॥

अहं राम इति ज्ञानमहंतोच्छित्तिकारणम् ॥

दहतं भवमालोक्य न हंत किमुपास्यते ॥ ३६ ॥

ननु परमेश्वराराधनं विना वित्तस्थैर्यामात्रात्कथं तत्पदं यास्याम्यहं, ये-
नोपदेशपात्रः स्यात् तदादावुपदिशेत्यत आह । अहमिति । अहं राम
इति ज्ञानं ज्ञानमहंतोच्छित्तिकारणं अहंवाया मय्या-

पा पत्र छेदो नि शेषं नाश' तस्य ज्ञानीत्यत्तिद्वारा कारणम् । तत्र प्र-
माणम्— 'नाविष्णुर्विष्णुमर्चयेत्, नाशिवः शिवमर्चयेत्'—इत्यादि ।
हत इति कष्टे । रामो भेदेन किं नोपदिश्यते किं कष्टं—यतोऽहमुपास्ते
इत्याशंक्य यथा दवाग्निर्वनं दहति तत्र ये पक्षिणो वृक्षकण्डेषास्तदा
अग्निं दृष्ट्वाऽपि न वृक्षान् त्यजति ते वृक्षैः सहैव दह्यते ये तु सप्तरात्र
दृष्ट्वा त्यजति त एव मृत्विन इत्याशयेनाह । दहतमिति । भव भवति
पुन पुनर्जायते भव तम्, जातवैकवचनम् । प्राणिनः सप्तरात्रो ज-
नान् भेदोपासकान्दृष्ट्वा दहत दृष्ट्वा किमुपास्यते । अभेदेन—राम
किं नोपास्यते इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

आत्मानमेव सुखरूपमुपेक्ष्य चेतः

किं क्लेशमेपि विषयोद्भवतोपसिद्धयै ॥

गंगाजले निवसता नृपितेन पुंसा

किं प्रार्थ्यतेऽथु करकल्पितकूपनिष्ठम् ॥३७॥

अथ यथा स्वचित्तं परमार्थे साधयति विवेकिनः तत्र प्रकारं सहस्रातमाह ।
आत्मानमिति । हे चेतः सुखरूपमानदरूपमात्मानं ब्रह्म "अपमात्मा ब्रह्म
भानदो ब्रह्म" इत्यादिश्रुतेः उपेक्ष्यत्यक्त्वा विषयोद्भवतोपसिद्धयै विषये-
भ्य उद्भवतीति विषयोद्भव तोप ग्रीत्यापास ज्वरार्तस्य शर्करामिश्रित-
शीतजलपानजन्यनृमिसदृशस्तस्य सिद्धयै प्राप्ते किं क्लेशमशातिजम्पदु-
स्मविचारिक्लेशपाशमेपि प्राप्नोषि बन्धेवधासिवा तत्र दृष्टात । गंगाजले
गंगातीरे निवसता नृपितेन नृपायुक्तेन पुंसा नरणे करेण हस्तेन कल्पि-
तो रचितः कूपस्तनिष्ठमथु जलं किं प्रार्थ्यते पाच्यते, अपितु नेच्यते इ-
त्यर्थः । अथवा करः कूपविरणः तत्र कल्पितः मृगनृष्णारूपजन्यम् अ-
न्यत् पूरयत् । विद्वान्दगगासमीपे निवसता जीरेण मृगनृष्णारूपजन्यद-
शातिमरः विषया कृपेव प्रार्थ्यते ॥ ३७ ॥

संश्लिष्टमुत्पात्तमकमवाप्तवताऽऽत्मरूपं

किं वा त्वया विषयजं सुखमेपितन्यम् ॥

यस्तृप्तिमेति घृतपायसशर्कराभिः

किं तस्य हंत वद कांजिकयाऽस्ति कृत्यम् ॥ ३८ ॥

हे चित्त अनातिकरं विषयजं सुखं विहाय नित्यसुखे निमग्नं भवेत्त्याह ।
सन्निति । हे चित्त सच्चित्सुखात्मकं सत् त्रिकालावाध्यं चिज्जडविलक्षण-
प्रकाररूपं सुखमानंदः आत्मस्वरूपं यस्य तदात्मरूपमवाप्तवता
प्राप्तेन । न च सच्चिद्रूपे तु भास्ते पूर्णानंदो हि मे नहि इत्यनुभवात्कथं
सुखरूपमिति वाच्यम्, सुखस्य वित्तो भिन्नत्वे जडत्वापत्तिः, सतो भिन्नत्वे
असत्त्वापत्तिः, न च सुखस्यात्मगुणत्वेन जडत्वे इष्टापत्तिः, गुणगुणि-
भावस्य गुणः सगुणे वर्तते निगुणे वा इत्यादियुक्त्या खडितत्वात् ।
'विज्ञानमानंदं ब्रह्म' इत्यादिभूतेरात्मन आनंदत्वे निर्विवादत्वाद्ब्रह्म सुखी-
त्यादिप्रतीतेरपि दग्धत्ववद्भातिवादीदृश सुखं नित्यं लब्धवता त्वया ।
विषयजं पराधीनमनित्यं सुखाभासं किमेपितव्यम्, अपितु नेत्यर्थः ।
तत्र दृष्टात । य. पुरुष. घृतपायसं पयसा निर्दूतं पायसं परमाणं 'पर-
माणं तु पायसम्' इत्यभिधानात् । शर्कराभिः इंधुविकाराभिस्तृप्तिं प्रा-
प्नोति तस्य पुरुषस्य कांजिकया विरकालपर्युपितान्नजलविकाररूपया
तृप्तिप्राप्तत्वेन गृहीतया किं कृत्यं कार्यं, त्व वदेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

यत्संगाद्यवहारमेतमखिलं संसाधयस्यंजसा

तर्हि तामपहाय दग्धविषयासक्तिस्तवास्ते कुतः ॥

किं संसारलयं तयैषि किमथानंदं परं गाहसे

किं वाक्यं वद चेष्टितं तव भवच्छेदाय यत्कल्पते ॥ ३९ ॥

अथ चित्तस्य कृतघ्नतामालोच्योपात्मते । यदिति । हे चित्त यत्संगात्
यत्सन्निधिं प्राप्येत यत्पक्षसिद्धमखिलं जाग्रत्स्वप्नादिमोक्षरूपं ब्रह्मात-
करणप्रवृत्त्यादिकं व्यवहारं त्वं संसाधयसि अंजसा यस्य सम्पत्तया
तर्हि तामपहाय त्यक्त्वा यत्पतापेन त्वया विषयानंदोत्तुभूपते ताश्चित्त-
मपि त्वया न कियते । अहो वे कृतघ्नता न चास्याः प्रापयितुं करिष्या-
मीति वाच्यम्, 'कृतघ्ने निष्कृतिर्नास्ति' इत्यादिवचनैस्तत्राप्यधिकनि-

पेयादीदृशपातके मरणांतमापश्चित्तविधानान्मरिष्याम्येवेति वेदनशून्य
 वक्तव्यवद्ब्रह्मलोकं गत्वा कृतायौ भविष्यसीति धन्यं ते जन्मेत्याह
 नाह । दग्धविषयासक्तिः यथा दग्धेऽन्नादिविषये तृप्तिजनकत्वं नास्ति
 तथा विषयेषु ज्ञातिमात्रेषु कुतस्तवासक्तिः लब्धस्त्वसत्तया तद्वत्त्व
 कान तु स्वतः संतः विचार्यमाणा न संत्येवातीवविषयासक्तिर्न कर्तव्या
 किं संसारान्तरं वेदांतवाक्यजन्यज्ञानेन संसारस्याज्ञानस्य लयमांत्यतिक
 निवृत्ति न एषि न प्राप्नोषि । अथवा संसारं संसारः श्रमः सोऽस्या
 स्तीति संसारः, अशंभायच्छ । तत्संबुद्धौ हे संसार विच त्वं लयं कृतम
 तामापश्चित्तार्थं मरणं न एषि अनशनतानुष्ठानं किं करोषि । न च तद्व
 तानुष्ठानवारः ब्रह्मलोकं गच्छति, ममापि तत्रैव भव्यं भविष्यतिइति ॥
 रूपम्, तत्रापि शापादेर्विप्रस्य सत्त्वात् । अत्रैव ब्रह्मानंद किं न प्राप्स्य
 सीत्याह । किमयानंद परं निरतिशयानंदं नावगाहसे नानुभवसे, हे
 विस्र तव चेष्टितं विषयबलपना भवच्छेसाप भवः जन्मपरं पराहपः
 संसारः तत्र यः छेदः स एव वा अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशात्मकः ।
 तत्राविद्या कार्याविद्या अनित्ये देहादी नित्यत्वशुचित्वादिवुद्धिः, अस्मिता
 सूक्ष्माहंकारः रागः विद्यमानविषये आसक्तिविशेषः ‘अयं सदा जीवतु
 अहमपि सदा जीवामि’ इत्यादिदृष्टिगम्यः, तत्रैव विषये कंचित्प्रतिकूलं
 दृष्ट्वा द्वेषः सोमरूपः, अभिनिवेशः गतवस्तुनि तत्स्मृतिजन्यो ह्यप्र-
 तादृशो विशेषः । यत् यस्माद्वेतोः । किं वाच्यं तव चेष्टितं चेष्टा-
 या महत्त्वं मया किं वाच्यं त्वमेव वद ब्रूहि विषयानुसंधाने तव शुभं
 तदनुसंधाने वा इति त्वमेव वक्तव्यम् । अस्मिन्त्यवहारे त्वमेव निपा-
 मकोसि येन स्वस्य हितं नान्नोचितमानोवयित्वा तदनुष्ठानं नावरितं
 स भूढ एव । अतएवोक्तम्—‘दृष्ट्वाऽप्यत्यंतवैरस्यं यः पदार्थेषु दुर्मतिः ॥
 वभाति भावनां भूयो नरो नामो हि गर्दभः’ इत्यादिवचनमात्रोच्य शा-
 नं व्रज । मनश्चातिं विना कस्यागं नेत्यत्र वासिष्ठं रामायणम्—
 स्वापत्तं घ ससाध्यं च स्वचित्ताकांतिमात्रकम् ॥ शक्रुंति न ये क-
 न्ति विस्तान् पुरुषजं वुक्ता ॥ स्वपुरुषेकसाध्येन स्वोपिस्तत्प्रागवधि-

पेधाद्रीदृशपातके 'मरणांतप्रापश्चित्तविधानान्मरिष्याम्येवेति' चेदनशन-
 व्रतकर्तृवद्ब्रह्मलोकं गत्वा कृतार्थो भविष्यसीति धन्यं ते जन्मेत्याशये-
 नाह । दग्धविषयासक्तिः यथा दग्धेऽवादिष्यपे वृत्तिजनकत्वं नास्ति
 तथा विषयेषु ज्ञांतिमात्रेषु कुतस्तवासक्तिः, लब्धात्मसत्तया तद्व्यसत्ता
 का न तु स्वतः संतः विचार्यमाणा न संत्येवतीवविषयासक्तिर्न कर्तव्या ।
 किं संसारलपं वेदांतवाक्यजन्यज्ञानेन संसारस्याज्ञानस्य लपमांत्यंतिद-
 निवृत्तिं न एषि न प्राप्नोषि । अथवा संसरणं संसारः भ्रमः सोऽस्या-
 स्तीति संसारः, अशोभायच्छ । उत्संबुद्धौ हे संसार चित्त त्वं लपं कृतम-
 ताप्रापश्चित्तार्थं मरणे न एषि अनशनतानुष्ठानं किं करोषि । न च तद्व-
 तानुष्ठातारः ब्रह्मलोकं गच्छन्ति, ममापि तत्रैव भूयं भविष्यतिइति वा-
 च्यम्, तत्रापि शापादेर्वैभ्रस्य सत्त्वात् । अत्रैव ब्रह्मानंदं किं न प्राप्स्य-
 सीत्याह । किमयानंदं परं निरतिशयानंदं नम्रगाहसे नानुभवसे, हे
 चित्त तव चेष्टितं विषयबल्यना भ्रुकुंशाय भवः जन्मपरं परारूपः
 संसारः तत्र यः कुंशः स एव वा अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशात्मकः ।
 तत्राविद्या कार्याविद्या अनित्ये देहादी नित्यत्वशुचित्वादिबुद्धिः, अस्मिता
 सूक्ष्माहंकारः रागः विद्यमानविषये आसक्तिविशेषः 'अपे सदा जीवतु
 अहमपि सदा जीवामि' इत्यादिदृष्टिगम्यः, तत्रैव विषये कंचित्प्रतिकूलं
 दृष्ट्वा द्वेषः शोभरूपः, अभिनिवेशः गतवस्तुनि तत्स्मृतिजन्यो व्यग्र-
 तादृशो विशेषः । यत् यस्मादेतोः । किं वाच्यं तव चेष्टितं चेष्टा-
 या महत्त्वं मया । किं वाच्यं त्वमेव वद ब्रूहि विषयानुसंधाने तव सुतं
 तो नुसंधाने वा इति त्वयैव वक्तव्यम् । अस्मिन्व्यवहारे त्वमेव निपा-
 त्यते । तेन स्वस्य हितं नान्योचितमाशेषित्वा वदनुष्ठानं नावर्तितं
 न्यत् पूर्वम् । अतएवोक्तम्—'दृष्ट्वाऽप्यत्यंतवेरस्य यः पदार्थेषु दुर्मतिः ॥
 न्यत् पूर्वम्' भूयो नरो नामो हि गर्दभः' इत्यादिवचनमान्योच्य शा-
 नांतिं विना कल्याणं नेत्यत्र वासिष्ठं रामायणम्
 'सर्वार्थं च स्वचिदाकांतिमात्रकम् ॥ शक्रुर्वृत्तिं न ये ॥
 — किंवा बुद्धात् ॥ स्वपुरुषैकसाध्येन स्वेप्सिततत्प्राप्तनि

णा ॥ मनःपेशमत्रेण विना नास्ति शुभागतिः ॥ मनोभारणमत्रेण
साध्येन स्वात्मसंविदा ॥ निरापासं नि संपन्नः मनिगनमिहोच्यताम् ॥
इप्सिता वेदनातुल्या मनःप्रशमताह्वे ॥ गुरुपदेशशास्त्रार्थमत्राद्यापुक्त-
यस्तुणम् ॥ नन्वेवं सति 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गु-
रो ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्था प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ शिवे रुष्टे गुरुत्वा
ता गुरौ रुष्टे न कश्चन ॥ गुरुरेव परं ब्रह्म तस्यै श्रीगुरवे नमः ॥ न
गुरोरधिकं न गुरोरधिकं न गुरोरधिकं न गुरोरधिकम् ॥ शिवशास-
नतः शिवशासनतः शिवशासनतः शिवशासनतः ॥ पदंगादिवेदो मु-
ले शास्त्रविद्या कवित्वादिगुणं सुपद्य करोति ॥ गुरोरधिपत्रे मनश्चेन्न
दत्तं ततः किं ततः किं ततः किं ततः किम्' इत्यादिवचनानां गुरो-
रौक्तद्वयप्रतिपादकानां का गतिरिति चेत्सत्यम्, नहि निंदा निर्घ-
निदितुं प्रवर्तते किंतु विधेयं स्तोतुं प्रवर्तते 'यथा श्रेयो न पश्यामो नय-
ध्वं मा पृथुदकम्' इतिवचनस्य गंगाद्वारे उत्तकर्षणोक्तस्य गगानि-
दायां न तात्पर्यं किंतु पृथुदकस्तुतौ तथास्य वाक्पस्य गुवादिनिंदायां
न तात्पर्यं किंतु मनःशमनस्तुतौ यत्परं शब्दः स शब्दार्थ इति न्या-
यात् । अन्यच्च तत्रैवोक्तम्—'सर्वं सर्वगतं शांतं ब्रह्म सपद्यते तदा ॥ भ-
सकल्पनशस्त्रेण जिह्र वित्तं गतं यदा ॥ परं पौरुषमाश्रित्य नीत्वा
चित्तमवित्तताम् ॥ तां महापद्मवीमेहि यत्र नाशो न विद्यते' इत्या-
दिवचनात् । ते शांतिरेव कल्याणमिति भावः ॥ ३९ ॥

कामादिधर्मसहितं भवतो मनो यत्
तद्येन सिद्धिमुपयाति सदोज्ज्वलेन ॥
तज्ज्योतिरांतरमपास्य पितः कुतस्ते

बाह्याय बाह्यमहसः प्रथते ज्यपेक्षा ॥ ४० ॥
पितरमुदिश्यापि तेनेव प्रकारेण बोधयति । कामादीति । काम आदि-
र्मेयां ते कामादयः ते च धर्मा मनस एव न आत्मनः जाग्रत्स्वप्नयोर्मे-
नानि सति उपलभ्यन्ते मुमुक्षो तदभावेनोपलभ्यन्तेऽतस्तद्वर्मा एव तथाच
। अतिः—'कामं ह्रीर्षाभारेते तत्सर्वं मन एव' इति वैदर्भः सदितं यत्

भवतो मनः, येनात्मना सिद्धिमुपयाति- जाग्रदादिव्यवहारं निर्वहयति ।
तथाचोक्तम्- बुद्धेर्जागरणं स्वप्नं सुषुप्तिरिति चोच्यते ॥ मायामात्रमिदं
राजानानात्वं मृत्यगात्मनि ॥ कथंभूतेन । सद्गोच्यलेन सदा मकाशरू-
पेण । हे पितः तत् वेदांतप्रसिद्धं आंतरमात्मानं ज्योतिरपास्य त्य-
क्त्वा ते बाह्याय विषयैर्द्रियसंबंधजन्यभोगाय भोगं कर्तुं बाह्यमहस
बाह्यवृत्तेर्भोगेणा विशेषेणापेक्षा कुतः कस्माद्भेदोः नित्यानंद विहाय बा-
ह्यविषयापेक्षा म्रियते, प्रख्यातिं लभते इत्यादिवत् ॥ ४० ॥

यदि चैवं मनसि ते शंकाशूकः प्रवर्तते ॥

बालो ऽयं पंडितं मन्य इति तात ततः गृणु ॥ ४१ ॥

ननु 'उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इत्यादिस्मृतेर्ज्ञानिन उ-
पदेशो हृदि लगति । 'बालस्य शास्त्रानभिज्ञस्य कथार्षद्विजमानिनः' इ-
त्यस्मानुवादपूर्वकमुत्तरं प्रतिजानीते । यदीति । हे तात तनोत्पात्मानं
पुत्ररूपेण तात- 'तास्तु जनकः पिता' इत्यमरः । यदि चेत् ते तव
मनसि शंकाशूकः संशयलेशः विद्यते । कीदृशोऽत आह । बालोऽयं
पंडिताभासः । ततः गृणु, उत्तरमिति शेषः ॥ ४१ ॥

पशुः परमहंसश्चेत्याख्या देहस्य नात्मनः ॥

यद् विदंस्तदंतस्थे को विशेषश्चिदात्मनि ॥ ४२ ॥

याम्यार्यज्ञानस्य पदार्पणानाधीनत्वात्तावत्स्वंपदार्पं विविकति । पशुरि-
ति । पशुः चतुष्पाद् परमहंसः परित्राष्ट्र इत्याख्या नाम देहस्य मृत्यु-
दृश्यस्य स्थूलदेहस्याजविकारस्य, न आत्मनः परिपूर्णचिदात्मनः । हे वि-
द्वन् तदंतरये तयोः पशुपरमहंसदेहयोरंतस्थे व्यवहारदृष्ट्यांतस्थत्वेन
प्रतीयमाने चिदात्मनि पूर्णमकारो को-विशेषः को भेदः, अपितु भेदो
नास्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अविवेकविवेको यौ भेदकौ पशुरहंसयोः ॥

तौ मनःपरिणामत्वाच्चिदात्मनौ न विदात्मकौ ॥ ४३ ॥

ननु परमहंसो मुक्तः पशुस्तु बद्ध इति भेदो वर्तते इत्याशंक्य व्य-

वहारदृष्ट्या वृत्तिकृतो मेदो न आत्मन इत्येह । अविवेकेति । अविवे-
कविवेकौ विवेचनं देहादिसंघातात्पृथक्त्वेन निश्चयो विवेकः, न विवे-
कः अविवेकः, अविवेकश्च विवेकश्च तौ पशुहंसयोः पश्यति सामान्येन
देहादिकमनात्मानमिति पशुः हंसवत् यथा हंसः दुग्धजलविवेचकः
तथा देहादिसंघातादात्म्यविवेचको हंसः तयोः पशुहंसयोः भेदको भेद-
प्रत्ययजनको तौ चिदात्म्यौ चित्ता प्रकाशरूपवैतन्येन भास्यौ प्रका-
श्यौ अतएव न चिदात्मकौ न आत्मरूपौ । चिदास्पत्वे-को हेतुरत
आह । मनःपरिणामत्वात् भेदःकरणवृत्तित्वात् । अत्रायं प्रयोगः- तौ
न चिद्रूपौ तद्भास्यत्वात्, सूर्यभास्यवद्वत् न च स्वरूपासिद्धिः तौ
चिदात्म्यौ मनःपरिणामत्वात्, यन्नैव तन्नैव यथा चिविविति ॥ ४३ ॥

अतश्चिदात्मा भूतेषु सर्वेषु सम ईष्यते ॥

उच्चावचत्वमन्यस्य अस्या चिद्रूप ईष्यते ॥ ४४ ॥

त्वंपदार्थं विवेचयित्वा तत्पदार्थं विवेचयति । अत इति । भूतेषु
ब्रह्मादिस्थानरातेषु सर्वेषु निरवशेषेषु चिदात्मा सम एकरसः । सत्त्व-
प्रधाना देवा ऊर्ध्वलोकस्थाः, रज प्रधाना मर्त्यलोकस्था मनुष्या, तमः-
प्रधाना तिर्यग्योनयः सर्पाद्याः । सत्त्वादिगुणप्रकाशकचिदात्मा प्रका-
श्यगुणैस्तत्तद्वृत्तिभिर्न लिप्यते । यथा सूर्यः पवित्रजलानि भासय-
न्न हि शुद्धिमया हि न गच्छति तस्यापि भासक आत्मा न भास्यगुण-
बोधभाक् सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः
'एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा' न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य' इत्यादि-
भूते । समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठतं परमेश्वरम् ॥ विनश्यत्स्वविनश्यतं
ः पश्यति स पश्यति ॥ समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ॥
१ दिनस्त्यात्मनात्मानं ततो वाति पतो गतिम्' इत्यादि स्मृदेशेभ्य-
ते पूर्वमहर्षिभिरिव निश्चीयते । ननु वेदप्रतिपाद्यमहच्चब्रह्मादिभिर्ब्रह्म-
इत्यादिपापकर्मैर्बन्धदेहानां श्वादीनां कथं साम्यमित्याशङ्क्य गुणेषूत्क-
र्षाण्येकत्वं ननु तदधिष्ठाने चिदात्मन्यसंगे निर्गुणे इत्याशयेनाह ।
उच्चावचत्वमन्यस्य उच्चत्वमुत्कृष्टत्वमवचत्वं निकृष्टत्वं यत्तदन्पस्थं मा-

यांगुणस्यम् । कर्पं तर्हि शिष्टैः तेषां स्तुतिः कियते इत्याशङ्क्य गुण-
क्यर्तुं हि स्तुतिर्निर्गुणे गुणाभावात्कथं स्तुतिरिति किंवात्मनः सका-
शादद्वैतीपात्मनः प्रतीतिः परमार्थतो ज्ञात्या ता नाद्यः स्वात्मभास्य-
त्वेन जडत्वापचोद्वितीये त्विष्टापत्तिरित्याह । ज्ञात्या विदूष ईक्ष्यते
यदुच्चावचत्वं गुणस्य तद्वमेण चिदन्तमनि प्रतीयते इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

न चित्तेः संसृतिमृती न सृतिर्वाऽपि लिङ्गगाः ॥

घटीयंप्रघटीछन्नभ्रमद्भिन्ननभौऽशवत् ॥ ४५ ॥

ननु जातोऽहं मरिष्यामीत्यादिप्रतीतिः संसारी आत्मा प्रतिभातीत्या-
शङ्क्य यथा घटभेदेन घटाकाशभेदः प्रतीयते यंत्रभ्रमणेनाकाशभ्रमणं
तथा लिङ्गदेहभेदेन तद्व्रमणेन चात्मनो भेदेभ्रमणं न वस्तुत इत्याह ।
न चित्तेरिति । चित्ते परिपूर्णात्मनः । संसृतिमृती संसरणं संसृतिर्जा-
ग्रदादिव्यवहारः मृतिश्चरममाणशरीरसंयोगध्वंसः, न मृतिः मरणं न द्युतिः
गमनम् । सृगतौ भावेकिन् । द्विवचनात्तपाठे इहलोकपरलोकगमने प्रा-
प्ते । लिङ्गगा लिङ्गदेहगता । उक्तं च—‘धुचृत्पिपासाध्ववाधिपंशोकमोहम-
यादयः ॥ लिङ्गदेहगता स्ते स्म लिङ्गस्य कुतो मम’ इति । आदिना सं-
सृत्यादिग्रहः । तत्र दृष्टांतः । घटीयंप्रघटीछन्नभ्रमद्भिन्ननभौऽशवत् घ-
टीयंप्रस्य घटी घटीयंप्रघटी घट्या छन्नः भ्रमश्च भिन्नश्च यो नभौशो
गगनांशस्तद्वत् ॥ ४५ ॥

काममोहान्वितं तात मनः स्वीयं विशोध्य ॥

उदासे यदि चात्रत्यमुपास्ते कथमीश्वरम् ॥ ४६ ॥

ननु काममोहयोर्मोक्षप्रतिपत्तिनोऽसतो कथमीश्वराभेदोपासनतामृतं
कथं तत्त्वंपदार्थशोधनद्वाराभेदमया इत्यत आह । कामेति । हे तात त्वं स्वी-
यं स्वस्य मनः शोधय विषयेषु दोषबुद्ध्या ततो निवर्त्य परमेश्वरमवगं-
कुरु । कथं भूतं मनः । काममोहान्वितं कामश्च इच्छा वासना वृत्त्याद्य-
परप्राप्यं, मोह आशयात्मकोऽध्यासः ताम्प्यामन्वितम् । ननु विषये-
भ्यो मनोनिवृत्तिं विवेकादमीश्वरमुपासे इत्याशङ्क्य यथा निदानवि-

द्वेष्टः पथ्यमुपदिश्यौषधमन्वयन्यतिरेकौ आलोचयित्वा ददाति तथा
विषयेभ्यो मनोनिवृत्तिं विनोपासनाऽपि न संभवतीत्याह । उदासे चे-
न्न मनः शोधने उपेक्षसे तदेतद्वरं कथमुपासे वाह्यविषयत्यागं विनो-
पासनाऽपि न संभवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

शोकमोहादिभिर्धर्मैर्लपस्तत्साक्षिणो न ते ॥

नीलपीतादिभी रूपैः स्वप्रकाशरवेरिव ॥ ४७ ॥

ननु ईश्वरोपासने सति किं स्यात् मनस एकाग्रता स्यात्ततः किं वित्तं
विचारसमर्थं भवति कोऽसौ विचारोऽत आह । शोकेति । शोचनं शो-
कश्चित्तसंतापः मोहो भ्रान्तिः शोकश्च मोहश्च शोकमोहौ भादी येषां
ते शोकमोहादयः तैः धर्मैरन्तःकरणवृत्तिभिस्तत्साक्षिणः शोकमोहादि-
साक्षिणस्ते तव लेपः संगो न । अत्रापि प्रयोगः—आत्मा शोकादिभिः
तत्साक्षित्वाद्यनैवं तन्नैवं यथा शोकादि । अथवाऽन्वयीदृष्टांत इत्याह ।
नीलपीतादिभी रूपैः स्वप्रकाशरवेरिव स्वप्रकाशः अनन्याधीनप्रकाशः स
वासी रविः सूर्यस्तस्य ॥ ४७ ॥

शोकमोहौ मनोनिष्ठौ जरामृत्यू तनौ स्थितौ ॥

प्राणनिष्ठे क्षुत्पिपासे त्वं तु शुद्धमहोदयः ॥ ४८ ॥

ननु षड्विंशतस्करैर्हंतविवेकवनः किमहं कुर्यां दरिद्रः इत्याशंक्य तेषां
मनआदिधर्मत्वात्तव तद्गुणैर्निर्लेपत्वादित्याह । शोकेति । शोकमोहौ
मनोनिष्ठौ मनउपादानकौ । जरा च मृत्युश्च जरामृत्यू तनौ स्थूलशरीरे
स्थितौ । क्षुध विपासा च क्षुत्पिपासे प्राणनिष्ठे प्राणधर्मौ । अहं कीदृशो
ऽहं आह । त्वं तु शुद्धमहोदयः मापातत्कार्यसंकल्पशून्यपरिपूर्ण-
ब्रह्मस्वरूपः ॥ ४८ ॥

परद्रव्यापहारेण यथा चौरः प्रपीड्यते ॥

अन्योर्मिचयसंचित्या चिदात्मैवं प्रदुष्यति ॥ ४९ ॥

कथं ताहं षड्विंशती मे मातीत्याशंक्य यथा चौरः परविज्ञापहरणेन
प्रपीड्यते तथोर्विधर्मधनचौर्यभ्रान्त्यात्मा दूष्यति इत्याह । परद्रव्येति ।

यथा चौरः परद्रव्यापहारेण परद्रव्यचौर्येण प्रपीड्यते एवमात्मा अन्योर्पिचयसंचित्या आत्मभिन्नो य ऊर्ध्वानां शोकादीनां चयः समूहः तस्य संचितः संचयनं संचितिः । चित्र चपने, संपूर्वाद्भवेक्तिन् । तद्वर्मग्रहणेन प्रदुष्यति क्षयवानिव भ्रात्या भांतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अतः प्रकाशमानं सत्तेजोतरविभासकम् ॥
चक्षुस्तदेषाचिनाशं चक्षुष्मांस्तेन मानवः ॥ ५० ॥

तर्हि वस्तुतस्तत्त्वं कीदृशमत आह । अत इति । यत उपाधेर्दोषदवाहः स्तुनो निर्दोषत्वात् तेजोतरविभासकं अन्यानि तेजांसि तेजोतराणि तेयां प्रकाशकं स्वयं प्रकाशमानं यत्तदेवाचिनाशं नित्यं चक्षुः “चक्षुषश्चक्षुः” इति श्रुतेः । तेनात्मचक्षुषा मानवः मनुष्यदृष्टिभवः, पुरुषः चक्षुष्मान् भवति न बाह्यचक्षुषेत्यर्थः ॥ ५० ॥

अतः पुत्रो ममांघो ऽयं प्राक्तनैर्दुष्कृतोचयैः ॥
इत्यचियां परित्यज्य स्वचक्षुर्विमलीकर ॥ ५१ ॥

एवं तां मया किं करणीयमात्मवत्त्वं निर्मलीकरणीयमित्याह । अत इति । यत आत्मज्योतिरेवायं चक्षुष्मान्तोऽस्मादेतोः प्राक्तनैः पूर्वजन्मकृतेर्दुष्कृतोचयैः पापसंबधैः अयं मम पुत्रोऽघो जात इत्यविद्यामविद्याजन्मां भ्रांतिं परित्यज्य स्वचक्षुर्विमलीकुरु आत्मानमविद्यातर्कापात् शृणुक्त्वेन निश्चिनु इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

मुख्यं हि चक्षुरात्मैव सर्वदृश्यप्रकाशकम् ॥
तन्मालिन्यं च चित्तेन तस्मात्तद्विमलीकुरु ॥ ५२ ॥

अयं केन मालिन्यं कृतमित्यतो मनो विना मालिन्यकर्तृशुद्धे चिदात्मनि नास्तीत्याह । मुख्यमिति । हि यस्मान्मुख्यं प्रधानं शेषिदृश्यं चक्षुरात्मैव न चक्षुरादि । अर्थभूतं चक्षुः । सर्वदृश्यप्रकाशकं स्वाध्यस्तस्य सर्वस्य सतां स्फूर्तिप्रदत्वेन भासकम् । चित्तेन मालिन्यं स्वधर्मातोषरूपं तत्तस्माच्चैतन्याद्विमलीकुरु शृणुकुरु ॥ ५२ ॥

बोधितस्त्वं पितोवाच को ऽयमात्मेति मे वद ॥

देहेंद्रियासुसंघाते कस्त आत्मा विवक्षितः ॥ ५३ ॥

एवं बोधितः पिता किं पुनरुवाचात् आह । बोधित इति । बोधित उप-
दिष्टः पिता कोऽयमात्मा इति उवाच । इति किम् । देहेंद्रियासुसंघाते
देहश्च इन्द्रियाणि च असवः प्राणाश्च तेषां संघातः समूहः तस्मिन् सं-
घाते ते तव आत्मा को विवक्षितः, एष्वन्यतम एभ्यो भिन्नो वा ना-
द्यः मम देहः ममेंद्रियं मम प्राणा इत्यादिप्रतीते बोधितस्तं तथोवाच
कोपमात्मेति मे वद देहेंद्रियासुसंघाते कस्ते आत्मा विवक्षितः तद्भि-
न्नेत्येनाप्रतीतेरहं संदिग्धं, मम संदेहनिवारणार्थं वद ब्रूहि । तत्स्वच्छ-
पमिति शेषः ॥ ५३ ॥

जनकेनैवमादिष्टः प्रज्ञाचक्षुरुवाच तम् ॥

येन पश्यति रूपाणि शब्दान्येन शृणोति च ॥ ५४ ॥

गन्धं गृह्णाति येनाथ येन स्पर्शं प्रपश्यते ॥

रसं जानाति येनात्र स आत्मेत्यवधारय ॥ ५५ ॥

पित्रा पृष्ठः तमुवाचेत्याह । जनकेनेति । पित्राऽऽदिष्टः प्रज्ञाचक्षुः तं
पितरमुवाच उपदिदेश, येनेत्यादिसार्धद्वयेन । येन विज्ञानस्वभावेना-
त्मना लोकं सर्वरूपाणि पश्यति ईक्षते । च पुनः येन चैतन्येन श-
ब्दान् शृणोति । येनात्मना गन्धं गृह्णाति भासयति । येन स्पर्शं प्र-
तिपश्यते जानाति । येन रसं जानात्यनुभवति । अत्र अस्मिन्संघाते स
आत्मा, हे पितृ त्वमित्यवधारय निश्चिनु । ननु येनेति प्रसिद्धार्थं
पच्छयोगेण करणार्थतृतीयाविभक्त्या च चक्षुरादीनां ग्रहणं योग्यं स्व-
स्वविषयग्रहणे तेषां असाधारणकारणत्वात्, नदिलोकेऽप्येवं कश्चि-
त्प्रत्येति देहादिविलक्षणे नाहं विजानामीति प्रत्युत चात्मणोऽहं तन्नि-
योऽहं जानामीत्यवगच्छति लोकं इति चेन्न तावत्प्रसिद्धार्थपच्छब्दप्रयो-
गानुपपत्तिः, लोकशब्दः द्विधा एकः कर्मव्युत्पन्नः लोक्यते दृश्यते इति लोक
देहादिश्चैतन्यव्यतिरिक्तः सर्वदृश्यप्रपञ्चः तत्राह प्रत्येपवानपि लोक इति
व्यवहिष्यते, आत्मत्वाभासवति देहादावत्मत्वज्ञानवान् भ्रान्तः तस्य

प्रसिद्धिस्तु न प्रमाणं भ्रातृत्वादेवेति । द्वितीयस्तु भावव्युत्पन्नः, लोकने लोकश्चिन्मात्रं तन्मात्रमात्मानं पश्यतां महात्मनां तत्सत्तया सत्तां तत्प्रकाशेन प्रकाशितां देहादीनां स्वतःसत्ताप्रकाशरहितानामिति यथार्थज्ञानवतां प्रसिद्धिः स्वीकृतव्यावृत्तीया तु येन लोको दहति सोऽग्निरितिवद्बोद्ध्या । देहादीनां जडत्वे नानात्मत्वात् देहादयः अप्रकाशस्वभावः जडत्वात् । यन्नेवं तन्नेवं यथात्मा न चेदमप्रयोजकं परस्परमपि लहानां विज्ञानरूपत्वे विज्ञानवृत्तापत्तेः । तथा च येन रूपं रसं गंधं शब्दान् स्पर्शाश्चेति मंत्रव्याख्यानभाष्यं, देहादिसंज्ञास्यपि शब्दादिरूपत्वाविशेषात् विज्ञेयत्वाविशेषत्वाच्च न पुक्तं विज्ञानवृत्तम् । ययि देहादिसंज्ञातत्त्वात्मात्मकः सन् रूपादीन् विजानीयात् बाह्यापि रूपादयोऽन्योन्यं स्वं स्वं रूपं च विजानीयुः, न चेतदस्ति तस्मादेदादिलक्षणांश्च रूपादीनेतेनैव देहादिव्यतिरिक्तेनैव विज्ञानस्वभावेनात्मना विजानाति लोक इति । अतः सुयुक्तं स आत्मेत्यवधारयेति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

अशनाया पिपासे यः शोकं मोहं जरां मृतिम् ॥

अत्येति विद्धि तात त्वं स आत्मेति श्रुतेर्बलात् ॥ ५६ ॥

अतएव पद्ममिरहितोऽपमित्पाह । अशनायेति । हे तात यः अशनाया पिपासे क्षुधापिपासादीन् प्राणादिधर्मान्स्वेति उल्लंघ्य गच्छति तद्धर्मबाध भवति स आत्मा इति त्वं विद्धि जानीहि । अत्र कः साक्षी अत आह । श्रुतेर्बलात्तया येन रूपमित्यादिश्रुतिरत्र प्रमाणमिति भावः ॥ ५६ ॥

अध्येषितः सुतेनैवं ब्रह्मशर्माऽऽत्मचिन्तनात् ॥

यंजरासंगमे तन्वि मुक्तिं प्राप दिजोत्तमः ॥ ५७ ॥

एवं देहेन्द्रियादिसंज्ञाविविक्तसत्तत्त्वाप्रकाशमदः पद्ममिरहितोऽद्वितीयश्चित्तादानन्द आत्मा त्वमिति सुतेन श्रुतिबलमाश्रित्य बोधितः स एवाहमस्मीति स्वात्मानं कुरामन्कुरात् साक्षाददृशेत्पाह । अध्येषित इति । एवं पूर्वोक्तेन प्रकाशेन पुत्रेणाध्येषितोऽद्वैतात्मनि व्युत्पादितः । यशसामो शर्मातशब्दः यथार्थमुपसिद्धिः, वस्तुदृष्ट्या ब्रह्मेवाज्ञान-

वशादधिकारी निरूपितः । तदेवात्मचित्तनात् आत्मचित्तनजन्यज्ञानात्
 वंजरासांगमे निष्कामं कर्म वंजरा इति पूर्वं व्याख्यातं तस्याः संगमै-
 ऽतकरणशुद्ध्या साधनसंपत्तौ । भिक्षुः तामुपदेश्यां वनितां संबुध्यति ।
 हे तन्वंगि सूक्ष्मांगि, कृशांगीति यावत् । एतेन साधनकाले मुमुक्षुः
 कृशांगो भवतीति सूचितम् । द्विजोत्तमः द्विजेषु उत्तमः द्विजोत्तमः
 त्रैवर्णिकश्रेष्ठः, पुष्कलसाधनवानिति यावत् । मुक्तिं ब्रह्मानंदाविर्भाव-
 ह्वापां प्राप । विस्मृतकंठधामीकरन्यापेनानरणनिरुत्तिमात्रेण प्राप्त
 एव प्राप “ विमुक्तश्च विमुच्यते ” इति श्रुतेः ॥ ५७ ॥

चित्तवृत्ते मया प्रोक्तमंधोपाख्यानमुत्तमम् ॥

चित्तयंती विशेषेण विषयाशां परित्यज ॥ ५८ ॥

अथांधोपाख्यानमुपसंहरन् मुख्यसाधनमुपदिशति । चित्तवृत्ते इति । हे चि-
 त्तवृत्ते मया भिक्षुणां ऽधोपाख्यानमंधस्य विषयाधस्योपाख्यानमितिहा-
 सरूपमुत्तममुद्गच्छति तमोऽज्ञानं यस्मिन् श्रुते तदुत्तमं विशेषेणै-
 काग्रवृत्त्या चित्तयंती विषयाशां विषयवृत्त्यां त्यज परित्यज्येति ॥ ५८ ॥
 अंधोपदेशाद्यद्वयं कृतकृत्यो बभूव ह ॥ प्राप्य शृद्धं तुरीयं स त-
 देवास्मि निरंजनः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यहरिहरसर-

स्वतीप्रियशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्य

जगन्नाथसरस्वतीविरचितेऽद्वैतामृते

द्वितीयः कवलः संपूर्णः ॥ २ ॥

तद्वैतामृतव्याख्यायामद्वैतामृततरंगिण्यां द्वितीयः कवलः स० ॥ २ ॥

अद्वैतामृतग्रंथे तृतीयः कवलः

ॐ नमः शिवाय ।

॥ इत्थं प्रयोपिता तेन विवेकाश्रमयोगिना ॥
चिदात्मानं विनिश्चित्य पप्रच्छ पुनरेव तम् ॥ १ ॥

॥ श्रीपरमात्मने नमः ॥ ॥ एवं द्वितीयकवलेन पदार्थशोधनपूर्वकमा-
त्मनश्चिह्नपत्वं निरूप्य श्रुतियुक्तिभ्यां तस्य आनंदतां निरूपयति,
पूर्वापरग्रंथयोरेवावपतारुथनपूर्वकं तस्याः ग्रंथं प्रतिजानीते । इत्थं-
मिति । इत्थं पूर्वेक्तप्रकारेण तेन विवेकाश्रमयोगिना भिक्षुणा प्रबो-
धिता प्रयोधं शपिता चिदात्मानं प्रत्यग्वक्ष्य निश्चित्य पुनरेव तं भि-
क्षुं पप्रच्छ ॥ १ ॥

भ्रातृविवेकाश्रम सम्यगुक्तं युक्त्या प्रमाणेन
चिदात्मतत्त्वम् ॥ आनंदतायां पुनरस्य मानं
युक्तिं च मे ब्रूहि विमोहितायाः ॥ २ ॥

किं पप्रच्छेत्यत आह । भ्रातरिति । हे भ्रातृविवेकाश्रम युक्त्याऽधोपा-
र्याने वर्णितया प्रमाणेन येन रूपमित्यादिरूपेण चिदात्मतत्त्वं चिदा-
त्मनः तत्त्वं चेतन्यं सम्यगुक्तं त्वया । देहादीनां स्वतः सत्त्वं प्रकाशत्वं न
यास्ति चिदात्मप्रकाशेनेव तत्सत्तया च सचिह्नपत्वेन द्यात्मनि कश्चि-
त्संदिग्धेत तत्सत्तायां वा कश्चिद्विपर्ययेति स्वस्य चिह्नपत्वेऽपि धर्मि-
णा सर्वभूतानां प्रकारे तु विपर्ययः इति न्यायात् न शिवादः । आगोपा-
लांगनं सर्वेषामहमस्मि जानामीति प्रत्ययात्मे मम संप्रदानत्वस्य संग्रहत्व-
विन्यासां पृथी । कथंभूताया मम । अस्य चिदात्मनः आनंदतायामा-
नंदररूपतायां मोहितायाः सत्तदानंदताविपर्ययज्ञानवत्तयाः । अतो
ऽस्यामानंदतायां युक्तिः श्रुत्यनुकूलतः तदनुग्रहीतमनुमानं हा मानं शु-

तिरूपं ब्रूहि । आत्मैव सुखरूप इति प्रथमकवले उक्तमपि पुनर्वक्तव्यं
दुर्ब्रह्मत्वादस्य वस्तुन इति चकार । सप्तम्यन्तस्योभयत्रान्वयार्थः ॥ २ ॥

चित्तवृत्तेरिदं वाक्यं श्रुत्वा संतुष्टमानसः ॥

स विवेकाश्रमः ग्राह्य तद्विपर्यासमिदञ्च ॥ ३ ॥

चित्तवृत्तिवाक्यं श्रुत्वा योगिराढाह । चित्तवृत्तेरिति । चित्तवृत्तेरिदं
पूर्वोक्तं वाक्यं श्रुत्वा संतुष्टमानसः संदृष्टचित्तः स विवेकाश्रमः तद्विपर्या-
समिदं तस्याश्रितवृत्तेर्विपर्यासस्य विपर्ययस्य निवर्तकं वचः ग्राह्य ॥ ३ ॥

वाञ्छस्युपेयं तन्वंगि नोपायमभिधाञ्छसि ॥

पहुष्टचित्ता विपर्ययैः पृच्छस्यात्ममुखं महत् ॥ ४ ॥

विषयाशात्प्राप्तं विना त्वं कथमुपदेशयेत्प्राह । वाञ्छसीति । हे तन्वंगि
उपायं साधनं विना उपेयं फलं वाञ्छसीत्ययोग्यं कारणं विना कार्यानु-
त्पत्तैः । अहं कथं साधनदीनेत्यत आह । पहुष्टचित्तादुष्टं रागादिदोषाविष्टं
चित्तं पस्याः सा तथा । कुत्र रागोऽत आह । विपर्ययैः विपिन्वन्ति पुरुषपश्य-
मिति व्युत्पत्तेरुक्तत्वादिति विषयास्त्वेदं पितृचित्ता परिच्छिन्ने सुखे सक्ता
त्वं महत् निरतिशयं पूर्णसुखं पृच्छसि, न ह्यपरतीरे आसक्तस्य परतीर-
शक्तिः संभवति ॥ ४ ॥

क्षणिकैर्विषयोद्भूतेरानन्दैरभिमृता ॥

शक्यं ज्ञातुं कथं भद्रे त्वया ऽऽत्मसुखमपिप्सितम् ॥ ५ ॥

कथं प्रमायोग्यतात्मसुखग्रहणे इत्यत आह । क्षणिकैरिति । क्षणिकैः उ-
त्पन्नध्वंसिभिः विषयोद्भूतैः स्वकचंदनादिविषयप्रादुर्भूतैः आनन्दाभासैरभि-
मृता तिरस्कृतया मलिनया त्वया हे भद्रे ईप्सितं विरक्तं दृष्टमात्म-
सुखं कथं ज्ञातुं शक्यम्, अपितु न कथमपीत्यर्थः । ननु विषयासक्ता-
णां भद्ररूपत्वं कथमिति चेत् सत्यं पूर्णानन्दमाधिरिच्छावत्त्वेनेत्यवे-
दि ॥ ५ ॥

रसालफलवत्पुंसामन्तःकरणमिष्यते ॥

अपक्वं बहुदोषाय पक्वं तोषाय कल्पते ॥ ६ ॥

‘कृपापपंक्तिं कर्माणि ज्ञानं तु परमागतिः ॥ कृपाये कर्मभिः पक्के ततो ज्ञाने प्रवर्तते’ इत्यादिवचनात् मनोदोषनाशं विना ज्ञानाधिकारिता नैति सदृष्टांतमाह । रसालेति । पुंसांमत्करणरसालफलवत् आम्रफलवदिष्यते । केन गुणेन तत्तुल्यमत आह । अपकरसालफलं यथा रोगोत्पादनाय भवति तथा अशुद्धं मनो बहुदोषाय अतिदुःखाय । शुद्धस्य किं फलमत आह । पक्वं शुद्धं तोषाय ज्ञानप्राप्तिद्वारा पूर्णानंदादिर्भावजन्यपरमतोषाय कल्पते समर्थं भवति ॥ ६ ॥

दुष्टेन्द्रियः स्वेष्टतमं विषयं कथमृच्छति ॥

पित्तोपहतजिह्वस्य दुर्लभो गुडगो रसः ॥ ७ ॥

ननु मनसा यस्मात्तत्त्वं निरतिशयसुखस्वरूपं वस्तुतत्त्वातिर्निहितमस्ति कथं प्राप्नुमश्चक्यमित्यार्शक्यं दुष्टवक्षु समीपवर्त्यपि कथं यथा न दृश्यते तथा रागादिदोषदुष्टमनसाऽप्यात्मा न दृश्यते इत्याह । दुष्टेति । दुष्टं दोषयुक्तमिन्द्रियं यस्य स तथा स्वेष्टतमं स्वस्याधिकारिण पुरुषस्येष्टं वैराग्यमिष्टतरं ज्ञानमिष्टतमं तत्प्राप्तं स्वरूपं विषयं प्रत्यक्षयोग्यमपि कथमृच्छति कथं प्राप्नोति न कथमपि । तत्र दृष्टात् । पित्तोपहतजिह्वस्य पित्तेन हता रसानुभवासमर्था जिह्वा यस्य च तथा तस्य गुडगतो रसो दुर्लभोऽप्रत्यक्षः । तथा दुष्टमनसात्माऽपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

चलवत्स्वसजातीयग्रहणोपादितोग्रहः ॥

यथा कामलरूपोत्थ शंखशोक्लस्य विद्यते ॥ ८ ॥

नन्वेवमपि को दोषः, न च प्रसिद्ध एव रागादिः तस्मिन्सति तेन कथं तदग्रह इत्याशङ्क्य दृष्टात्पूर्वकं द्वाभ्यामुत्तरयति । चलवदिति । यथा कमलरूपोत्थः कामलरूपं चक्षुरोगः तेन उत्थ उत्पन्नः शंखशोक्लस्य शस्त्ररूपनिग्रहकृत्वस्य चञ्चलत्वं स्वसजातीयग्रहणापादितोऽग्रहः । स्वशब्देन शंखगतशोक्लत्वं तस्य रूपत्वेन सजातीयस्य कामलरोगजन्यपित्तमिति नाम्नो ग्रहणं तेन शोक्लस्येत्याग्रहः, अज्ञानं रिचते ॥ ८ ॥

तथा विषयज्ञानंदग्रहणोपादितोऽग्रहः ॥

आत्मानन्दस्य तन्वंगि निवर्तेताचिरात्कथम् ॥ ९ ॥
दाष्टातमाह । तथेति । हे तन्वंगि तमात्मानन्दस्याग्रहः अविरात्तूर्ण
कथं निवर्तेत । कथंभूतोऽग्रहः । विषयजानन्दग्रदणापादितः अनादिका-
लमारभ्य विषयजस्यानन्दस्य ग्रहणं तेनापादितो जात इत्यर्थः ॥ ९ ॥

दुष्टे विषयजानन्दविदुचुंबनलंपटे ॥

मनःशुनि कथं वा स्यादात्मानन्दान्धिदर्शनम् ॥ १० ॥
पुनरपीममर्थं अम्भंगतरेणाह । दुष्ट इति । दुष्टे मनःशुनि चित्तसारमेये
सति आत्मानन्दोच्छिरिव पूर्णः तस्य दर्शनं साक्षात्कारः कथं वा, न
कथमपीत्यर्थः । स्यादित्यसंभावनायाम् । नचैवमनिर्घोषापत्तिरिति
वाच्यम्, दुष्टे सति मनसीष्टापत्तेः । कथंभूते मनःशुनि । विषयजानन्द-
विदुचुंबनलंपटे ल्पादिविषयजन्यो य आनन्दः तस्य विदुः तस्य चुंबनं
आस्वादः तत्र लंपटे आसक्ते ॥ १० ॥

हिरण्यनिधिमाच्छन्नमक्षेत्रज्ञा यथा नराः ॥

परिभ्रमंतोऽप्युपरि न विदंत्यप्रबोधतः ॥ ११ ॥

अस्मिन्नर्थे सुरेश्वराचार्यसंमतिं श्लोकद्वयेनाह । हिरण्येति । यथाक्षेत्र-
ज्ञाः क्षेत्रं सुवर्णस्थानं जानन्ति ते क्षेत्रज्ञाः न क्षेत्रज्ञाः अक्षेत्रज्ञाः उपरि
भ्रमंतोऽपि गच्छंतोऽपि अवबोधतः आप्तवाक्यजन्यज्ञानाभावात्
हिरण्यनिधिं हिरण्यस्य सुवर्णस्याधारस्थलं न विदन्ति न लभन्ते । कथं-
भूतं हिरण्यनिधिम् । आच्छन्नं मृदादिनाऽऽवृतम् ॥ ११ ॥

नक्तं दिवं ब्रह्मलोकं यांत्योऽपीमाः प्रजास्तथा ॥

प्रत्यक्तया न विदन्ति महामोहावगुंठनात् ॥ १२ ॥

तथा इमाः प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धाः प्रजाः । नक्तं दिवं रात्रिदिनम् । ब्रह्मलोकं
लोकं न लोकः, भावे घञ् । ब्रह्मैव लोकः ब्रह्मलोकः तं आत्मानं यांत्यो
गच्छंत्योऽपि प्रत्यक्तया त्वंपदलक्ष्याभिमतया यैरुपाधिभिर्गच्छन्ति
तानुपाधीन्विहाय शुद्धस्य त्वंपदार्थस्य तत्पदलक्ष्याभिज्ञं न विदन्ति न
माप्नुवन्ति चेऽपि यातव्यम् । अपिना सूचितं हेतुं प्रकटयति । महामोहावः

गुंठनात् महामोहः अज्ञानं तस्यावगुंठनमावरणं विक्षेपः तव
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

इति सौरेश्वरं वाक्यद्वयं श्रुतिशिखाश्रयम् ॥

ब्रूते मद्भुक्तमेवार्थमिति तन्व्यवधारय ॥ १३ ॥

हे तन्वि श्रुतिशिखाश्रयं वेदांतमूलकं सौरेश्वरं सुरेश्वरस्वेदं सौरेश्वरं
वाक्यद्वयं श्लोकद्वयं मद्भुक्तमेवार्थमिति पूर्वोक्तं प्राप्तमपि वस्तुदोषेण न
लभ्यते । ब्रूते कथयति । वाक्यद्वयमिति कर्तृपदम् ॥ १३ ॥

महामोहविलासोत्थविषयाभ्रसुसंवृतः ॥

नभस्मान्तरेऽतिकस्थोऽपि प्रत्यगानंदचंद्रमाः ॥ १४ ॥

परमेश्वराराधनादिजन्यविराम्यं विना लब्धोऽपि न लभ्यते इत्याह ।
महामोहेति । प्रत्यगानंदचंद्रमाः प्रतिप्रातिलोभ्येनांवति भाति प्रत्यक् स
चासावानंदः प्रत्यगानंदः स चंद्रमा इव अंतिकस्थः अंति सामीप्येना-
विष्टानतया स्थितः । अपिरत्यंतान्यवधानद्योतकः । कथंभूतः । महामो-
हविलासोत्थविषयाभ्रसुसंवृतः महामोहरणविलासभ्रमात्तस्मादुत्थो महामो-
हविलासोत्थः विषयः आत्मभित्तत्वेन यज्ज्ञापते तत्सर्वं भ्रमविषयीभूतं
जगत्तेनाभ्रसदृशेन सुसंवृतः । अथवा महामोहो माया तस्या विलासः
ईक्षणं तदुत्थो विषयादिभ्रमं चो विषयः स भ्रममिव मेघसदृशः तेन सुसं-
वृतः आच्छादितः । यथा मेघेनाच्छादितश्चंद्रमा न दृश्यते तथा
ज्ञानादृतः आत्मा भक्तानोत्थविषयानदलत्वाभ्राच्छादितोऽविवेकदृष्टिभिर्न
साक्षात्किपते इति भावः ॥ १४ ॥

लब्धघ्नैर्लोक्यराज्यो ना भिक्षां नाकांक्षते यथा ॥

एवं लब्धपरानंदः क्षुद्रानंदं न कांक्षति ॥ १५ ॥

आत्मनो दुर्ज्ञेयत्वे सुरेश्वराचार्यवार्त्तं प्रमाणत्वेनाह । लब्धेति । लब्ध-
घ्नैर्लोक्यराज्यो ना लब्धं प्रेल्नोत्पराज्यं येन सः ना पुरुषः यथा भिक्षां
नेच्छति एवं तथा लब्धपरानंदः ना पुरुषः क्षुद्रानंदं क्षुब्धादिसाधारण-
विद्रिपमिपजन्यसुखं न कांक्षति नेच्छति ॥ १५ ॥

इति सौरेश्वरं वाक्यं परानन्ददुरापताम् ॥

दृष्टान्तमिषतो वक्ति ज्ञास्यसि त्वं कथं नु तम् ॥१६॥

इति सुरेश्वरवाक्यं दृष्टान्तमिषतो दृष्टान्तव्याजेन परानन्ददुरापतां निरति-
शयानन्दस्य दुर्लभतां वक्ति ईदृशोऽपि महातोपस्य दुर्लभतां कथयति ।
तु उत्प्रेक्षापाम् । त्वं स्त्री ब्रह्मलोकनृणीकारैः परमहंसैः प्राप्यं पूर्णानन्दं
कथं ज्ञास्यसीत्यर्थः ॥ १६ ॥

चित्तवृत्ते यदा संगं त्यक्त्वा विषयजे सुखे ॥

प्रत्यक्षप्रवणतां यास्यस्यथानन्दं तमाप्स्यसि ॥ १७ ॥

तर्हि पूर्णानन्दमाप्तौ निराशाऽहं स्यामित्यत्र आह । चित्तवृत्ते इति । हे
चित्तवृत्ते यदा विषयजे सुखे संगमासात्किं त्यक्त्वा प्रत्यक्षप्रवणतां
ब्रह्मात्माकारवृत्तिप्रवाहरूपतां यास्यसि ततः किमप्यनन्दं तं प्रत्यगभिन्न-
ब्रह्मानन्दमाप्स्यसि ॥ १७ ॥

रंभातिलोत्तमादिस्वरंगनालिंगनादिजम् ॥

सुखं किं प्राप्यते स्वर्गप्रमाणाकर्णनानृभिः ॥ १८ ॥

आत्मनः आनन्दतायां प्रमाणान्नेपणमात्रेण न कृतरूपता इत्यत्र
पूर्वमीमांसादृष्टान्तमाह । रंमेति । रंभातिलोत्तमादिस्वरंगनालिंगनादिजं
रंभातिलोत्तमादयः स्वः स्वर्गस्यांगनाः स्वर्वेश्याः तासामालिंगनादिज-
न्यं सुखं किं स्वर्गप्रमाणाकर्णनात् स्वर्गे प्रमाणं तस्याकर्णनं श्रवणं
तस्मात् नृभिर्भानुष्यैः प्राप्यते, अपितु न प्राप्यते ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमादिकर्ता तु स्वर्गमानश्रुतिं विना ॥

सुखं स्वर्गस्थमाप्नोति मानान्वेषणयाऽस्य किम् ॥१९॥

तर्हि कथं प्राप्यते ऽत आह । ज्योतिष्टोमादीति । “ ज्योतिष्टोमेन
स्वर्गकामो पजेत ” इत्यादिवाक्यविहितज्योतिष्टोमादिपागानुष्ठाना तु
स्वर्गमानश्रुतिं विना ज्योतिष्टोमादिवाक्यं श्रुत्वा ऽनुष्ठानं प्रवृत्तः प्रमाण-
प्रश्ने विनैव स्वर्गायं सुखं प्राप्नोति । अस्यानुष्ठानं प्रमाणान्वेषणमात्रेण
किं, न किमपीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तद्वचित्तविशुद्ध्यादिद्वारा प्रत्यक्परा यदा ॥

भविष्यसि वरारोहे तमात्मानन्दमेप्स्यसि ॥ २० ॥

अत्र दाष्टांतमाह । तद्वदिति । हे वरारोहे तद्वत् यागाद्यनुष्ठानकर्तृवत् चित्तशुद्ध्यादिद्वारा निष्कामकर्मादिजन्यचित्तशुद्ध्यादिद्वारा । कर्मज-
न्या वित्तशुद्धिः, ततः साधनसंपत्तिः, ततो ततो गुरूपसंपत्तिः, वेदा-
तश्रवणादिना प्रत्यक्परा प्रतीचो ब्रह्मत्वेन यदनुसंधानं तत्परा यदा
यस्मिन्काले त्वं भविष्यसि तमात्मानन्दमेप्स्यसि । निदिध्यासनजन्यब्रह्म-
साक्षात्कारेण परिपूर्णानन्दमेप्स्यसीत्यर्थः ॥ २० ॥

ततो व्यर्थोऽयमुद्वेगो वक्तुः क्लेशवहस्तव ॥

यदात्मानन्दमानं च तद्युक्तिं चापि पृच्छसि ॥ २१ ॥

साधनानुष्ठानभावे कोऽर्थः परिश्रम इत्याह । तव इति । तानि साध-
नानि वर्जयित्वा ऽयमुद्वेगः फलोत्कंठारूपः व्यर्थः वक्तुः तव श्रोतुः
क्लेशवहः क्लेशदः । यत् यस्मात् आत्मानन्दे मानं प्रमाणं तद्युक्तिं तत्रानं-
दे युक्तिं पृच्छसि । चापिशब्दो समुच्चापको ॥ २१ ॥

ज्येष्ठाऽस्यथापि भगिनी सन्मार्गानुसृताऽसि च ॥

तत आत्मानन्दतायां मानं युक्तिं वदाम्यहम् ॥ २२ ॥

तर्हि न वक्तव्ये मानयुक्ती नेत्याह । ज्येष्ठेति । त्वमथापि ज्येष्ठभगिनी
भसि । च पुनः सन्मार्गानुसृताऽसि सतां स्वतन्मयाभूतानां वेदानां
मार्गो ब्रह्म तदनुसृता तत्प्राप्तीच्छावती । कर्तारि पत्नी, कर्मणि प्रभृ ।
ततः ताभ्यां हेतुभ्यां आत्मानन्दतायां मानं युक्तिमहं वदामि ॥ २२ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तपः कृत्वा भृगुः क्लिष्ट ॥

अनन्दं ब्रह्मणस्तत्त्वं ज्ञातवानिति या श्रुतिः ॥ २३ ॥

तत्रानन्दत्वे प्रमाणत्वेन तैत्तिरीये ब्रह्मवर्त्या प्रतिपादितां ब्रह्मविद्यामाह ।
अन्वयेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तपः कृत्वा, तपसि सति ज्ञानान्वयः
तदभावे ज्ञानभाव इति । तथाच श्रुतिः— " भृगुर्वै वारुणिवैरुणं पित-
रमुपसमार ॥ अथीदि भगवो ब्रह्म " इति । अस्मार्थः—भृज्जति तपसा भृगुः

तपोऽनुष्ठानेन शुद्धांतःकरणः वरुणस्यापत्यं वारुणिःवरुणं पितरं ब्रह्म
जिज्ञासुरूपससारोपगतवान् । अधीहि अध्यापय स्मारय । इक् स्मरणे
इति स्मृतेः । स च गुरुः ' अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचम् ' इत्यु-
पदिष्टवान्, अद्यते भुज्यते ज्ञायते अन्नं पंचभूतरूपं विराड्वक्ष्य निदिष्टं
तस्योत्पत्त्याविकं दृष्ट्वा तपः कृतवान् । पुनः ' प्राणमचारं ब्रह्म '
इत्युपदिष्टवान्, प्राणं हिरण्यगर्भसाधनत्वेन तपो ब्रह्मेति ज्ञातवान् ।
बभूरादिनि ब्रह्मोपलब्धिसाधनानि, मनोऽपि तदंतस्थितत्वात् । पूर्वं
ज्ञातं ब्रह्म तदुत्पत्तिं तपसा एकाग्रवृत्त्या दृष्ट्वा तत आनंदं मायाविशिष्टं
ब्रह्म ज्ञातवान् । तदपि मायाविशिष्टत्वेन मिथ्या इति निश्चित्य कारण-
त्वोपलक्षितं शुद्धं ब्रह्मणस्तत्त्वमनारोपितरूपं निश्चितवान् । पृष्ठी तु
राहोः शिर इतिवदभेदे बोध्या । तपोऽत्र मनस एकाग्र्यम् । तथाच स्मृ-
तिः- ' मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः ॥ तज्जवायः सर्वधर्मै-
भ्यः स धर्मः पर उच्यते ' इति । नन्वत्र तपसो धर्मत्वं कथमुक्तमिति
चेत् पावञ्जिहासा न निवर्तते तावत्सुख्यसाधनत्वेन देवानुष्ठेयमिति
तात्पर्यात् ॥ २३ ॥

या च विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति प्राह निश्चितम् ॥

सैषाऽऽनंदस्य मीमांसेत्युपक्रम्य शतोत्तरान् ॥ २४ ॥

उक्तानंदान्वदति या ह्यात्मानंदमनुत्तमम् ॥

आनंदं ब्रह्मणो विद्वानित्याहंते च या श्रुतिः ॥ २५ ॥

आत्मनः आनंदत्वे श्रुत्यंतरमाह । या वेति । या श्रुतिर्वा विज्ञानमानंदं
ब्रह्मेति निश्चितमवाधितार्थं यथा स्यात्तथा प्राह उक्तवती श्रुतिः, कूट-
स्यो निर्विकारश्चिद्रूपोऽपि आत्मा वृक्षशास्त्राभिब्रह्मप्रकाशवत् अंतःकर-
णाद्युपाधिविशिष्टो विज्ञानशब्दवाच्यो भवति, शास्त्रोच्छेदे प्रकाश इयो-
पाधिमिथ्यात्वे स एव वृक्षरूपमपंचकारणोपलक्षित आनंदब्रह्मरूप इत्य-
र्थः । तत्रैव वचनांतरमाह । सेषेति । सैषा ऽऽनंदस्य मीमांसेत्युपक्रम्य
शतोत्तरान् आनंदानुक्ता या हि आत्मानंदमनुत्तमं वदतीति संबंधः ।
आनंदस्य मीमांसाविचारः- । आनंदो विषयविषयीसंबन्धजनितो लौकिक-

कचत् अपवा स्वामाविकचत् इत्यतो विचारः, लौकिकस्य गोपालांगनं
 प्रसिद्धत्वेन तत्र श्रुतेस्तात्पर्याभावात्, अलौकिकानंदे एव श्रुतेस्तात्प-
 र्यात् । लौकिकानंदः कचित्काष्ठां प्राप्तः साविशयत्वात् परिमाणवत् ।
 लौकिकोऽप्यानंदो ब्रह्मानंदस्य लेशो ऽविचया ब्रह्माद्यानुभवविषयो लौ-
 किकः, स एवाविद्याकामकर्मापकर्षेण मानुष्याद्युत्तरोत्तरभूमिषु अकाम-
 हतप्रत्यक्षः, शतगुणोत्तरोत्कर्षेण यावद्विरण्यगर्भस्य ब्रह्मण आनंदो
 ज्ञानेनाज्ञाने निरस्ते तत्कृतविषयविषयविभागे निरस्ते स्वामाविक
 परिपूर्ण आनंदो भवत्येतमर्थं दर्शयिष्यन्माह । शतोत्तरानानंदान् विशि-
 ष्टोऽधीतवेदो युवा नीरोगो बलिष्ठः दृष्टादृष्टार्थवित्तसंपुक्तः सार्वभौमो
 राजाऽस्ति स एको मानुषानंदः, ततः शतगुणो ये कर्मविद्यावशात्
 गंधर्वत्वं प्राप्ता मनुष्यगंधर्वास्तेषामानंदः, ततः शतगुणो ये जातिव
 एव गंधर्वास्तेषां देवगंधर्वाणामानंदः, ततः शतगुणः पितृणामानंदः,
 ततः आजाने देवलोके जाता आजानजास्तेषामानंदः, ततः शतगुण-
 स्मातंकर्मणा ये कर्मदेवास्तेषामानंदः, ततः शतगुणः श्रौतकर्मणा ये
 देवास्तेषामानंदः, ततः शतगुण ईंद्रस्यानंदः, ततः शतगुणो बृहस्पते-
 रानंदः, ततः शतगुणः प्रजापतेर्विराजो आनंदः, ततः शतगुणो ब्रह्म-
 णो हिरण्यगर्भस्यानंद एकः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति सर्वपर्यायेषु
 वर्तते “ एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूताणि मात्रामुपजीवति ” इति श्रुत्यं-
 तरात् श्रोत्रियस्याकामहतस्याद्वैतब्रह्मरूपस्य लेशा अद्वैतज्ञानिप्रत्यक्षे
 एकता गता इत्याशयेनाह । छात्मानंदमनुत्तमं सत्तद्गुणितानंदकाष्टाभू-
 तं निरतिशयमित्यर्थः । अद्वैतानंदमनुभवितुरेवाभयपदमाप्तिरित्याह ।
 आनंदमिति । तं ब्रह्मणः श्रोत्रियस्याहजितस्यारूपहतस्य सर्वेणार-
 हितस्यात्मभूतं विषयप्रिषिभावनिर्मुक्तं स्वामाविकं नित्यमविभक्तं पर-
 मानंदं विद्वान् न त्रिमेति । मुषहेतोर्द्वितीयस्याभावादित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

एषो ऽस्य परमानंद इति या वक्ति च स्फुटम् ॥

एको ह्येवान्पदिति माह याऽऽनंदत्वं परात्मनः ॥ २६ ॥
 आत्मन आनंदत्वे श्रुत्यंतरमुदाहरति । एष इति । मुमुक्षुस्यैकस्वरूपा-

नुभवलक्षण आनन्दः परमः साधनासाध्यः अतएव विषयेन्द्रियसंबन्धजन्यमुत्सादलक्षण इति स्फुटं यथा स्यात्तथा वक्ति कथयति । तत्रैव वचनांतरमह । को ह्येवेति । अतो ज्ञायते संघाताधिष्ठाता आनन्द आत्मा । कुतः, प्राणनादिक्रियादर्शनात् । अयं देहः जीवतः पुरुषस्य प्राणे प्राणिति अपानेनापानित्वायुनिमित्ता इन्द्रियचेष्टाः संहतैः कार्यकरणैर्निवर्त्यमाना दृश्यन्ते ताश्च चेतनमसंहतं विना न संभवति जडक्रियचेतनाधीनाक्रियात्वात् रथादिक्रियावत् । यदि एष आकाशे परमे व्योम्नि निहित आनन्दो न स्यात् को ह्येव लोके अपान्यादयानचेष्टां कुर्यात् प्राण्यात्प्राणचेष्टां कुर्यात् तस्मादस्ति संघाताधिष्ठाता आनन्द आत्मा इति । परात्मनः परब्रह्मात्मनः आदत्वं ग्राह प्रकर्षेण तात्पर्येण कथयति ॥ २६ ॥

तदाद्या श्रुतयो ब्रह्मानन्दत्वे यांति मानताम् ॥

न च तास्वविगीतास्तु प्रामाण्ये कोऽपि संशयः ॥ २७ ॥

इमा एव न वदन्त्यन्या अथात्मनः आनन्दरूपत्वं प्रतिपादयन्तीत्याह । तदाद्या इति । आदिना 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्यादिपरिग्रहः । ब्रह्मानन्दत्वे ब्रह्मण आनन्दत्वे मानतां प्रमाणताम् । ननु तासां कर्मप्रतिपादकत्वाक्षेपत्वं कर्मकर्त्रादिस्तुतिद्वारा भयवा ब्रह्मण आनन्दस्वरूपताप्रतिपादकत्वमिति प्रामाण्ये संशय इत्याशङ्क्य परमेश्वरेण निश्चासवत्प्रणीतत्वादवाधितार्पित्वात् भिन्नप्रकरणस्थत्वाद्भिन्नाधिकार्यादिमत्त्वान्न प्रामाण्ये संशय इत्याह । नचेति । तास्तु अविगीतास्तु अविरुद्धार्थास्तु परमार्थपरामु प्रामाण्ये न च कोऽपि संशयः ॥ २७ ॥

न च पूर्वोत्तरोत्पन्नशिष्टैर्वर्णिकाश्रितम् ॥

तासामर्थं परित्यज्यांगीकुर्मोऽनुपकल्पितम् ॥ २८ ॥

ननु " सदेव सौम्येदमग्र आसीत् " इत्यादिश्रुतेः सन्निभर इदंशब्देन जगत् तथाच जीवः अविज्ञानाद्विशिष्ट ब्रह्मेव ईश्वरोऽतो विशिष्टाद्वैत एव वाक्यार्थ इत्याशङ्क्य वेदन्यासादिभिः शिष्टैः षड्विधैर्नि श्रुतिता-

तत्पर्यनिर्णयकमाश्रित्याख्येयस्यैव प्रतिपादितत्वादित्याह द्वाभ्याम्, न च पूर्व्वेति । तासां श्रुतीनां पूर्व्वोत्तरोत्पन्ना ये विशिष्टत्रैवर्णिकाः वसिष्ठादयः श्रुतादयः ऋषभादयः समाध्यादयः वैराश्रितं स्वीकृतमद्वैतमर्थपरित्यज्यानुपकल्पितं श्रुत्यनभिषेकं नाङ्गीकुर्म इति ॥ २८ ॥

अद्वितीयचिदानन्दानन्तसद्रूप आत्मनि ॥ .

तात्पर्यनिर्णयोपायैः षड्भिः श्रुत्यर्थतां गते ॥ २९ ॥
 क सति श्रुत्यनभिषेकमर्थं न स्वीकुरित्यत आह । अद्वितीयेति । अद्वितीयचिदानन्दानन्तसद्रूप आत्मनि पद्धिः तात्पर्यनिर्णयोपायैः श्रुत्यर्थतां गते इति संबंधः । अद्वितीयश्च चिच्च आनन्दश्च अनन्तश्च सद्रूपश्च तस्मिन् । द्वितीयस्य लङस्य दुःखस्य परिछिन्नस्यासत्त्वश्च व्यावृत्त्या विशेषणानि अद्वितीयादीनि आत्मन इति । नत्वेवामेकार्थत्वं भिन्नार्थत्वं वा नाद्यः द्वंद्वानुपपत्तेः न द्वितीयोऽपसिद्धांतापत्तेरिति चेन्न, लक्षणया सामानाधिकरूप्यसंबन्धेनास्तद्व्यपत्तत्वापत्तेरिति न च संसर्गपरत्वं विशिष्टपरत्वं वास्तु सत्यं ज्ञानमित्यर्वातरवाक्यस्य महावाक्यस्यापि इति वाच्यम्, भिन्नार्थस्य वेदार्थविद्विरनङ्गीकारात् । तथाचोक्तं भगवत्पादैः— ‘संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र संमतः ॥ अस्तंढेकरसत्त्वेन वाक्यार्थो विदुषां मतः’ इति । न च सदेवेत्यस्यार्थं अन्यपर्ययित इति वान्यम्, तत्र पद्धिधन्विगामावेन तत्र श्रुतितात्पर्याभावादित्याह । तात्पर्येति । तात्पर्यनिर्णयोपायैः तात्पर्यनिर्णयसाधनैः षड्भिः षट्संरपाकैः श्रुत्यर्थतां गते श्रुतितात्पर्यविषयतां प्राप्ते । पद्धिधन्विगानि-उपक्रमोपसंस्कारावभ्यासोऽपूर्वता फलं अर्थवादोपपत्ती च । किं तात्पर्यनिर्णये पया छांदोग्ये पष्ठे प्रपाठके—“सदेव सौम्येदमग्र आसीत्” इति श्रुत्या अद्वितीयात्मप्रतिपादवत्त्वान्छ्रेः पूर्वं नामरूपपरहितं सत्तामात्मनि दं जागदिति, प्रतिषेद्धनमुपक्रम्य प्रतीकमात्रं स्तरं हिंदं ब्रह्मत्, पूर्व्वोक्तसत्त्वरूपमेव नान्यदिति एतदात्म्यमिदं सर्व्वमिति श्रुत्याते प्रतिपादनमुपसदार्ते । प्रवरणप्रतिषेधस्य तन्मध्ये तत्त्वमसीति नवकृत्यः प्रतिपादनमभ्यासः । प्रमाणानां मध्ये उत्तमप्राप्तत्वापत्तिपदं पुरुषं पृच्छामी-

त्युपनिषत्प्रमाणगम्य, आत्मा-नेतरप्रमाणगम्य इति विवेकः । अपूर्वता ।
 “आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तन्नदेव चिरं यावन्न विमोक्षे अथ-संप-
 त्त्ये-” इत्यादिश्रुत्या-प्रारब्धस्यपर्यंतं--देहेन्द्रियोदो मिथ्याप्रतीतिः
 प्रारब्धस्य निःशेषनाशे प्राप्ते तदप्रतीतिपूर्वकमद्वितीयात्मस्वरूपेणावस्था-
 नस्य प्रतिपादनं फलम् । “उततमादेशमप्राप्तो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्पमतं
 मतम् ” इत्यादिश्रुत्या प्रकरणप्रतिपाद्यस्य प्रसंगनमर्थवादः । “वाचा-
 र्भणं विकारो नामधेयं मृचिकेत्येव सत्यम् ” इत्यादिश्रुत्या मृज्जन्य-
 यथादीना मृदभिन्नत्वं यथा तथा परमकारणजन्यत्वेन जगतो ब्रह्माभि-
 न्नत्वप्रतिपादनमुपपत्तिरिति । तैरिति ॥ २९ ॥ -

येऽस्मिन्विप्रतिपद्यन्ते तर्कैरापातमुंदरैः ॥

ये वा वेदांतवाक्यानां स्वेच्छयाऽर्थांतरं कथित् ॥ ३० ॥

एव पद्विधन्तिप्रतिपादितेऽद्वैते परमार्थे सैसारानर्थपरपारतारके स्थिते
 सति येऽप्राप्त्यथा प्रतिपद्यन्ते तादृशं पंचभिः । येऽस्मिन्निति । ये
 ऽस्मिन्नस्यार्थे आपातमुंदरैः आपातेन विचारराहित्येन गंभीरायां नालोच-
 नमात्रेण मुंदराः तेः विप्रतिपद्यन्ते विप्रतिपत्तिं कुर्वन्ते । ये वा वेदांतवा-
 क्यानां कवित्कदापि स्वेच्छया स्वकपोल्यल्पनामात्रेण । अर्थांतरं
 पूर्वोक्तम् ॥ ३० ॥

कल्पयन्ति नरा नैते चेष्टया किंतु वानराः ॥

दंष्टनीया महीपाले रासभारोहणादिभिः ॥ ३१ ॥

कल्पयन्ति ये ते नरा न मनुष्या किंतु चेष्टया वागादिव्यापाररूपया
 वानराः । वाशब्द इवार्थः । नरसदृशाः आकृतिमात्रेण, न तु मूर्ख्या
 नराः । मूर्ख्या एके वास्तवं नारायणतत्त्वं स्वात्मानं निबिम्बन्ति । यथा
 तद्वाणीषु कचिदर्थो न भाति तथैतद्वाणीषु परमार्थो न भाति । तद्वा-
 र्त्तमचोत्तरादंठो विषयो राजभिरेषु इत्याह । दंष्टेति । महीपालेनृपैः
 रासभारोहणादिभिः यथाऽपराधी स्वराजोहणादिभिर्दंड्यते तथेमेऽपि ।
 यदि राजदण्डो न स्यात्तर्हि परबेचरीपदंठः श्रुत्युक्तो गर्भवामादिरूपो

भविष्यति । तथाचश्रुतिः—“ये के चात्महनो जनाः” इति ॥ ३१ ॥

अद्वितीये चिदानन्दे श्रुतिप्रोक्ते ऽत्र ये भिदाम् ॥

कल्पयन्त्यनिरीक्ष्यास्यास्ते निष्कास्याः पुराद्वहिः ॥ ३२ ॥

“यदुदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” इत्यादिश्रुतिनिषिद्धभेदं स्वीकुर्वन्ते तेषां का दशा या पूर्वेषां तेनेत्याह । अद्वितीय इति । श्रुतिप्रोक्ते तत्त्वमस्याद्युक्तं प्रत्यग्रूपे ऽद्वितीये ब्रह्मणि अत्र परमार्थे ये भिदां भेदं कल्पयन्ति स्वीकुर्वन्ति ते अनिरीक्ष्यास्याः न निरीक्ष्यं द्रष्टुं योग्यमास्थं मुखं येषां ते । तदा कुत्र स्याप्या इत्याह । निष्कास्याः पुराद्वहिरिति ॥ ३२ ॥

वरं बंधरा महीलोके वरं व्याघ्रप्रसूरपि ॥

तादृशी मास्तु जननी या सृते भेदवादिनम् ॥ ३३ ॥

यतो भेदवादिनो जन्मपरंपरामनुभवन्ति अतस्तज्जननी अपि निद्यते शास्त्रेणेत्याह । वरमिति । महीलोके मत्पंलोके बंध्या वरं अनुत्पादितं पुत्रा श्रेष्ठा । व्याघ्रस्य सिंहस्य प्रसूरपि जननी श्रेष्ठा, भेदवाद्यनुत्पादकत्वात् । या भेदवादिनं सृते उत्पादयति तादृशी जननी माऽस्तु । भेदवादिनमुत्पन्ने सति अन्येऽपि तत्प्रसंगेन भेदवादिनः स्फुरितिहेतोस्तादृशी माऽस्तिवत्पर्यः ॥ ३३ ॥

भेदवादकथोन्मत्ताः कार्याकार्यकथोज्झिताः ॥

मयसंपर्कमात्रेण कथं याच्या द्विजा इति ॥ ३४ ॥

भेदवातां सुरातुल्यत्वेन निदति । भेदेति । भेदवादकथोन्मत्ता, भेदनं भेदं, भिदिर्विदारणे ऽस्माद्वान्ने घञिरूपं विदारणपदार्थो भेदः । आत्मनोऽन्वयाग्रहणेन पूर्वमात्महत्त्वपानर्थभुज उक्ताः । अत्र तु परिपूर्णस्य चिद्वनस्य विष्णोर्विदारणरूपेण भेदेनातिपातकिनो भूत्वा ऽनर्थपरंपरामनुमन्त्रिष्यन्ति इति सूचितम् । तस्य वादः वदनं जल्पनं तस्य कथा लोके प्रवर्तनं सा एव सुरातुल्या तथा उन्मत्ताः । न च तस्याः कथं सुरातुल्यत्वमिति वाच्यम्, गर्भवामपरंपराजननरत्वेन तुल्यत्वात् । नन्वेवमपि

कथमुन्मत्तत्वमिति चेन्न, उन्मत्तस्य यथापदार्थज्ञानं नास्ति तथा ऽस्यापि पदार्थज्ञानाभावेन वाक्यार्थज्ञानाभावाज्जन्ममोक्तत्वेपपत्तिरेत आह । कार्याकार्यकयोन्निहताः वेदविहितकर्तव्यविचाररहिताः प्रमादिनः श्रुत्वा ऽपि तद्वक्तृमाचारं नानुतिष्ठन्ति अतएवोन्मत्ताः चित्तगुह्यभावेन संसारमुज्जो भवन्ति ' आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः ' इति वचनात् । ननु द्विजत्वमेव कार्यं साधयिष्यति इति चेन्न, तेषां द्विजत्वफलधर्मानुष्ठानाभावात् द्विजत्वं नास्तीत्याह । मचेति । यथा मद्यसंपर्केण द्विजत्वं नास्ति तथा ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना इति वचनाद्धर्मोनुष्ठानाभावे तदनुग्रहाभावः, तदभावे भेदवादिनां तत्सत्त्वे जन्मपरंपरा भवतीति भावः ॥ ३४ ॥

ऐकात्म्यदूषणोद्युक्ता द्विजा नैते ऽपितु त्रिजाः ॥

यदि नैवं कथं कुर्युर्वेदांतार्थविपर्ययम् ॥ ३५ ॥

गायत्रीग्रहणजन्यधर्मानुष्ठानफलद्विजत्वाभावेपि पितृजन्यत्वेऽनैव द्विजत्वमस्तिवत्पाशंक्य भेदवादित्वहेतोरेवानुमीयते तज्जन्यत्वमप्युक्तमपि तत्त्वं तेषां नेत्याह । ऐकात्म्येति । ब्रह्मात्म्यैक्येत्यर्थः । द्विजा नैतेऽपितु त्रिजाः भेदवादिनस्त्रिजाः ऐकात्म्यदूषकत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं धर्मेकात्मवादी न चेदममयोजकमित्याह । यदीति । यदि नैवं त्रिजत्वं न स्यात् वेदांतार्थः विपर्ययं कथं कुर्युः केयमपि न कुर्युरिति वेदांतार्थः विपर्ययकर्वृत्त्वानुपपत्तिरेव विपक्षे बाधकेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तस्मादनुग्रहभूतत्वात् अग्रामाण्यत्रयोज्झिता ॥

मानमानंदभावे स्यादात्मनो ऽस्य अयीशिक्षा ॥ ३६ ॥

चित्सदानंदाद्वितीयात्मनि श्रुतिप्रामाण्यमुपसंहरति । तस्मादिवि । अस्यात्मन आनंदभावे आनंदत्वे अयीशिक्षावेदांतश्रुतिः । कथंभूता स्वात्मविभूतत्वात् " निःशस्तिमेतद्वेदः " इति श्रुतेरज्ञातावाधितार्थबोधकत्वात् । अग्रामाण्यत्रयोज्झिता प्रमा यथापानुभवः तस्याः करणं ब्रह्म तस्य भावः ब्रह्माण्यं न अग्रामाण्यप्रमाण्यं अग्रामाण्यस्य त्रयम-

प्रामाण्यत्रयं श्रमः प्रमादः, विप्रलिप्सा च तत्र अवस्मत्तद्वृद्धिः देहादावा-
त्मवृद्धिसर्वस्यापि, प्रपंचस्य सत्यमेव ज्ञानं यद्वाह्यानां स श्रमं इत्यर्थः ।
प्रमादः प्रकृतार्थाननुसंधानं, साऽप्रमेवेति, विप्रलिभकवाक्यजन्यज्ञानं विप्र-
लिप्सा अन्यस्य - वस्तुनोऽन्यथाबोधनरूपमप्रमेव, तेनोद्दिष्टता रहिता
आनन्दप्रमाणं स्यादिति ॥ ३६ ॥

एवं सत्यपि युक्त्युक्तौ यद्युत्कंठा अस्ति सुष्ठु ते ॥
ततस्तां व्याहरिष्यामि हरिष्यामि तमस्तव ॥ ३७ ॥
एवमात्मन आनन्दरूपत्वे श्रुतिप्रामाण्ये दाशिते मधुना ऽत्र युक्तिं दर्शयितुं
प्रतिजानीते । एवमिति । हे सुष्ठु एवं सत्यपि स्वात्मन आनन्दत्वे
श्रुतिप्रामाण्ये दाशितेऽपि यदि युक्त्युक्तौ युक्तीनां श्रुत्यनुकूलानामु-
क्तिः परकृत्वैर्युक्तिप्रतिपादनवाक्यं तत्र ते, उत्कंठा मेव्या श्रोतुमिच्छा
वर्तते ततः तां युक्तिं युक्तिप्रतिपादकानि वाक्यानि, व्याहरिष्यामि
कथयिष्यामि । ताभिर्युक्तिभिः, किं करिष्यसि । तव तमोऽज्ञानं, हरि-
ष्यामि स्वात्मानन्दविषयकावरणं सज्जन्यज्ञानदीपेन दूरीकरिष्यामि ॥ ३७ ॥

सर्वस्य जंतोरात्मैव प्रियो नास्त्यत्र संशयः ॥

प्रियता तस्य कायेष्टा, किं सुखोत्पत्तिहेतुता ॥ ३८ ॥

विषयैर्द्रियवर्त्तिकया सुखस्याश्रयता मता ॥

सुखप्रकाशो हेतुत्वमन्यथा, किंचिदीप्सितम् ॥ ३९ ॥

तां युक्तिमेव कवचमप्राप्तिपर्यंतमाह । सर्वस्येति । सर्वस्य जंतोः प्राणि-
मात्रस्यात्मैव प्रियः "आत्मनस्तु यामास सर्वं प्रियं भवति" इत्यादे-
श्रुत्याऽऽत्मप्रियत्वेन सर्वेषां प्रियत्वमिष्टानात् । आत्मनो मुख्यत्वेन
सर्वशेषित्वमन्येषां तदुपसर्जनत्वेनानन्दत्वं न स्वतः । तथाच श्रुतिः,
"एतस्वेवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति । एवंचा-
न्यत्र प्रियत्वनिषेधः । अत्रात्मनः प्रियत्वे सत्तापो नास्तीत्यर्थः । वृद्ध-
वचनमपि मात्रभवं हि भूयासमिति प्रेमात्मनीत्येते इति । अतुनाऽऽत्म-
नः सुखरूपतः प्रतिपादयितुं चतुर्था विन्ययमिति सांख्येन प्रियतेति

पसर्जनत्वघटितमिषलक्षणेन लक्षितं भवति । सुखसाधनत्वेन संमतस्य विषयादेरात्मशेषत्वादिति भावः ॥ ४२ ॥

ममास्त्वित्यनुकूलत्ववेद्यं यद्यपि यत्सुखम् ॥

न तथाऽप्यात्मशेषत्वादनन्यार्थतया मतम् ॥ ४३ ॥

तृतीयमनुद्यापनुवृत्ति । ममास्त्विति । ममास्तु इदमित्यनुकूलत्ववेद्यं यद्यपि सुखं भ्रान्तिसिद्धं तथाऽप्यनन्यार्थतया न मतम् । मुख्यं सुखमनन्यार्थमेव नान्यशेषभूतमीदृशं स्वात्मसुखमेव । विषयसुखस्य त्मापत्वेमेवेत्याह । आत्मशेषत्वादात्मोपसर्जनत्वादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

अनुपाध्यनुकूलत्ववेद्यं यत्तत्सुखं मतम् ॥

इति यत्तार्किकैः प्रोक्तं तदात्मन्येव युज्यते ॥ ४४ ॥

प्रथममुक्तं तमेव चतुर्थपक्षं स्वीकुर्वन्नाह । अनुपाधीति । अनुपाधि अन्योपाधिकं । न अन्योपसर्जनीभूतं न, अनुकूलत्ववेद्यं सर्वेषामनुकूलवेदनीयं तार्किकैर्नोपाधिकैर्यत्प्रोक्तं तत्सुखमात्मन्येव, न तु ब्रह्मादिक्रौर्णक्षेषु विषयेषु युज्यते । सर्वेषां विषयेर्द्विषयजन्यसुखानामात्मशेषत्वात् दुपाधिक आत्मानन्द एवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

न तृतीयः किमग्रेष्टमाश्रयत्वमितीर्यताम् ॥

यदुपादानता तत्स्यादात्मनः परिणास्मिता ॥ ४५ ॥

प्रथमविषयवचतुष्टयमध्ये द्वितीयं द्विधा विकल्प्य संवदयति सार्धद्वयेन । न द्वितीय इति । किमत्र मिषत्वविचारे आश्रयत्वं सुखाश्रयत्वं किमिष्टं संमतमिति त्वया ईर्यतां कथ्यताम् । सुखाश्रयत्वं किं सुलोपादानत्वं किंवा सुखाधारत्वमात्रं न तावदाद्य इत्याह । यदुपादानता तत्सुखाश्रयत्वं स्यात् तदाऽऽत्मनः परिणामिता स्यात् विकारिता भवेत् । 'उपयश्रयन् धर्मो विकरोति हि धर्मिणम्' इति न्यायादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तथाचानित्यताऽपि स्यात्तथा स्वर्गादिमुक्तं तु कः ॥

बदरस्य यथा कुण्डं तथात्मा चेत्सुखाश्रयः ॥ ४६ ॥

एवं सति किं स्यादनित्यत्वं विना न किमपीत्याह । तथावेति । तथा-
च परिणामित्वे च अनित्यताऽपि स्यात् । अपि अनिमोक्षादिदोषसमु-
त्थापकः । तथाऽऽत्मनो नित्यत्वे स्वर्गादिभुक् कः, स्वर्गमोक्षौ कस्य
स्यातामित्यर्थः । द्वितीये त्वाह । बदरस्य यथा कुंडं बदरीफलस्य
यथा कुंडं कुंडिका आश्रयः तथात्मा चेत्सुखाश्रयः सुखाधारः ॥ ४६ ॥

तदुपादानमन्यत्र त्वस्तिद्धांते निरीक्ष्यते ॥

अनेनैव तृतीयोऽपि पक्षो ऽपास्त इतीष्यताम् ॥ ४७ ॥

तर्हि सुखोपादानं किं आत्मा तु नेत्युक्तं तदतिरिक्तं तु निरीक्षणीयमेव
न त्वस्तीत्याह । तदुपादानमिति । त्वस्तिद्धांते नैपापिकराद्धांति अ-
न्यत्र आत्मनो भिन्नस्थले निरीक्ष्यते एव । नत्वधुनाऽपि लब्ध इत्य-
र्थः । अहं सुखीत्यादिमतीतिस्तु भ्रांत्यैव नैपापिकमते देहादाविवेति ।
ननु तृतीयस्यैवा गतिरत आह । अनेनैवेति । पूर्वोक्तेनाश्रयत्वविवा-
रेण सुखस्योपादानमाश्रयो वा इत्यादिना तृतीयोऽपि सुखमकाशहेतु-
त्वमिति पक्षोऽपि परास्त इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

चतुर्थे तु सुखात्मत्वं प्रियत्वं प्रत्यगात्मनः ॥

तथासति न काचित्स्यात्क्षतिः कस्यापि वादिनः ॥ ४८ ॥

ननु ज्ञातस्यैव सुखस्य पुमर्थत्वात्सुखज्ञानहेतुत्वमास्तामिति चेन्न ज्ञान-
स्य कार्यत्वेऽनवस्थापत्तेः, तथाहि यत्कार्यं तन्यते उपादानापरोक्षज्ञान-
जन्यं येनेदं जन्यते तदपि कार्यं तस्यापि तथैव जन्यत्वे तस्या अ-
निवर्णत्वापत्तेरतो ज्ञानसुखरूप एवात्मा इति चतुर्थपक्ष एवावशिष्यत
इत्याह । चतुर्थे इति । चतुर्थे पक्षे प्रत्यगात्मनः देहद्विपादिसर्वान्मन्तर-
स्य साक्षिणः प्रियत्वमनन्यशेषत्वं तदेव सुखात्मत्वं सुखविह्वलत्वम् । तथा
सति आत्मनः सदानन्दचित्रपत्वे कस्यापि वादिनः सतिनास्ति ॥ ४८ ॥

इत्यात्मानन्दरूपत्वे संक्षेपावुक्तिरीरिता ॥

अत आत्मसुखप्रीता सुखं विषयजं त्यज ॥ ४९ ॥

आत्मन आनन्दत्वप्रतिपादनमुपसंहरति । इत्यात्मानन्देति । आत्मानन्द-

रूपत्वे युक्तिः आत्मानन्दरूपः सर्वशेषित्वात् । यत्रैव तत्रैवं यथा ध-
नादि न चेदममयोजकमानन्दभिन्नत्वे द्वे स्तित्वापत्तेर्न हि द्वे स्वकालेऽपि
कश्चिदात्मविषयमिच्छति, देहद्वयस्य द्वे स्वरूपत्वेन तद्विषये त्विच्छ-
ति, देहद्वयविषये सुखमहमस्वाप्समित्युत्थितस्य सुखपरामर्शादित्याह ।
सक्षेपादीरिता कथिता । अतः परिशेषादात्मभिन्नस्यात्मभिन्नत्वेन सु-
खवत्त्वाभावादात्मरूपत्वेनैव सुखत्वम् । सुखविषयज ब्रह्मलोकपर्यन्त विष-
येन्द्रियसंयोगजमात्मार्थस्तत्त्वज । अहं किमालम्बे त्वमात्मानन्दपरा-
यणा आत्मानन्देधिष्ठानभूते प्रेमवती भवेत्याह । आत्मसुखप्रीता निरति-
शयपूर्णानन्दनिमग्ना भवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

यदानन्देन जीवन्ति प्राणिनः सर्वे एव हि ॥ मनस्त्वं परमानन्दे नि-
मग्नं भव सर्वदा ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यहरिहर-
सरस्वतीप्रियशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्य-
जगन्नाथसरस्वतीविरचिते अद्वैतामृते
, तृतीयः कवचः ॥ ३ ॥

इत्यद्वैतामृततरंगिण्यां टीकायां तृतीयः कवचः ॥ ३ ॥

अद्वैतामृतग्रंथे

चतुर्थः कवलः

ॐ नमः शिवाय ।

इत्थं विवेकाश्रमशीतरश्मिः

वाक्चन्द्रिकाचर्चिततुष्टचित्ता ॥

निजानुजं सा किल चित्तवृत्तिः

पुनर्भावे परपुष्टभाषा ॥ १ ॥

॥ श्रीपरमात्मने नमः ॥ ॥ एवं मृतीपकवलेनः श्रुतिपुक्तिभ्यामात्मनः
आनन्दरूपत्वं प्रतिपाद्य प्रपञ्चमिच्छात्वं विना इवेच्छानुदयावतस्तस्मिन्
निधयात्वं प्रतिपादनपरं चतुर्थकवलमारभमाणा चित्तवृत्तिः पदभिः स्वा-
शयमाविर्भावप्राचकारेत्याह । इत्थमिति । सा । चित्तवृत्तिः निजानुजं
निजस्य स्वस्यानुजः कनिष्ठः आता तं किलेति पूर्ववत् पुनर्भावे । कथं
भूता । परपुष्टभाषाकोकिलवचना । पुनः । कथं भूता । विवेकाश्रमशीत-
रश्मिवाक्चन्द्रिकाचर्चिततुष्टचित्ता विवेकाश्रमः शीतरश्मिरिव चन्द्र इव
तस्य वाक्चन्द्रिका इवाह्लादकत्वात्तमोनिवर्तकत्वाच्च तया चर्चितं पू-
जितमतएव तुष्टं चित्तं यस्याः सा ॥ १ ॥

आतर्विवेकाश्रम सम्यग्भुक्तं

प्रतीच आनन्दमहोभयत्त्वम् ॥

प्रष्टुं यदिच्छाम्यधुनाऽपि

किञ्चित्तदुत्तरं प्रीतमना विधेहि ॥ २ ॥

किं जगदात्त आह । आतरिति । हे आतर्विवेकाश्रम प्रतीचः प्रत्येगा-
त्मनः आनन्दमहोभयत्वं आनन्दस्य महोसि तेजासि स एव वा पूर्णप्रका-
शः तन्मयत्वं तद्रूपत्वं त्वया सम्यक् उक्तं शोभनतया कथितम् । अ-

धुना सांप्रतं किंचिद्वक्ष्यमाणं प्राप्नुमिच्छामि-। विषयेन्द्रियग्रंथे दृढतर-
त्वात्तच्छैथिल्यमृते उपदेशो हृदि न लंगति, अनादिकालमारम्य विषया-
शा मनसि प्रविष्टा सा सुगमापायेन वह्निर्निष्कासयितुं न शक्यते त-
स्यागे किंचित्कारणं वृत्तव्यमित्यादि किंचिच्छब्दार्थः । भो स्वामिन्
परमप्रव्यं तदुत्तरं तस्य मन्त्रस्य प्रतिवाक्यं प्रीतिमनाः प्रसन्नमना देही-
त्यर्थः ॥ २ ॥

त्वया यदुक्तं विषयप्रसूतं
सुखं त्यजेत्यत्र न हेतुरस्ति ॥
किं सार्वभौमोऽपि महाविभूति-
स्त्यजत्यलं खेटकलोमकादि ॥ ३ ॥

समेवेच्छाविषयभूतं मन्त्रं विदधाति । त्वयेति । हे भगवन् विषयप्रसूतं
विषयेन्द्रियसंप्रयोगेण प्रादुर्भूतं सुखं त्वं त्यजेति त्वया भवता उक्तम् ।
कतिपयत्वेन युष्मज्जिदेशः । अत्र विषयसुखस्यागे हेतुर्नास्ति कथं
नास्त्यव आह । किं सार्वभौमोऽपि सर्वान् भूमिषु भवोऽधिष्ठाता भवति
स तथा चक्रवर्ती, महाविभूतिः महती सप्त्तद्वीपाधिपत्यरूपा विभूतिरैश्वर्यं
पश्य स तथा, अलमतिशयेन, खेटकलोमकादि खेटके मृगयायां पथेच्छं
वनविहारादिरूपायां शरादिकं त्यजति किम् । अपि तु न त्यजती-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

ततश्चिदानन्दपरिप्लुताऽपि
त्यक्ष्यामि तोषान् विषयोद्भवान् ॥
कः पण्डितोऽप्यंगं चिद्वर्धमाने
निजास्पदे श्रेयसि तृप्तिमेति ॥ ४ ॥

साक्षीरूप आनन्दस्तु ते ऽतिसंनिहितस्तं नित्यं विहाय किमप्यं विषया-
नन्दे निमज्जसीत्याशङ्क्य 'अधिरूपाधिकं फलम्' इति न्यायेन त-
स्मिन्सत्यपि तान्न त्यक्ष्यामीत्याह । तत्र इति । हे मुने ऽहं विदानं व-
पत्प्लुता विदानं देन पत्प्लुता परितो व्याघ्राऽपि विषयोद्भवान्विषये-

भ्यः शार्दूलतान् तोषान् वृत्तिविशेषान् भोगिषु प्रसिद्धान् ततः सार्वभौम-
दृष्टान् न त्यक्ष्यामि । ननु पंडितास्तु त्यजंत्येवात आह । कः पंडि-
तोऽप्यंगं विवर्धमाने, अंगं हे स्वामिन् निजास्पदे निजस्य स्वस्यास्पदे
स्थाने श्रेयसि सुखविशेषे विवर्धमाने विशेषेणैवमाने कः पंडितोऽपि
शास्त्रज्ञोऽपि वृत्तिमेति । न वृत्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

संवर्धिताऽहं विषयोत्थतोषैः

प्राप्ता चिदानन्दकथामिदानीम् ॥

त्यक्ष्यामि चेत्तान्महताऽऽगसा त-

द्भस्मीभविष्यामि निमेषमात्रात् ॥ ५ ॥

पैस्तोषैरहं पुष्टिं प्रापित्वा तांश्चेत्यक्ष्यामि तदा कृतघ्नताऽपि मे स्यात्त-
तो नाश एव भवेदित्याह । संवर्धितेति । हे भ्रातः अहं विषयोत्थतोषैः
विषयजन्यवृत्तिभिः संवर्धिता वृद्धिं प्रापित्वा अनादिकालमारभ्य तर्पिता
पोषिता विदानन्दकथां चिदानन्दस्य कथा कथनमात्रं इदानीं प्राप्ता ।
नहि भोज्यकथनमात्रेण कस्यचिन्नृषिर्भवति, विषयोत्थतोषा अत्यक्त-
व्या वृद्धिकारणत्वात्, यन्नेवं तन्नेवं यथाऽऽत्मानन्दः हेतुरस्तु साध्यं
माप्नुविति चेत्तत्राह । त्यक्ष्यामि चेत्तान् भोगान् यदि त्यक्ष्यामि महता-
गसा अत्यपराधेन कृतघ्नतापापेन वा तत्तदा निमेषमात्रात् तत्तत्तमेव
भस्मीभविष्यामि । वस्तुतस्तु स्वरूपानन्दप्राप्तौ वृत्तिनाश एव भवतीति
भावः ॥ ५ ॥

यः पालितो येन सता ऽसता वा

स तं परित्यज्य बिनाऽपराधम् ॥

श्रयेत्समृद्धं रचयेद्विरुद्धं

गच्छेत्स विध्वंसमसाहसेन ॥ ६ ॥

पुनरपि 'योऽयमाश्रित्य तिष्ठति स तद्विघातको न भवति' इति
न्यायमाश्रित्याह । य इति । यं पुरुषं येन सता सन्मागोनुसारिणा
असता अस्मन्मागोनुसारिणा पान्त्रितो रक्षितः स तं सोपकारिणमपराधं

विना परित्यज्य समृद्धं समाश्रयेत्-आश्रयेत्-। विरुद्धं- रचयेत् तेन
विरोधं कुर्यात् । असाहसेन-निश्चयेन विध्वंसं गच्छेत्-॥ ६ ॥

शब्दादिजन्येषु सुखेषु तस्मा-

श्लेष्यत्वे हेतुं वद कोविदो ऽसि ॥

विना न हेतुं विषयोत्पत्तोप-

त्यागं करिष्यामि भवद्बचोभिः ॥ ७ ॥

किंच त्यागे हेतुं विना कथं विषयात् 'त्यक्ष्यामीत्याह । शब्दादीति । हे
भ्रातः शब्दादिजन्येषु सुखेषु हेतुत्वे हेतुं त्याग्यत्वे हेतुं वद, कोविदः
तत्र हेतुवदने पंडितोऽसि । भवद्बचोभिः हेतुं विना भवद्बचनमतिपादि-
तहेतुमंतरा विषयोत्पन्नतोपत्यागं न करिष्यामि ॥ ७ ॥

इति चित्तवृत्तिमविनीतवचो

विषयवल्लरीं विषयसंगवतीम् ॥

स निरीक्ष्य भिक्षुरथमंजु जगौ

जगदाध्वनाशजनकं वचनम् ॥ ८ ॥

तस्या वचो निशम्य भिक्षुः किं चकारात् आह । इतीति । अपानंतरं
स भिक्षुः मंजु कोमलं वचनं जगाद । कथं भूतं जगाद । आध्वनाशजन-
कं मुद्गजनाशाननाशकम् । किं कृत्वा । इति पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तवतीं
चित्तवृत्तिं निरीक्ष्य दृष्ट्वा । कथंभूतां चित्तवृत्तिम् । विषयसंगदूषितां
विषयसंगेन भञ्जिताम् । पुनः कथंभूताम् । अविनीतवचोविषयवल्लरीं
अविनीतानि अशिक्षितानि वचांसि विषया इव बंधकानि तेषां वल्लरीं
रुताम् ॥ ८ ॥

विषयाणां तन्वि तत्त्वं पूर्वमेव निरूपितम् ॥

तेषां पुनः पक्षपातादिस्मृत्याय विप्रच्छसि ॥ ९ ॥

किं वचनं जगादान आह । विषयाणामिति । ते तन्वि विषयाणां
तत्त्वं स्वरूपं श्रुतिविषयत्वमश्रुतिजनस्त्वमित्यादिपूर्वमेव प्रथमवचने
एव निरूपितं युक्तिपूर्वं कथितम् । तेषां विषयाणां तत्पूर्वोक्तं स्वरूपं

विस्मृत्याद्य संशति पक्षपातात्पक्षपतनभयात् पक्षस्य विषयसत्यत्वस्य
पातोऽनालोचनम्, यथा विषयस्य सत्यत्वमतिज्ञा कृता मतिज्ञा
संन्यासनिग्रहस्थानभयात् । पुनः पृच्छसि ॥ ९ ॥

स्वप्नोपलब्धराज्येन रंको ऽपि नहि तुष्यति ॥

किं पुनः प्राप्तसाम्राज्यः परमार्थत एव यः ॥ १० ॥

ननु प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धे विषये कथं जिहामा इत्याशंकां स्वप्नदर्शनेन
परिहरति । स्वप्नेति । रंकोऽपि दरिद्रोऽपि स्वप्नोपलब्धराज्येन स्वप्नदृष्ट-
राज्येन हि यस्मान्न तुष्यति । यः परमार्थत एव साम्राज्यः किं पुनः
तुष्यति ॥ १० ॥

सम्राट् श्रेयोऽन्यदन्विच्छेद्यदि तत्पारमार्थिकम् ॥

स्वल्पं वा बहु वा स्वप्नश्रेयसे तु न सज्जते ॥ ११ ॥

ननु स्वप्नसुखमपि सुखत्वाविशेषादेष्टव्यमेवेत्यत आह । सम्राडिति ।
सम्राट् चक्रवर्ती ऐहिकसर्वसुखसंपन्नः स्वल्पं वा बहु वाऽधिकं वाऽन्वि-
च्छेत्तत्पारमार्थिकं व्यावहारिकसत्यमेवेच्छेत् । तु पुनः स्वप्नश्रेयसे
स्वप्नसुखार्थं न सज्जते तत्र प्रीतिं न करोति । यथा, सम्यक्
राजते सम्राट् सुमुखः स्वल्पं वा बहु वा अन्विच्छेत् विषयसुखेभ्यो
ऽन्यत् भिन्नं पारमार्थिकं त्रिकालावार्ध्यं सत्यानंदरूपमेवेच्छेत् । स्वप्न-
श्रेयसे क्षणिकसुखं भोक्तुं न सज्जते । तत्र प्रीतिरुक्तो न भवती-
त्यर्थः ॥ ११ ॥

संबर्धितो राजपुत्रो वने भिल्लेन केनचित् ॥

न त्वं भिल्लो राजपुत्र इत्याप्तेन प्रबोधितः ॥ १२ ॥

दुःखदे विषयजन्ये सुखे त्वं निषणाऽसि सांप्रतं यदा पूर्णानंदे
निर्भक्ष्यसि तदा दुःखदं सर्वं विनश्यति, कथं भस्मीभविष्यतीति संदृष्टां-
तमाह द्वाभ्याम् । संबर्धित इति । यश्चन राजपुत्रः वने भिल्लेन
केनचित्संबर्धितः । आप्तेन ययामूताराधितार्योपदेष्टु केनचित्प्रबोधित-
स्त्वं भिल्लो न किंतु राजपुत्र इति ॥ १२ ॥

सद्यस्त्यक्त्वा भिल्लधर्मं राजधर्मान्समाचरन् ॥

केनागसा चित्तवृत्ते भण भस्मीभविष्यसि ॥ १३ ॥

सद्यः तत्कालमेव भिल्लधर्मं भिल्लत्वजातिप्रयुक्तं धर्मजातं त्यक्त्वा राजधर्मान् शास्त्रत्वादीन् धर्मोन्समाचरन्नालंबीभवति यथा तथा त्वमपि विषयभिलाषान् भुद्रान् त्यक्त्वा पूर्णानंदे निमग्ना सती हे चित्तवृत्ते केनागसा अपराधेन भस्मीभविष्यसि, त्वं भण वद ॥ १३ ॥

विमूढो राज्यमुत्सृज्य स्वामराज्योपलब्धये ॥

निद्रां कर्तुं यथा याति यनं वर्जितसज्जनम् ॥ १४ ॥

हे चित्तवृत्ते ऽधुना बुद्धिहीनसेवितकरलेढिन्यामविषयतां प्राप्ताऽसीत्पाह द्वाभ्याम् । विमूढ इति । यथा विमूढः विशेषेण मूढः मोहं प्राप्नोति वनं याति । लोकैः पृष्टः किं कर्तुं यासि स्वप्नसुखोपलब्धये निद्रां कर्तुं पामीत्पाह । निद्रामिति । कस्ये सिद्धये यासीत्पाह । स्वाप्नेति । कथं भूतं वनम् । वर्जितसज्जनं वर्जिताः सज्जनाः यथार्थज्ञानवन्तः यस्मात्तद्वांतिमात्रसिद्धम् ॥ १४ ॥

स्वकरस्थितमप्यात्मानंदमुत्सृज्य भामिनि ॥

प्रवृत्ताऽसि भ्रमात्सिद्धं भोक्तुं विषयजं सुखम् ॥ १५ ॥

हे भामिनि भ्रमात्सिद्धं प्रतीतं विषयजं सुखं भोक्तुमनुभवितुं प्रवृत्ताऽसि । किं कृत्वा । स्वकरस्थितं स्वहस्तस्थितमिवातिसन्निहितमप्यात्मानंदमुत्सृज्य नित्यानंदं त्यक्त्वा । मिथ्याभूते विषयसुखे अनृजितजनकैः प्रत्युत नृणांसाधने प्रवृत्ता अतो भ्रान्ताऽसीत्यर्थः ॥ १५ ॥

विषयास्तावदत्र स्युर्यथमी पारमार्थिकाः ॥

तत्तज्जन्यसुखमासिलंपटं को निवारयेत् ॥ १६ ॥

विषया मिथ्या भ्रान्तिसिद्धत्वान् रज्जुसर्पवदिति यदि सत्याः स्युस्तदा श्रुत्यादिनिषिद्धा न स्युस्त्याह । विषया इति । यदि चेत् अमी विषयास्तावदादी अत्र विन्यासकाले पारमार्थिकाः सत्याः स्युर्भवेयुः तत्तज्जन्यसुखमासिलंपटं स्वस्वदनादिजन्यैरिषामुग्मिकसुखमासिमिकं को निवा-

रपेत् को निषिध्येत्, अपितु न कोऽपि निषिध्येदित्यर्थः । निषेधश्च
श्रूयते—उत्तिष्ठत जाग्रत । अस्यार्थः—हे जीवाः अनाद्यविद्याप्रसृता उ-
त्तिष्ठत भ्रातिकल्पितं विषयभोगं त्यजत, जाग्रत अज्ञाननिद्रायाः क्षयं
कुरुतेति । तथाचानैव भाष्यम्— एवं पुरुषे आत्मनि सर्वं प्रविलाप्य
नामरूपकर्षत्रयं यत् मिथ्याज्ञानविजृम्भितक्रियाकारफललक्षणं स्वात्म-
पायात्मज्ञानेन मरीच्युदकरज्जुसर्पगगनमलानीव मरीचिरज्जुगगनस्व-
रूपदर्शनेनैव स्वस्थः प्रशांतः कृतकृत्यो भवति यतोऽतस्तद्दर्शनार्थमनाद्य-
विद्याप्रसृता उत्तिष्ठत । हे जंतवः आत्मनोऽभिमुखीभवत जाग्रत अज्ञा-
ननिद्राया घोररूपायाः सर्वानर्थबीजभृतायाः क्षयं कुरुतेति विषयाभि-
लाषिणां निदापूर्वकमनिष्टफलं दर्शयति । श्रुत्यंतरम्— “परावः का-
मानुपंति बालश्च ते मृत्योरपंति विततस्य पाशम्” इति । अस्यार्थः—
ते सृदाः अतएव बाला अत्यल्पबुद्धयः परावः घर्हिर्गतान् कामान्
काम्यन्ते भोगासक्तैर्कामाः विषयास्तान् अनुपंति अनुगच्छन्ति विदा-
त्मभिन्नविषयनृष्णाभेरिताः अनुगच्छन्तः मृगनृष्णाजलेनेव शूषि न ग-
च्छन्ति, तर्हि क गच्छन्ति, मृत्योरेविद्याकामकर्मसमुदायस्य विततस्या-
तिविस्तीर्णस्य पाशं सततजन्ममरणक्षारारोगाद्यनर्थजातं प्राप्नुवंसीति॥१६

यः सर्पं लग्नमोपेतस्तद्रंध्रायाभिधावति ॥

हस्ते सत्यस्रजं हित्वा स किं सुखमवाप्स्यति ॥१७॥

भ्रमसिद्धस्यापि कथं न सुखहेतुत्वमत आह । य इति । यः सर्पे लग्न-
मोपेतः सर्पे मात्ताज्ञानवान् उद्रंध्राय स्रजो गंधाय गंधं धातुमभिधावति
शीघ्रं गच्छति । स हस्ते विद्यमानं सत्यस्रजं हित्वा त्यक्त्वा किं सु-
खमवाप्स्यति, अपितु न प्राप्स्यति । तथा हे चित्तवृत्ते विषयेषु मि-
थ्याभूतेषु पूर्णानंदं नित्यं सदाप्राप्तं त्यक्त्वा धावन्त्यास्तव सुखलेशो-
ऽपि नृप्तिसाधनभूतो न प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

विषयाणां भ्रमोत्पत्वं श्रुतिरेवाह. शोभने ॥

काशयन्ती ममेवार्थं बह्व्यमाणं मया ऽधुना ॥ १८ ॥

अनुमाने स्वहृत्पासिद्धिं वारयति । विषयाणामिति । हे शोभने । परमेश्वरसंमुखत्वमेव वृत्तेः शोभनत्वमित्पाशयः संबुद्धेः । अयुना मया वक्ष्यमाणमिममर्थं प्रकाशयंती बोधयंती श्रुतिरेव विषयाणां भ्रमोत्थत्वं प्रांतिसिद्धत्वमाह वदति ॥ १८ ॥

यत्र द्वैतमिवाभाति तत्रान्योऽन्यद्विजिघ्रति ॥

अन्योन्यं पश्यति तथा शृणोत्यन्योन्यदंतिके ॥ १९ ॥

का सा श्रुतिरतो बृहदारण्यकपंचमपाद्यणोक्तश्रुतिमुदाहरति, यत्र द्वैतमिवेति द्वान्प्याम् । तत्रैव पूर्वं स यथा संभवघनो, नेतरो बाह्यः कृत्स्नः इत्युक्तम् । पूर्णं चिद्वने प्रपंचः कथमित्याक्षेपे प्रांतिसिद्धमेव द्वैतमिवशब्देन सूचयति । यत्राज्ञानकाले द्वैतमिव द्वैतसदृशं भाति सूक्ष्मां तत्र तस्मिन्काले अन्यः पुरुषः अन्यद्रंघादिकं उपादत्ते सुखसाधनत्वेन दृष्टातीत्यादि । एवं दर्शनादिकं बोध्यम् ॥ १९ ॥

अन्योन्यस्याभिचदति मनुते ऽन्योन्यदीप्सितम् ॥

चिजानाति तथा ऽन्योन्यदिति व्यवहृतिः किल ॥ २० ॥

ननु द्वैतमस्ति न वा नाद्यः तदस्तित्वे निषाधानुपपत्तेः, न द्वितीयः प्रतिपोगित्वात् विनाऽपि तदनुपपत्तेरित्यत आह । व्यवहृतिरिति । वाचा बदनमात्रमेव । तथाच श्रुतिः— “वाचा रंभणं विकारो नामधेयम्” इति । अन्यथाऽप्युक्तं “शाब्दस्य हि ब्रह्मण एव पंथा यन्नाम भिष्योयति धीरपथिः” इति तु व्यवहारिक एवास्त्वत आह । किमेति । कविसृष्टिवद्वासिष्ठोक्तभातृकपाराद्य विकल्पमात्रमित्यर्थः ॥ २० ॥

यदात्मैवामवत्सर्वमुदिते ज्ञानमास्करे ॥

तदा तु केन कं जिघेत् पश्येत्तद्वच्च केन कम् ॥ २१ ॥

शृणुयात्केन कं तत्राभिचदेदपि केन कम् ॥

मन्वीत केन कं तद्विजानीयाद्य केन कम् ॥ २२ ॥

सर्वकारणव्यवहारमाविद्धकं प्रदर्शयामुना “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् त्वेन कं पश्येत्” इति सर्वकारणव्यावृत्तिरितिपेधं, कुर्वतो श्रुति तत्र व

स्थितामर्थतः पठति । यदात्मैवेति । यदा ज्ञानभास्करे उदिते सति सर्वं मापातत्कार्यमात्मैव ब्रह्मात्मैव संपन्नं ब्रह्मणि कल्पितत्वात् । तदतिरिक्तसत्ताभावात्तदा तज्ज्ञानकाले तु केन करणेन कं कर्मभूतं जिघ्रेद्रङ्गीयान्सर्वस्यात्ममात्रत्वात्, एवमग्रेऽपि बोध्यमिति ॥२१॥२२॥

सर्वं येन विजानाति विजानीयात्तु केन तम् ॥

विज्ञातारमिमं केन विजानीयान्मनागिति ॥ २३ ॥

पक्षकाशं प्राप्य बाह्यमंतःकरणं चात्मा प्रकाशयति तं प्रकाशं सर्वसत्ताप्रकाशादमन्यः कः प्रकाशयेदित्याह । सर्वमिति । येनात्मना प्रकाशरूपेण पुरुषः सर्वं विजानाति तं विदात्मानं केन चैतन्यभिज्ञेन विजानीयात् । तुशब्दः चैतन्यभासकमात्रनिषेधकः । विज्ञातारं बुद्धेः साक्षिणं इमं सदाऽपरोक्षं केन स्वभास्येन मनाक् इपदपि विजानीयात् । सूर्यादिरपि यदि स्वभास्यघटादिभास्यत्वं नास्ति तदा तत्प्रकाशास्यान्यभास्यत्वं सुतरां दुर्घटमिति भावः ॥ २३ ॥

स एव नेतिनेत्यात्मा यो ग्राह्यो नहि गृह्यते ॥

अशीर्यः शीर्यते नायमसंगो नहि सज्जते ॥ २४ ॥

सितो न व्यथते नैव रिप्यते प्रबलैरपि ॥

परादाद्ब्रह्म तं योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म चेद तु ॥ २५ ॥

सर्वनिषेधे कृते आत्मैव शिष्यते इति निषेधमुखेनात्मानं बोधयति, स एवेतिसार्वेन । नेतिनेत्यात्मा सर्वकारणनिषेधावधिभूतः यो ग्राह्यो नहि गृह्यते गृहणविषयो नागृह्यत्वात् । करणागोचरत्वात् शब्दप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तसकलकार्यधर्मातीतत्वादित्यर्थः । अशीर्यः शीर्यते नायं अपक्षयधर्मरहितत्वात् । कुतो ऽत आह । असंगो नहि सज्जते । असंगत्वात् न संवधवान् इत्यमूर्तत्वात् । सितः बद्धो बाह्याभ्यंतराग्नयः भूतो न व्यथते न पीड्यते न रिप्यति प्रबलैरपि सर्वनाशकत्वेन प्रसिद्धेः प्रचलत्वादादिभिर्नश्यतीत्यर्थः । याज्ञवल्क्य इति मैत्रेयीमिति स सन्यासं ज्ञानमभिधाय संन्यस्तवानित्यर्थः । संप्रत्यात्मभिन्नजगतोऽपि मि-

यथात्वमतिपादिकाः श्रुतीरुदाहरति सार्वपङ्क्तिभिः । परादादिति । यः पुरुषो लोकेऽपि ब्रह्म ब्राह्मणजातिमात्मनोऽन्यत्रान्येषु वेद जानाति तमेव वादिनं बाह्य ब्राह्मणजातिः परादात् पृथक् कुर्यात् । तुशब्दो व्यतिरेकार्थः । आत्मभिन्नस्यात्मसत्तया सतस्त्वद्विश्रवत्वेनात्पंताभावादि-
त्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

क्षत्रं परादात्तं वेद योऽन्यत्र क्षत्रमात्मनः ॥

लोकाः परादुत्तं लोकान् यो वेदान्यत्र चात्मनः २५
एवमन्यत्रापि घोष्यमित्याह । क्षत्रमित्यादिवचतुर्भिः । यः आत्मनोऽन्यत्र क्षत्रं क्षत्रिपजातिं वेद । क्षत्रं क्षत्रिपजातिः । तं भेदवादिनं परादात् पृथक्युपात् । यो लोकान् चतुर्दशभुवनानि ॥ २६ ॥

देवा वेदाश्च भूतानि तं परादुरसंशयम् ॥

आत्मनोऽन्यत्र यो देवान्वेदान् भूतानि वेद वा ॥ २७ ॥
देवा ब्रह्मादयः वेदा ऋगादयः भूतानि स्यावरजंगमानि वेद यथार्थज्ञान-
वेद्यत्वेन ॥ २७ ॥

सर्वं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो वेदाखिलं पुमान् ॥

इदं ब्रह्मक्षत्रमिदमिमे लोका इमे सुराः ॥ २८ ॥

संकोचे मानामत्रः इतिन्यायेनाह । सर्वमिति । आत्मनोऽन्यत्र आत्मनो भिन्नमधिष्ठानं जगतो वेद ॥ २८ ॥

इमे वेदास्तथेमानि भूतानीदं तथा ऽखिलम् ॥

यत्किञ्चित्छिजानीयादयमात्मेतिकोचिदः ॥ २९ ॥

तर्हि कीदृशं वेदनं, श्रुतिविवक्षितमत आह । इमे वेदा इति । परिक्रवी सत्त्ववैशंपयः “अयं सदापरोक्षः आत्मा । सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म आत्मवेदं सर्वम्” मध्येन सत्त्वं ज्ञानं यत्किञ्चित् सत्त्वं प्रल्लिखितम् ॥ यत्किञ्चित् सर्वं न्ययं पाति तद्व्याख्यायमस्म्यहम् इत्यादिश्रुत्यन्तराचेति ॥ २९ ॥

मदेव सौम्येदमुग्र आसीदे कलमलयम् ॥

इति च श्रुतिरन्याह वेद नानास्ति किञ्चन ॥ ३० ॥

सर्वं सत्त्विदं ब्रह्मेति छन्दोग्ये पूर्वमुक्तं तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाद्ब्रह्मात्मै
वेवं सर्वमिति तस्यैव दार्ढ्यार्थं श्वेतकेतुं प्रति तत्तज्ञानोपदेशः । तथाहि
श्वेतकेतुं प्रति तत्तज्ञानोपदेशः । तथाहि श्वेतकेतुः पित्राज्ञया चतुरो
वेदान्पठित्वा उच्चासने उपविष्टः " उक्ततमादेशमप्राप्तो येनाश्रुतं श्रुतं
भवत्पमतं मत्तं भवत्पविज्ञातं विज्ञातम् " इति स आदेशो न जात
इत्युवाच पुत्रः । पिता पुनरुवाच । चतुरो वेदानधीत्य सांगानष्टाव-
श पुराणानि च यावदात्मतत्त्वं न जानाति तावदकृतार्थ एव । श्रुत्या
न्यविज्ञानेनान्यविज्ञानं श्रुत्वाऽऽश्चर्यतां प्राप्तः पुनः पप्रच्छ । कथं नु
भगवन्स उपदेशः । पिता उवाच । यथा सौम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं
विज्ञातं स्यात् इति कारणज्ञानेन कार्यज्ञानदृष्टान्तमुक्त्वा उवाच सदेव
सौम्येदमग्र आसीत् " इत्याह । सदेवेति । हे सौम्य प्रियदर्शन जगत तत्प-
त्तेः प्राक् सदेवेति । अस्तितामात्रं वस्तु सूक्ष्मं निर्विशेषं सर्वगतमेकं
निरजनं निरवयवं विज्ञान पदवगम्यते सर्ववेदातेभ्यः । एव शब्दो-
ऽवधारणार्थः । इदमत्र भाष्यं तद्व्याख्यानमुच्यते— यद्विज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानेन सर्वविज्ञानं लभ्यते तद्विज्ञानं प्रतिज्ञातं प्रकटीकर्तुं सर्वसन्मात्र-
त्वं प्रतिजानीते । सदेवेति । सच्छब्दस्य सामान्यविशेषविपयत्वं न्यु-
दस्यति । सदितीति । पृथिव्यादिभ्यो विशेषमाह । सूक्ष्ममिति । नभ
आदिभ्योऽप्याह । निर्विशेषमिति । अन्त्यविशेषेभ्योऽप्याह । सर्वगतमि-
ति । तादस्थ्यं व्यावर्तयति । एकमिति । प्रत्यगभिन्नस्य संसारित्वं
निषेधति । निरजनमिति । निष्क्रियत्वेन तत्फूटस्थमाह । निरवयवमिति ।
पथोक्ते वस्तुनि प्रमाणमाह । पदवगम्यत इति । ननु पूर्वमीदृशमिदा-
नीं न किमिति चेन्नेदानीं नामरूपविशेषणवद्भावि तदानीं केवलमेवेति
तात्पर्यात् । यथा सुप्ते किञ्चिन्नास्ति उत्थितः सर्वं पश्यति यथा पूर्वाह्ने
घटादिसिद्धिगुणा कुल्यन्नेन प्रसारितं मृत्पिण्डं दृष्ट्वा ग्रामांतरं गत्वा
प्रत्यागतोऽपराह्णे घटशरावादिकमुपलभ्य वदति 'मृदेव पूर्वाह्ने आ-
सीत्' इति यथा कार्यकारणभावेनिषेधपूर्वकं सजातीयं निषेधयति ।
एकमिति । एकमेव एवशब्देन स्वगतभेदोऽपि परास्तः । ननु घटा-

देर्मृद्यतिरेकेण परिणामपिता कुलादिनिर्मितभूतस्तथा ऽत्रापीत्यत
 आह । अद्वयमिति । अद्वितीयं सद्यतिरेकेण सतः सहकारिकारणं द्वि-
 तीयं वस्त्वन्तरं निषिध्यते । विजातीयं द्वितीयमस्य न विद्यते इत्य-
 द्वितीयं सदेवेदमित्युक्तं तद्विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थमिति । ननु सद्वादि-
 नोऽपि सतः सद्भुत्पद्यत इति चेन्न घटात् घटान्तरोत्पत्त्यदर्शनात् । स-
 तः सदेतरोत्पत्त्यभवेऽपि यथा मृद्व्यादिरूपेण सतिष्ठते । कथं प्रागु-
 त्पत्तेरिव मासीदित्युच्यते, सदेवेत्यवधारणार्थत्वात् । अतएवेदं शब्द-
 वाच्यस्यासदेवेदमिति साक्षाच्छ्रुत्यैव निषेधादेवं सतः संस्थानमात्रमिदं
 “वाधारमणमात्रत्वाद्विकारस्येति । ननु “निष्कलं निश्चेयम्” इत्यादिश्रु-
 तौर्निरवयवे विकारसंस्थानं कथमिति चेद्वद्विवर्तत्वात्प्रपञ्चस्य रज्जु-
 सर्पादिवत् मिथ्यात्वात् । अन्यामपि प्रपञ्चमिथ्यात्वबोधिकां श्रुति-
 माह । अन्याश्रुतिराह वदति । किमाहात आह । नेहेति । इह माया
 शबले घटानि नामामिबलं किंचन नास्ति न विद्यते । ननु ब्रह्मभि-
 नस्य सत्यसत्यपि निषेधानुपपत्तेरिति चेन्न, अनिर्वचनीपरध्यातेरुप-
 पादितत्वान् । नन्वेवमपि निर्गुणे निषेधो मायाशबले वा नाद्यः अमा-
 सप्रतिनिषेधापत्तेः न द्वितीयस्तत्रैव वेदांततात्पर्यविषयत्वापत्तेरिति चेन्न
 कल्पितमायां स्वीकृत्यैव शास्त्रविचारप्रवृत्तेः । प्रथमपक्षे तु कथाया अ-
 प्यप्रवृत्तेः । अतएवोक्तं वृद्धैः— ‘बोध्यं शा परिहारो वा क्रियतां द्वैतभाष-
 या । अद्वैतभाषया बोध्यं नास्ति नापि तद्वचरम्’ इति । मूकीभाव एव स्या-
 दाद्यपक्षेऽती द्वितीयस्यैव योग्यत्वात् । अनया श्रुत्या स्वसंमृज्यमाना
 विकारनिशऽत्यन्तामात्रप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वव्यञ्जनस्य सुखत
 एवाभिहितत्वान् । प्रपञ्चस्तु वर्तते सहृषो नास्तीति प्रतीते । सत्त्वावि-
 ट्तिन्नत्वेनैव प्रपञ्चस्य निषेधान् न च मतियोगिता व्यधिकरणधर्मस्य
 पथमपदेदकत्वमस्मिन्पक्षे व्यधिकरणधर्मावष्टिन्नाभावस्य स्वीकृत-
 त्वादित्यलं बहुना ॥ ३० ॥

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति यो नानेचेद् पश्यति ॥

एतदात्म्यमिदं सर्वं सत्यमात्मैव केचलम् ॥ ३१ ॥

ननु नानादर्शने किं दूषणमित्येवाशङ्क्य गर्भवासपरंपरा एवेत्याह । मृत्योरिति । यः पुरुषः इह आत्मनि नानेव प्रपञ्चं आत्ममित्रं पश्यति समृत्योमरणं प्राप्य पुनर्मृत्युं मरणं प्राप्नोति । पुनः पुनर्जन्ममरणपरंपरामनुभवतीत्यर्थः । तर्हि किं दर्शनमिष्टमत आह । एतदात्म्यमिति । इदं सर्वं जगत् एतदात्म्यं एतदात्मसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यमित्यर्थः । तर्हि आत्मा किंरूपोऽत आह । सत्यं त्रिकालाबाध्यम्, एतेन मायातत्कार्यनिषेधः । तन्निषेधान्वेषणे तु अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुन इत्येवोत्तरमिति संतोष्यम् ॥ ३१ ॥

इत्याद्यभिषदंत्यो हि शतशो ऽथ सहस्रशः ॥

श्रुतयः संति वामोरु जगन्निध्यात्वबोधने ॥ ३२ ॥

अन्यापि श्रुतयः संति किं जगतो मिथ्यात्वबोधने तावत्य एतदकारः श्रुतयः संतीत्याह । इत्यादीति । हे वामोरु जगन्निध्यात्वबोधने शतशः सहस्रशः श्रुतयः श्रुतिवाक्यानि विद्यन्ते । आविना शिवमद्वैतचतुर्थमन्यं ते इत्यादयो गृह्यन्ते ॥ ३२ ॥

तस्माज्ज्ञात्वा जगत्सर्वं मृगतृष्णाजलोपमम् ॥

सच्चिदानंदमात्मानं अर्घांतरायवर्जितम् ॥ ३३ ॥

अहं सर्वविघ्नैरनभिभूतं किं वस्तु श्रेयत आह । तस्मादिति । हे शोभने तस्मान् श्रुत्युक्तजगन्निध्यात्वहेतोः । सर्वं जगन्मृगतृष्णाजलं यथा न तृप्तिजनकं तथा ब्रह्मादिस्वावरांतविषयजातं न तृष्णाशामकं प्रत्युत तृष्णाजनकमेव इति ज्ञात्वा ततः परावृत्य श्रुत्यगात्मानं त्वंपदलक्ष्यं तत्पदलक्ष्यसच्चिदानंदमिदं अथ तदेवाहमस्मीति निश्चिनु । तत्रापि ब्रह्मलोकादिवत्कश्चिद्विघ्नो भविष्यतीत्यत आह । अंतरायवर्जितमिति । विघ्नरहितमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

सर्वं जगदिदं भाति गंधर्वनगरोपमं ॥

आत्मसौषं परित्यज्यं तत्सौधानि किमिच्छसि ॥ ३४ ॥

हे चित्तवृत्ते मृगतृष्णाजलीजन्मानजन्यतृप्ती यथा ऽनादरस्तथा संसर्ग-

देर्मृद्वतिरेकेण परिणामपिता कुलालादिनिमित्तभूतस्तथा ऽप्रापीत्यत
 आह । अद्वयमिति । अद्वितीयं सद्यतिरेकेण सतः सहकारिकारणं द्वि-
 तीयं वस्त्वन्तरं निषिध्यते । विजातीयं द्वितीयमस्य न विद्यते इत्य-
 द्वितीयं सदेवेदमित्युक्तं तद्विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थमिति । ननु सद्वादि-
 नोऽपि सतः सद्भुत्पद्यत इति चेन्न घटात् घटांतरोत्पत्त्यदर्शनात् । स-
 तः सद्भुत्पत्त्यस्यभावेऽपि यथा मृद्वद्विद्वद्विषयविवर्तितत्वात् । कथं प्रागु-
 त्पत्तेरिदमासीदित्युच्यते, सदेवेत्यवधारणार्थत्वात् । अतएवेवं शब्द-
 वाच्यस्यासदेवेदमिति साक्षाच्छ्रुत्यैव निषेधादेवं सतः संस्थानमात्रमिदं
 “वाधारंभणमात्रत्वाद्विकारस्वेति । ननु “निष्कृन्तं निश्रेयम्” इत्यादिश्रु-
 तेर्निरवयवे विकारसंस्थानं कथमिति चेन्न विवर्तितत्वात्प्रपञ्चस्य रज्जु-
 सर्पादिवत् मिथ्यात्वात् । अन्यामपि प्रपञ्चमिथ्यात्वबोधिका श्रुति-
 माह । अन्याश्रुतिराह वदति । किमाहाह आह । नेहेति । इह माया-
 शबले ब्रह्मणि नामाभिन्नत्वं किंचन नास्ति न विद्यते । ननु ब्रह्मणि
 अस्य सत्पसत्पपि निषेधानुपपत्तेरिति चेन्न, अनिर्वचनीयरूपातेरुप-
 पादितत्वात् । नन्वेवमपि निर्गुणे निषेधो मायाशबले वा नाद्यः अत्रा-
 प्रतिनिषेधापत्तेः न द्वितीयस्तत्रैव वेदाततात्पर्यविषयत्वापत्तेरिति चेन्न
 कल्पितमाया स्वीकृत्यैव शास्त्रविचारप्रवृत्तेः । प्रयत्नपक्षे तु कथाया अ-
 प्यप्रवृत्तेः । अतएवोक्तं वृद्धै — ‘घोरं वा परिहारो वा क्रियतां द्वैतभाष-
 या । अद्वैतभाषया चोद्य नास्ति नापि तदुत्तरम्’ इति । सूक्ष्मीभाव एव स्या-
 दाद्यपक्षेऽतो द्वितीयस्यैव योग्यत्वात् । अत्रापि श्रुत्या स्वसंज्ञज्यमाना
 अधिकरणनिष्ठाऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वलक्षणस्य सुसत
 एवामिहितत्वात् । प्रपञ्चस्तु वर्तते सद्भूपो नास्तीति प्रतीते । सत्त्वादि-
 छिन्नत्वेनैव प्रपञ्चस्य निषेधात् न च प्रतियोगिता अधिकरणवर्गस्य
 प्रपञ्चवद्वैतत्वमस्मिन्पक्षे अधिकरणवर्गावच्छिन्नाभावस्य स्वीकृत-
 त्वादित्यलं बहुना ॥ ३० ॥

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति यो नानेवेह पश्यति ॥

एतदात्म्यमिदं सर्वं सत्पमात्मैव केवलम् ॥ ३१ ॥

ननु नानादर्शने किं दूषणमित्याशङ्क्य गर्भवासपरंपरा एवेत्याह । मृत्योरिति । यः पुरुषः इह आत्मनि नानेव प्रपञ्चं आत्मभिन्नं पश्यति समृत्योमरणं प्राप्य पुनर्मृत्युं मरणं प्राप्नोति । पुनःपुनर्जन्ममरणपरंपरामनुभवतीत्यर्थः । तर्हि किं दर्शनमिष्टमत आह । ऐतदात्म्यमिति । इदं सर्वं जगत् एतदात्म्यं एतदात्म्यसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यमित्यर्थः । तर्हि आत्मा किंरूपोऽत आह । सत्यं निकालावाप्यम्, एतेन मायातत्कार्यनिषेधः । तन्निषेधान्नेयणो तु अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुन इत्येवोत्तरमिति संतोष्यम् ॥ ३१ ॥

इत्याद्यभिचदंत्यो हि शतशो ऽथ सहस्रशः ॥

श्रुतयः संति यामोरु जगन्मिथ्यात्वबोधने ॥ ३२ ॥

अन्यापि श्रुतयः संति किं जगतो मिथ्यात्वबोधने तावत्प एतदकाः श्रुतयः संतीत्याह । इत्यादीति । हे यामोरु जगन्मिथ्यात्वबोधने शतशः सहस्रशः श्रुतयः श्रुतिवाक्यानि विद्यन्ते । आदिना शिवमद्वैतचतुर्थमन्यं ते इत्यादयो दृष्टान्ते ॥ ३२ ॥

तस्माज्ज्ञात्वा जगत्सर्वं मृगतृष्णाजलोपमम् ॥

सच्चिदानंदमात्मानं अन्तरायवर्जितम् ॥ ३३ ॥

अहं सर्वविघ्नैरनभिभूतं किं वस्तु श्रपेत् आह । तस्मादिति । हे शोभने तस्मात् श्रुत्युक्तजगन्मिथ्यात्वहेतोः । सर्वं जगन्मृगतृष्णाजलं यथा न तृप्तिजनकं तथा ब्रह्मादिस्वावरांतविषयजातं न तृष्णाशामकं प्रत्युत तृष्णाजनकमेव इति ज्ञात्वा ततः पराहृत्य प्रत्यगात्मानं त्वंपदलक्ष्यं तत्पदलक्ष्यसच्चिदानंदमिन्नं अयं तदेवाहमस्मीति निश्चिनु । तत्रापि ब्रह्मलोकदिवत्कश्चिद्विश्रो मविष्यतीत्यत आह । अंतरायवर्जितमिति । विघ्नहितमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

सर्वं जगदिदं भाति गंधर्वनगरोपमं ॥

आत्मसौख्यं परित्यज्यं तत्सौख्यानि किमिच्छसि । ३४ ।

हे चित्तवृत्ते मृगतृष्णाजलदीजन्पानजन्यवृत्तौ यथा ऽनादरगतया संसार-

मुखेऽनादरः कर्तव्यस्त्वया इत्याह । सर्वमिति । हे शोभने इदं सर्वं जगत् गंधर्वनगरोपमं यथा कार्तिकादिमासे प्रातःकाले वने वप्रपरिखापणादिभिरलंकृतं धवलनगरं दृश्यते तत्तुल्यं जगदिदम् । यथा कश्चिद्देश-स-यथा तत्र नगरे नद्यां स्नात्वा तत्रापणे ऽन्नादिकं क्रीत्वा पक्त्वा भुक्त्वा शयित्वाऽविमुक्तलब्धम् । ब्रह्मलोकादिजगत्सुखं विविक्तार्ता हास्यास्पदमेवात आत्मसौधं यथा सुयया श्वेतवर्णेन पाषाणस्य भस्मना निर्मितं मंदिरं संसारिणा तथात्मसौधं नित्यानन्दस्वरूपं ब्रह्मलोकादिसौधेभ्योऽप्युत्पुञ्चं निर्मलं परित्यज्य बिहाय तत्सौधानि तस्य गंधर्वनगरस्य सौधानि किमिच्छसि । तत्रेच्छा न कर्तव्येति भावः ॥ ३४ ॥

ताडिता पुच्छविकला कृतकर्णास्त्रलङ्घतिः ॥

सरमा चरमावस्थां प्राप्ताऽप्युज्झति न भ्रमम् ॥ ३५ ॥

पदि तदिच्छां न त्यक्ष्यसि तदा श्रुत्या उपमेयतां गमिष्यसीत्याह त्रिभिः । ताडितेति । यथा सरमा धुनी लघुहादिभिराघातिता पुच्छविकला पुच्छरहिता कृतकर्णा कृतौ जिह्वौ कर्णौ यस्याः सा चरमावस्था मत्पावस्थां प्राप्ताऽपि भ्रमं भ्रातिज्ञानं तद्विषयं वा न त्यजति ॥ ३५ ॥

यथा तथा कचिच्छिन्ना कचिद्भिन्ना कचिच्छता ॥

चित्तवृत्ते त्यजस्येनं विषयेषु भ्रमं नहि ॥ ३६ ॥

हे चित्तवृत्ते तथैनं विषयेषु भ्रमं हि यस्मान्न त्यजसि । कथंभूता त्वम् । कचिद्विषये जिह्वा द्वैधीभावं काष्ठवत् द्वैधीभावं गमिता । कचिद्भिन्ना मध्ये षट्पद्विदारिता । कचिद्विषये हता लोष्ठवद्वष्टा ॥ ३६ ॥

वारिताऽपि मुहुर्भ्रात्वा भक्षते मक्षिकाक्षतम् ॥

चित्तवृत्ते त्यजस्येनं विषयेषु भ्रमं नहि ॥ ३७ ॥

वारिताऽपि निपिद्धाऽपि मुहुर्वारंवारं भ्रात्वा मक्षिकाभ्रतं मक्षिकाभिः व्रणीकृतं न त्यजति सरमा तथा त्वं मृतिहताऽपि अनेकेषु विषयेष्वपमानिताऽपि त्रिषोम्रयं विषयेष्वधिस्थं गजसे । अतएवोक्तम् रागिणो विषया ननुभिर्यते क्षीणेषु क्षीयाभवन्ति' इति ॥ ३७ ॥

अज्ञानमात्रपरिकल्पितमाकलय्य
विश्वचिदात्मनि मुजंगमिव सजीदम् ॥
भीतां जवेन भ्रमतीमिह चित्तवृत्ते
तस्यागतोऽप्युपहसिष्यति नैव लोकः ॥ ३८ ॥

ज्ञात्वा स्यस्यसि चेद्वास्यास्पदं न यास्यसि किमि-
त्याह । अज्ञानेति । हे चित्तवृत्ते अज्ञानमात्रपरिकल्पितं चिदात्मनि
विश्वमाकलय्य अनिष्टं ज्ञात्वा जवेन वेगेन भ्रमाधिष्ठानभूतसत्यात्मत्या-
गतो लोकः किं नैव हसिष्यति । अपितुपहसिष्यत्येवार्थः । इहलोके
यथा काचिद्भाता ह्रीं स्रजं स्वकंठस्थां सर्पं मत्वा भीता सती वेगेन-
धावती त्यक्तोपहस्यते तथा त्वमपीति भावः ॥ ३८ ॥

अज्ञानसंभवमिदं जगदित्यवेहि ।
नास्यापरं किमपि कारणमस्ति सत्यम् ॥
सत्ये हि शुक्तिशकले स्फुरतोऽपरोक्षं ।
रूपस्य कोन्वनवयोधमपास्य हेतुः ॥ ३९ ॥

ननु यथात्मनः सत्यत्वं जगतो मिथ्यात्वं स्यात्तदेतत् स्याज्जगत्तु स-
त्यं ब्रह्मकारणकत्वान्मृत्कारणकयद्वत् न च स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम्
“आत्मन आकाशः संभूतः” इत्यादिश्रुतेरित्यत आह । अज्ञानेति । हे
चित्तवृत्ते इदं जगदज्ञानसंभवमित्यवेहि जानीहि । अस्य जगतोऽपरं
किमपि सत्यं कारणं नास्ति । हि यस्यात्सत्ये शुक्तिखंडेऽपरोक्षे स्फु-
रतः प्रत्यक्षं प्रतीतस्य रूपस्य रजतस्यानवबोधमज्ञानमपास्य हित्वा
को हेतुः, अपितु न कोपीत्यर्थः । अनुमानं त्वसिद्ध्याप्रस्तत्वादुपेक्ष-
णीयम् । ननु ब्रह्मकारणकत्वमवादस्य प्रागतिरिति चेदेकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानसिद्धयर्थं प्रधानकारणवादखंडने वात्पर्यात् उत्प-
त्तिश्रुतेर्वाद्देवे वात्पर्यात् ननु ब्रह्मकारणत्वे अधिष्ठानत्वे मात्रेण कारणं
ब्रह्म गीयते इत्यादिवचनेर्वातिकारेण ब्रह्मकारणकत्वस्य संदितत्वाच्च
अप्रयोजकत्वाच्चानुमानं नोतिष्ठति अवाध्यत्वस्योपाधित्वाच्च । नचोपाधेः

किं फलमिति वाच्यम् साध्याभावसाधनमेव फलं तथाहि जगत् मिथ्या-
वाध्यत्वात् पञ्चैवं तच्चैवं यथाशक्तिकलमिति उपाध्यभावेनसाध्याभा-
वसाधनादिप्रसिद्धिरिति अन्वपिदृष्टान्तस्तु रजतमे यदि जगत्सत्त्वेनासत्त्वेन
वा निरूप्येत तदाऽस्य कारणं पर्यालोच्येतापि अनेनाधिष्ठानेऽस्य प्रतीत-
स्याज्ञानातिरिक्तं कारणं नास्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

सत्पादिदं यदि भवेन्न भवेन्मृषा त-
न्मिथ्यात्वमस्य सुभगेऽनुभवानुसारि ॥
न ह्यध्ययद्वचति तच्छ्रुतिं प्रसिद्धमास्थां
ततः परिहरात्र विनाशशीले ॥ ४० ॥

स्वरूपासिद्धि इहवति । सत्पादिति । सत्पाद्वक्षणः इदं भवेत् ब्रह्मो-
पादकं जगद्यदि भवेत्तत्तदा न मृषा भवेत् । तत्र किं प्रमाणमत आह ।
हे सुभगेऽस्य जगतोऽनुभवानुसारि प्रत्यक्षसिद्धं देहावेमिथ्यात्वम् ।
कथं प्रत्यक्षं देहावेमिथ्यात्वमत आह । नहीति । हि यस्मादद्य दिने
पहवति तत् त्वः आगामिदिने न भवति इति लोके प्रसिद्धम् । तवः
किं करणीयं मया क्षणविध्वंसिनि जगति आस्थां न कर्तव्येत्याह ।
आस्थां इदमनुकूलं जातमिदमपरं भविष्यतीत्याकारिकां दृढवातनां
विनाशशीले ऽवश्यं नाशशीले जगति परिहर दूरीकुरु । भूतस्य
भाविनश्च चित्ता त्यक्त्वा । वर्तमाने काले वर्तस्व समाहितः भवेति
पावत् । उक्तं च वाशिष्टे ‘ यत्रैव जालमखिलं मायापयमवस्तुकम् ॥ तत्र
कास्या कथं नाम देवोपादेयदृष्टय इति ॥ ४० ॥

नोत्पद्यते न लयमेति चिच्छेते च
न क्षीयते न चलति कचिदेव आत्मा ॥
पूर्वो न नोपरतया प्रथितो न बाह्यो-
नैयांतरः सकलदृक् श्रुतिशेषसिद्धः ॥ ४१ ॥

नन्वात्माप्युत्पद्यतां दृश्यत्वादेहादिवत् “ नच दृश्यत्वासिद्धिर्दृश्यते
त्यग्रप्राप्तुम्या ” इति श्रुतेरित्याशंस्य पास्कण्डितपद्माविवारनिषेधः

वैकल्यात्मनः-पूर्वत्वबोधनार्थं-पूर्वापरादिदिग्परिच्छेदं-निषेधपत्रात्मानं
निरूपयति । नोत्पद्यते इति । कचित्कदाचिदपि एष आत्मा नोत्पद्यते
न जायते, नास्ति, न ल्यमेति न प्रियते, न विवर्धते, न क्षीयते, न
चलति न परिणमति इतिदेहादिनिष्पद्भावविकारप्रतिषेधः । अनेन
वर्णाश्रमाद्यभिमानं त्याज्यमिति सूचितम् । अन्यथा 'स्वंपदार्थविवे-
काय संन्यासः सर्वकर्मणाम्' इति निषेधलंघनापत्तेरिति । तथाच
स्मृतिः- 'न जायते प्रियते वा कदाचिन्नार्यं भूत्वा भविता वा न
भूयः ॥ अजो नित्यः शाश्वतो ऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे,
इति । न पूर्वः पूर्वविश्वच्छिन्नो न, पूर्वकालावच्छिन्नोऽपि न । नोपर-
तया पूर्ववत् । न बाह्यो नांतरः किंतु पूर्णः । किं प्रमाणमीदृशोऽत
आह । सकलदृक् स्वकल्पितसर्वप्रकाशः स एव दृक् वा । सर्वप्रमाण-
साक्षिणि स्वप्रकाशे प्रमाणापेक्षा नास्तीत्यर्थः । तर्हि तदभावे नास्ति
किमत आह । श्रुतीति । 'अनाशिनोऽप्रमेयस्य' इति स्मृतेर्नेतिनेत्या-
दिवाक्यैः सर्वनिषेधशेषत्वेन प्रतिपादितो विद्वदनुभवसिद्धश्चेति । अने-
नामुमानं बाधितमिति बोध्यम् ॥ ४१ ॥

उच्चावचान्यनुभवन्प्रतिबिम्बभूता-
न्यालक्ष्यते उपपत्त्यापत्त्यादिमान्वा ॥
तस्मादिदं सुखचिदेकरसं विबोध-
मासाद्य शोकरहिता भव चित्तवृत्ते ॥ ४२ ॥

नन्वात्मनः पूर्णत्वे देवमनुष्यतिर्यगादिभेदः किंनिबन्धन इत्याशङ्क्य
सत्त्वादिगुणनिबन्धन इत्याह । उच्येति । उच्चावचानि प्रतिबिम्बभूतानि
देवादिशरीराणि अनुभवन्नविषया तेष्वाध्यासं कुर्वन् उपपत्त्यापत्त्यादि-
मान्वा, वा इवार्थे, मुरनरतिर्यगादिदेहवानिवाभ्युपगते । घटमठादिना
ऽऽकाश इव सत्त्वाधिक्ये देवादि, रजआधिक्ये मनुष्यादिः, तमआधिक्ये
पद्मादिः । यथा यद्योऽपि स्फटिकः पीतरक्तानीलाण्यधिमिदेन पीतो
रक्त इत्यादिव्यवहारमात्रेण लक्ष्यते तथात्माऽपि । अतो देवादिभेद-

स्योपाधिकत्वात्परिपूर्णविदानंदे निमज्ज्य शोकरहिता भवेत्पुपदेशमुपसं-
हरन्नाह । तस्मादिति । हे चित्तवृत्ते इदं सदाऽपरोक्षं विदेकरस
चिद्वनानंदं विबोधं मनआदिषु विरोधो बोधो यस्यात्मनस्तमासाद्य
तदेवाहमस्मीति साक्षादनुभूय " तरति शोकमात्मवित् " इति श्रुतेः
शोकरहिता भव ॥ ४२ ॥

चित्तवृत्तिरिति भ्रात्रा निजेन प्रतिबोधिता ॥

विषयेभ्यो रति संचो निश्चकर्षात्मनः किल ॥ ४३ ॥

इदं परमोपदेशं श्रुत्वा चित्तवृत्तिः किं चकारात् आह । चित्तवृत्तिरि-
ति । चित्तवृत्तिः इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण निजेन भ्रात्रा सहोदरेण
समानाधिकरणेन प्रतिबोधिता परिपूर्णान्मनो बोधं प्रापिता विषयेभ्य
पेदिकामुष्मिकभोगेभ्यः सद्यः उपदेशवाक्यापांनुभवकाले आत्मनो रतिं
प्रीतिं निश्चकर्षे आकृष्टवृत्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

नलिनीमिव तोयेभ्यः संमग्रां करिगेहिनी ॥

विषयेभ्यो बहिश्चक्रे चित्तवृत्ति रतिं निजाम् ॥ ४४ ॥

चित्तवृत्तिः कथं विषयेभ्यो रतिं निश्चकर्षेत्यत्र दृष्टान्तमाह । नलि-
नीमिति । करिगेहिनी हस्तिनी तोयेभ्यो जलेभ्यः संमग्रां जलाधोगतां
नलिनीं कमलिनीमिव विषयेभ्यो निजां रतिं बहिश्चक्रे विषयत्यागपरा-
पणा बभूव ॥ ४४ ॥

सा तदा तत्परं ज्योतिर्दधाना विषयोऽजिज्ञता ॥

अंतर्दीपा यमौ काचकूपकेव गतावृत्तिः ॥ ४५ ॥

कथं विषयत्यागपराऽभूदत्र दृष्टान्तमाह । सेति । सा चित्तवृत्तिस्तदा
तस्मिन्काले अंतर्दीपा मध्यदीपा काचकूपकेव प्रकाशरूपवधापककाव-
निर्मितपात्रमिव यमौ चकासे । फीदशी काचकूपका । गतावृत्तिः गता
भारुतिरावरणं प्रकाशनिरावक यस्या सा तथा । कथंभूता चित्तवृ-
त्ति । विषयोऽजिज्ञता विषयेष्वेवैकजिज्ञता त्यक्ता । पुनस्तद्वेदांतमस्मिन्
परं सर्वव्याप्तेभ्य उरुहृष्टं निरतिशयं ज्योति प्रकाशं दधाना । यथा

कूपका प्रकाशनिरोधका न भवति तथा वृत्तिरहमाकारतोमिदमाकारता
त्यक्त्वा निश्चलं बभूवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अस्मिन्नवसरे दक्षा मुमुक्षाऽभ्येत्य योगिनम् ॥

वैराग्यतीर्थमायांतं नातिदूरे न्यवेदयत् ॥ ४६ ॥

अधुना विवेकफलं वैराग्यं मुमुक्षाप्राप्तिरूपं दर्शयति- । अस्मिन्निति ।
अस्मिन्काले विवेकदाढ्यसमये दक्षा चतुरा मुमुक्षा योगिनं विवेकाश्रम-
भ्येत्य वैराग्यतीर्थं परमहंसं नातिदूरे निकटे, न्यवेदयदकथयत् । विवि-
वेकादनंतरं, वैराग्यं भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तां विवेकाश्रमः क्षामां मुमुक्षां वीक्ष्य तापसीम् ॥

सुप्रसन्नमना प्राह भद्रे ऽत्रोपविशेत्यलम् ॥ ४७ ॥

विवेकाश्रमो भिक्षुर्मुमुक्षाप्रागतां साधनचतुष्टयवर्मावस्थामनेकजन्मसंवि-
तपुण्यफलभूतां विवेकजन्यां दृष्ट्वा किं चकार प्रसन्नचित्तसंपन्न इत्याह ।
तामिति । विवेकाश्रमो भिक्षुः तां प्रसिद्धप्रभावां क्षामामतिकृशां तापसी-
मनइन्द्रियनिरोधलक्षणतपःपरायणा मुमुक्षां ब्रह्मलोकादिविपयत्यागपूर्व-
कमोक्षेच्छां वीक्ष्य सुप्रसन्नमनाः सुतरा निर्मलचित्तः सन्नाह । हे भद्रे
बल्याणरूपे भद्र अस्मिन्मठे अन्तमुपविश इमं भूय अस्य वैराग्यादि-
कमेव भूषणमिति । अन्यथावृत्तेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

पांचजन्ये मठे ऽस्माकं यतो भीत्याऽनवस्थितिः ॥

चित्तवृत्तिरियं सा सुप्रसन्ना विहिता मया ॥ ४८ ॥

यथा कथंचित्परमार्थनिष्ठा वैराग्यादिपूर्विका प्राणिना भवेदित्याशयेन
मुमुक्षायाः तापस्याः विवेकाश्रमस्य भिक्षोश्च संवादरूपा कथामुपन्यस्य-
ति । पांचेति । हे तापसि पांचजन्यमठेऽस्मिन्मनुष्यदेहे यतोभीत्या
रागद्वेषादिसंसारमपात् अस्माकं विवेकाश्रमादिभिक्षूणामनवस्थितिः
अवस्थितिर्नास्ति सा इयं चित्तवृत्तिर्मया विवेकाश्रमेण सुप्रसन्ना रागद्वे-
षादिमलनिवृत्त्या निर्मलीकृता ॥ ४८ ॥

मुमुक्षे तापसीद्वार्तां चिष्यं तव निर्मला ॥

चित्तवृत्तिरथोत्थाय श्रुतपूर्वा तु तापसीम् ॥

ननाम दंडवद्भूमौ परित्यज्य स्वदुष्टताम् ॥ ४९ ॥

मुमुक्षा उवाच चित्तवृत्तिरियं मे किं साधयिष्यति ते विषयं सुखेन
साधयिष्यतीत्याह । मुमुक्षे इति । हे मुमुक्षे तापसि इदानीं निर्मला
चित्तवृत्तिस्तव विषयमनायासतः सुखेन करिष्यति संपादयिष्यति
अतस्त्वं स्थिरा भव तिष्ठेति । चित्तवृत्तिस्तापसीं दृष्ट्वा किं चकार, नम्रा
बभूवेत्याह । चित्तवृत्तिरिति । अथानंतरं चित्तवृत्तिः श्रुतपूर्वा तापसीं
दृष्ट्वा उत्थाय भूमौ दंडवन्ननाम । किं कृत्वा । स्वदुष्टतां परित्यज्य ।
सर्वान्कामादिदोषान् त्यक्त्वा निरहंकारा जाता इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

मुमुक्षा लक्ष्य तां स्वच्छां प्रसन्नवदनांबुजाम् ॥

परमात्मप्रसादस्ते भवत्वित्याशिपं जगौ ॥ ५० ॥

मुमुक्षा प्रणामं स्वीकृत्याशीर्वादं ददावित्याह । मुमुक्षेति । मुमुक्षा तापसी-
त्याशिपं जगौ आशीर्वचनं कृतवती । इतीति किम् । हे चित्तवृत्ते
तवात्मप्रसादो भवतु परमेश्वरस्तव इदं तिष्ठतु । किं कृत्वा । सा चित्तवृत्तिः
स्वच्छां निर्मलां प्रसन्नवदनांबुजां प्रसन्नं वदनांबुजं परम्पाः सा तथा तां
लक्ष्य । अनेन मुमुक्षोः प्रसन्नवदनत्वमपि लक्षणमिति सूचितम् ॥ ५० ॥

वैराग्यतीर्थसंन्यासी विवेकाश्रमतोऽधरः ॥

मठं प्राप पांचजन्यं त्यक्तदंडो दिगंबरः ॥ ५१ ॥

इति मुमुक्षागमनमभिधायानेकजन्मानुष्ठितनित्यनेमित्तिकादिकर्मजन्यपु-
ण्यपुंजरुन्मूलसंन्यासापविभूतं परमदससंन्यास संवर्तोदिभिरनुष्ठितमव-
धृतेनारदनारायणसंगारूपपरमदसोपनिषदाभिधानं सीव्रतरवैराग्यती-
र्थगमनं कथयति चतुर्थि । वैराग्येति । वैराग्यतीर्थसंन्यासी पांच-
जन्यं मठं प्राप । कर्षभूतः । विवेकाश्रमतीऽधरः । तत्पश्चाद्भावित्यात्म-
निष्ठ । वर इति छेदेऽपि न दोषः, परममंगलरूपाश्रमस्य साक्षादे-
त्यात् । पुनः त्यक्तो दंडो येन स तथा । पुनर्दिगंबरः दिग्बन्धः ॥ ५१ ॥

बाहूपवर्हणो मूमिमंचकः पाणिपात्रभुक् ॥

अपादुको गुहागेहो जलाशयकमंडलुः ॥ ५२ ॥

पुनर्बाहूपवर्हणः बाहू भुजौ उपवर्हणमुपधानं यस्य स तथा । उक्तं च-
'अनुत्तरीयवसनवतुपस्तीर्णशायिनम् ॥ बाहूपधानं शाम्यतं तं देवा
बाध्यन् विदुः' इति । पुनर्भूमिमंचकः मूमिः मंचः शय्या यस्य स ।
पुनः पाणिपात्रभुक् पाणिर्हस्त एव पात्रं तेन भुंक्ते इति तथा । पुनः
अपादुकः न विद्यते पादुके यस्य स तथा । पुनः गुहागेहो गुहा पर्व-
तादिकं वरीगेहो यस्य स तथा । उक्तंच यादरायणेन भागवते-'सर्पा
क्षितौ किं कशिपोः श्वासैर्वाहो स्वस्तिद्वे उपवर्हणैः किम् ॥ सत्प-
जलो किं पुरुषाश्चपात्र्या दिग्बलकलादौ सति किं दुकूलैः ॥ धीराणि किं
पथि न संति दिशंति भिक्षां नैवाधिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्पन् ॥
रुद्रा गुहाः किमजितो ऽवति नोपपन्नान्कस्माद्भजन्ति कवयो घनदुर्मर्दा-
धान्' इति । पुनर्जलाशयो नद्यादिरेव कमंडलुः जलपानपात्रं यस्य
स तथा ॥ ५२ ॥

विचारनृपिषीमेतां जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥

अपाचितययामाशाहारः कारकतोऽक्षितः ॥ ५३ ॥

पुनः एतां पृथ्वा जडोन्मत्तपिशाचवद्विचारन्, जडोन्मत्तादिर्पया एषा
दिगंतव्या एषा नेति न विचारयति, तथा ऽयमपि पूर्वापरान्वितारहि-
तः केवलं वर्तमानकाले स्थितः । न च वर्तमानकाले तु सर्वे तिष्ठंतीति
वाच्यम् । अन्ये तु भूतमाविपदार्थानपि चित्तेति । अयमेव विशेषो-
ऽस्य भूतभावि ॥ चित्तेति । न च वर्तमानकालिकवस्तुमानेऽपि चित्त-
नत्वाविशेषादविशेष इति वाच्यम्, तैस्त्वहकारपूर्वकं चित्तेति ऽनेन तु
निरहकारेणैव पदार्थो भास्यते इति विशेषत्वात् । अतएवोक्तम्-'ना-
स्मारुमस्तपहंवारो व्यवहारेषु यः समः ॥ नुर्ये एव हि तिष्ठेयं यत्र दृश्यं
न विद्यते' इति । ननु तुर्ये तिष्ठेयमित्युक्तवता चेदातिनां द्वैतसंभवे

मवृत्तानां त्रित्वापत्तिरेकं तुर्यं स्थितिस्तत्कर्ता चेति ब्रूहानिर्बुद्धिमिच्छ-
त इति न्यायापत्तिरिति वाच्यम् । यथा स-भूमा कुत्र स्थित इति पृष्टे
स्ये महिम्नि इत्यत आह । कारकतोऽज्ज्ञितः कारकतया उज्ज्ञितः त्यक्तः ।
“ यत्र ” त्वस्य सर्वमात्मैवाभूच्चत्केने कं पश्येत् ” इत्यादिश्रुत्या
स्वरूपसाक्षात्कारे सर्वस्य कारकमानस्यात्ममात्रताभिधानात् । अतएवा-
पाचितं यथा अपाचितमार्गेण यथाप्रारब्धं प्राप्तहारः । अतएवोक्तम्-
‘ येन केनचिदाशितो येन केनचिदाशितः ॥ यत्र क्वचनशायी स्यात्तं देवा
ब्राह्मणं विदुः ’ इति ॥ ५३ ॥

‘ दधानोऽतः परं ज्योतिर्बहिर्धूलिविधूसरः ॥’

विवेकाश्रममानम्योपविवेश तदाज्ञया ॥ ५४ ॥

एतत्सर्वनिदानं विशेषणमज्ञ । दधानोऽतः, परं ज्योतिः तत्पदलक्ष्यं
सच्चिदानन्दमन्तः स्वपदलक्ष्याभिन्नत्वेन दधानः । पुनर्बहिर्धूलिविधूसरः
देहाध्यासामावाद् धूलिलिप्तांगः । पुनः किं चकार । विवेकाश्रममानम्य
ज्येष्ठत्वात्तस्य तदाज्ञया तस्य विवेकाश्रमस्याज्ञया उपविष्टत्वा-
न्त्यर्थः ॥ ५४ ॥

विवेकाश्रम आहूतं भिक्षो दण्डकमण्डलू ॥

कौपीनाच्छादनं वासः कथां किं त्यक्तवानसि ॥ ५५ ॥

वैराग्यतीर्थस्पर्शेदृशीं वशां दृष्ट्वा विवेकाश्रमः किमाह परमावधिभूतं
परमदंसंस्नपासमाक्षिपन्नाह । विवेकाश्रम इति । विवेकाश्रम एवं वैरा-
ग्यतीर्थमाह । हे भिक्षो दण्डकमण्डलू कौपीनाच्छादनं वासः कृपपतनमर्ह-
ति कौपीनम् । कृपशब्दात्तस्य हि वृद्धो राज ईनादेशे । कौपीनं पापं
वत्साधनत्वात्पुरुषमेवोऽपि कौपीनं तस्याच्छादनं वासः, अपवा कौपीनं
मेदस्त्वदाच्छादनमपि कौपीनं, आच्छाद्यते जलपात्रमनेनेति आच्छादनं
जलशोधनपात्रं शृणुगेव कौपीनं चाच्छादनं धानयोः समाहारः कौपी-
नाच्छादनम्, वासः षट्त्रिंशः । कथां शीतनिवारणं किं त्यक्तवा-
नसि । शास्त्रनिहितत्यागे दोषमादेति मातः ॥ ५५ ॥

इत्थं पृष्ठः स तेनाह विवेकाश्रमे शृण्वतः ॥

परमहंसोपनिषदस्तात्पर्यं कथयाम्यहम् ॥ ५६ ॥

वैराग्यतीर्थसंन्यासी विवेकाश्रमिभुणाऽऽक्षिप्तः किमाह पंचविंशतिश्लो-
कैर्नारदनारायणसंवादरूपां परमहंसोपनिषत्कथामाह । इत्थमिति ।
इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण पृष्ठः स वैराग्यतीर्थः तेन विवेकाश्रमिभुणा पृष्ठ
आह । हे विवेकाश्रम अतः शृणु । अवधूताश्रमे प्रमाणमिति शेषः । अहं
परमहंसोपनिषदस्तात्पर्यंकथयामि ॥ ५६ ॥

देवर्षिर्नारदो ऽभ्येत्य देवं नारायणं विभुम् ॥

पद्मच्छोत्कंठया वाचा प्राञ्जलिः प्रश्रयान्वितः ॥ ५७ ॥

तां कथामेवावतारयति । देवर्षिरिति । नारदो देवर्षिविभुं व्यापकं देवं
प्रकाशरूपं नारायणं सर्वनरांतर्यामिणं परमेश्वरं जगत्कल्याणार्थं
लीलाविग्रहरूपेण बदरिकाश्रमनिवासिनं प्राञ्जलिः बद्धाञ्जलिः प्रश्रया-
न्वितः प्रश्रयेण श्रुत्युपदिष्टेन शिक्षारूपेण मार्गेण युक्त उत्कंठया
श्रद्धाभक्त्युत्साहव्यजकया वाचा वाण्या पद्मच्छ पृष्ठवान् ॥ ५७ ॥

भगवन्परमहंसानां को मार्गः का परा स्थितिः ॥

एतद्विज्ञातुमिच्छामि ततो मे ऽनुग्रहं कुरु ॥ ५८ ॥

किं पृष्ठवान्त आह । भगवन्निति । प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जनानामग-
तिं गतिम् ॥ वेत्ति विद्यामविद्यौ च स वाच्यो भनवानिति ॥ तत्संबु-
द्धौ हे भगवन् । अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्गस्तेषां का स्थि-
तिरिति श्रुतिमयैतः पठति । परमहंसानां जीवन्मुक्तानां संन्यासोपनि-
षदा परमहंससंन्यास उक्तः, हंसोपनिषदि च उक्तः तत्र प्राप्तयोगस्य
ज्ञानिनः कीदृशी लोके स्थितिरिति संदिह्यते । यदुक्तम्-‘स्थितमज्ञस्य
का भाया समाधिस्पस्य केशव ॥ स्थितधीः किं प्रभायेत किमासीत्
ब्रजेत किम्’ इति । तथाच पामरत्वशंकयाऽवज्ञा स्यात्ततो महान्प्रत्य-
बायः स्यादित्येतत्स्वरूपज्ञानाय परमहंसोपनिषद्वारम्यते । अथ योगि-
नां परमहंसानामिति । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तद्वृत्तौ योगिनः, परमहं-

साधोत्पन्नतत्त्वज्ञानाः । तत्र निरुद्धचित्तोप्याणिमादिपूक्तदशायां समास-
 क्तः सन्नात्मनि संशितो विपर्यस्तश्च परमपुरुषार्थाद्वन्द्व्यतीति परमहंस-
 दं परमहंसश्च तत्त्वविवेकेनैश्वर्येष्वसारतां ब्रुध्वा विरज्यति ॥ तदुक्तम्-
 'चिदात्मन इमा इत्थं प्रस्फुरतीह शक्यः इत्यस्याश्चर्यजालेषु नाभ्युदेति
 कृतूहलम्' इति । परमहंसो विद्यावलेन विधिनिषेधौ लंघयति ततः
 शिष्टविगान स्यात् । तदुक्तम्- 'सर्वे ब्रह्म वदिष्यन्ति समाप्ते च कर्मौ
 युगे ॥ नानुतिष्ठन्ति मैत्रेय शिश्रोदरपरायणाः' इति । तदर्थं योगिग्रहण-
 म् । नच निष्कामकर्मानुष्ठानमपि योग इति वाच्यम्, विशेषणद्वयेन
 स्थितप्रज्ञत्वगुणास्तीतत्वादीनामभेदकत्वात् । तथाचोक्तं वासिष्ठे भ्रम
 प्रतिबचनान्पाम्- 'राम उवाच । एवं स्थिते हि भगवन् जीवन्मुक्तस्य संम-
 तः ॥ अपूर्वातिशयः कोऽसौ भवत्यात्मविदा वर ॥ वसिष्ठ उवाच । नास्य
 कस्मिंश्चिदेवाशौ भवत्यतिशयेन धीः ॥ नित्यवृत्तः प्रज्ञातात्मा स आत्म-
 न्येव तिष्ठति ॥ मंत्रसिद्धेः तपःसिद्धेस्त्वेतन्निर्दिष्टश्च भूरिशः ॥ कृतकामाश-
 पानादि तत्र का स्यादपूर्वता ॥ एक एव विशेषोऽस्य न समो ब्रह्म-
 द्विभिः ॥ सर्वत्रास्था परित्यागात्सदा निर्वासनं मनः ॥ एतावदेव तदु-
 ङ्गिमालिगमूर्तेः संज्ञातसंज्ञतिविरभ्रमनिर्वृतस्य ॥ तज्ज्ञस्य यन्मदनको-
 पविपादमोहलोभापदामनुदिनं निपुणं तनुत्वम्' इति । को मार्गः
 नारदो ब्रह्मपुत्रो देवर्षिर्भगवतं सनत्कुमारं प्रति जगाम । स हि नारदा-
 य शोकतरणाय भूमानमुपदिष्टवान् । 'यथा "छन्दोगानामाभ्रातं भ-
 धीहि भगवन् इतिहोपससाद् सनत्कुमारं नारदः" इत्याख्य "तस्मै
 मृदितकपापाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः" इत्यन्तेन ।
 स ततो लब्धसाक्षात्कारो मार्गस्थितिं पृच्छति । विज्ञानदाढर्याय का परा
 स्थितिः पराऽवधिभूता निष्ठा । हे भगवन् एतद्वेदितुं ज्ञातुमिच्छामि
 ममानुग्रहं कुरु ॥ ५८ ॥

देवर्षिणैवं भगवान्प्रार्थितो भक्तवत्सलः ॥

मार्गं तावदुवाचोद्येर्मधगंभीरया गिरा ॥ ५९ ॥

नारदेन पृष्टो नारायणो मार्गं परमर्दसानामुवाचेत्याह । देवर्षीवैवमिति ।

भगवाभारापणो देवर्षिर्नैवं भक्तवत्सलो मार्गं प्रार्थितः । मेघगंभीरया
मेघवद्गंभीरया ऽगाधया गिरा वावा । अहंकारराहित्येन च
सादृश्यम् ॥ ५९ ॥

इदं परमहंसानां मार्गं लोके ऽतिदुर्लभम् ॥
वक्ष्यमाणं मया तेन यो गच्छेत्सोऽपि दुर्लभः ॥ ६० ॥
स एव नित्यमुक्तिस्थः स एव श्रुतिशेषवित् ॥
विद्वांस इति मन्यन्ते, स एव पुरुषो महान् ॥ ६१ ॥
सर्वदा मयि तच्चित्सं तच्चित्तेऽहं च सर्वदा ॥
असौ स्वमित्रपुत्रादिकलत्रभ्रातृषांभवान् ॥ ६२ ॥

किमुवाचेत्यत आह । इदमिति । इदं वस्वरूपं परमहंसानां संवर्तादीनां
मार्गं लोकेऽतिदुर्लभम् । अतिदुर्लभश्चेत्तदर्थव्यः 'अतिक्लेशेन ये ह्यर्था
अनर्थास्ते मत्ता मया' इतिन्यायादिति चेत् । लोक्यते दृश्यते लोको
देहः तत्र इष्टाहंतादिमान् लोकः तत्र साधनहीने ऽतिरागिणि दुर्लभमे-
व । तथापीश्वरानुग्रहे सुलभमेवेत्याह । वक्ष्यमाणमिति । 'आश्चर्यवत्प-
श्यति कश्चिदेनम्' इत्याशयेनाह । तेनेति । तेन मार्गेण यः गच्छेत्स
दुर्लभः 'यत्ततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति सत्त्वतः' इति स्मृतेः ।
नच पूर्वोक्तन्यायात्तदर्थव्य इतिवाच्यम् । 'देवी ह्येषा गुणमयी मम माया
दुरत्यया ॥ ममेव ये मयधन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति स्मृतेर्भगव-
त्परापणानां तद्गुणवर्तिनां तस्य न्यायस्यानादत्तत्वात् । नचेदशाः
परमहंसाः मसिद्धाः कुत्रापीति वाच्यम्, जावालोपनिषदादौ प्रसिद्धत्वा-
त् । तथा हि तत्र परमहंसानां नाम संवर्तकारुणित्येतेकेतुदुर्वासा-
ऋषमनिदाधजहमरतदत्तात्रेयैरेवतकप्रभृतयोऽव्यक्तास्याः अव्यक्ताचा-
रा अनुमता उन्मत्तवदाचरन्ति इति । स कीदृशः परमहंसोऽत आह ।
स एव नित्यमुक्तिस्थ इति । नित्या चासौ मुक्तिः नित्यमुक्तिर्वस्वरूपा
तत्रस्थः । पुनः स एव श्रुतिशेषवित् नेतिनेत्यादिवाक्यैर्षं शेषितो
ऽवधित्वेन शेषस्तं वेतीति तथा "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति" इति श्रुतेः ।

अथवा श्रुतिशेषशब्देन सर्वाः श्रुतयः ता वेत्तीति तथा 'वेदेविदेव बर्ह
यस्तं वेद स वेद वित्' इति स्मृतेश्च । ब्रह्मानुभवचित्तविश्रांतिप्रतिपत्त-
कशास्त्रपारंगतार इति मन्यन्ते । इति किम् । स एव पुरुषो महान् स एव
परमहंसः महान्पुरुषो ब्रह्मैव । तथाव स्मृतिः—'दर्शनादर्शनं हित्वा स्वयं
केवलरूपतः ॥ यस्तिष्ठति स तु ब्रह्मन् ब्रह्म न ब्रह्मवित्स्वयम्' इति ।
तथाव श्रुतिः—'महापुरुषो यच्चित्तं तत्सदा मय्येवावतिष्ठते तस्मादह
म' तस्मिन्नेवावस्थीयते ' इत्याशयेनाह । सर्वदेति । इदानीं दृष्टं मार्ग-
मुदिशति । अस्माविति । स्वमित्रपुत्राविकलजघ्रातृबाधवान्स्वस्य मित्रं च
पुत्रादिश्च कलत्रं च श्रातरश्च बाधवाश्च तान् परित्यजेदित्यन्वयः ।
कलत्रं स्त्री । आदिना भृत्यादि ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

शिखां यज्ञोपवीतं च यागान्स्वाध्यायमेव च ॥

ज्योतिष्टोमादिकर्माणि ब्रह्माहं च परित्यजेत् ॥ ६३ ॥

कौपीनं वाससी दंडं संन्यसेन्न कमंडलुम् ॥

स्वशरीरस्य भोगाय नृलोकानुग्रहाय च ॥ ६४ ॥

अन्यत्किं परित्यजेदत आह शिखामिति । शिखायज्ञोपवीते प्रसिद्धे ।
यागान् स्मार्तान् । स्वाध्यायं 'स्वाध्यायो ऽध्येतव्यः' इति नित्यवि-
धिमात्रं वेदाध्ययनम् । ज्योतिष्टोमादीत्यादिना अग्निहोत्रादिपरिग्रहः ।
स्वाध्यायमेव चेति चकारेण न तदर्थोपयुक्तानि पदवाक्यप्रमाणशस्त्राणि
वेदोपबृंहणादीनि च इतिहासपुराणानि च समुच्चीयन्ते । औत्सुक्यनिवृ-
त्तिमात्रफलानां फाट्यादीनां त्यागस्तु कैमुत्यन्यायसिद्धः । कर्माणि
लौकिकवैदिकनित्यनैमित्तिकनिषिद्धकाम्यानि संन्यस्यते । पुत्रादित्यागेनै-
दिकभोगाः पट्टताः सर्वकर्मत्यागेन आमुष्मिकभोगाशा वित्तविक्षेपका-
रिणी परिहृता । ब्रह्माहं च परित्यजेदिति । ननु स्वस्यापि ब्रह्माहं-
तः पातित्वात्कथं तत्त्याग इति चेद्ब्रह्माहंत्यागेन तत्प्राप्तिदेतोर्विराड्पा-
सनत्यागस्य विवक्षितत्वात् । तेन हिरण्यगर्भोपासनसमुच्चयः । सर्वं
मेघमंत्रोच्चारणेन परित्यज्य कौपीनादिकं न संन्यसेत् । कस्मै मयो-
जनाय । स्वशरीरस्य भोगाय नृलोकानुग्रहाय मनुष्यलोकोपकाराय

तथाव स्मृतिः—‘कौपीनं युगलं वासः कंथां शीतनिवारणीम् ॥ पादुके
वापि वृद्धीयात्कुपान्नन्यस्य संग्रहम्’ इति । स्वशरीरोपभोगो नाम
कौपीनेन लज्जानिवृत्तिः । दंडेन गोसर्पादिपरिहारः । वाससा शीतादि-
निवृत्तिपरिग्रहः । लोकस्योपकारो नाम दंडादिभिर्गोनेन तदीयमुत्तमाश्रमं
परिज्ञानाय तदुचितार्थविंदनेभिक्षाप्रदानादिना मुकृतसिद्धिः शिष्टाचार-
प्राप्तायाः संन्यासमार्गायाः पालनेन समुच्चीयते ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

‘मार्गोऽयं परमहंसानां न मुख्यः परिकीर्तितः ॥

मुख्या तु निष्ठा हंसानां शृणु तां नारदाधुना ॥ ६५ ॥

कौपीनादिपरिग्रहस्य मुख्यत्वं प्रतिषेधयति । मार्गोऽयमिति । न मुख्यो
अवधूतानां विदुषां विविदिषूणां तु दंडग्रहणं मुख्यम् । स्मर्यते च—‘दंडा-
त्मनोस्तु संयोगः सर्वदैव विधीयते ॥ न दंडेन विना गच्छेद्विपुक्षेपत्र-
पादुघः’ इति । दंडत्यागे प्रायश्चित्तमपि प्राणायामशतं स्मर्यते—‘दंड-
त्यागे शतं चरेत्’ इति । तर्हि परमहंसानां मुख्या निष्ठा केत्यत आह ।
मुख्या इति । हे नारद हंसानामवधूताश्रमं प्राप्तायां या निष्ठा अधुना तां
शृणु । तुल्यदोऽत्यंतभेदद्योतकः ॥ ६५ ॥

तेषां न दंडो न शिखा न सूत्रं नापि वाससी ॥

न पादुके नांबुपात्रं न कंथा न निवासनः ॥ ६६ ॥

न शीतं यत्र नोष्णं च न सुखं दुःखमेव च ॥

न मानो नापमानश्च नोर्मयो यत्स्पृशंस्त्यमी ॥ ६७ ॥

तामेवाह षोडशभिस्तेषां न दंड इति । ननु जगत्कालवत् विद्वान्
यह एव तिष्ठतु, तथाव स्मृतिः—‘ज्ञानाश्रितेन वृषस्य कृतकृत्यस्य योगि-
नः ॥ नेवास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्’ इति । यद्यपि
ज्योतिष्टोमे कृष्णविपागया कंदूयतीति प्रतिपत्तिवद्विदुषः संन्यास-
स्वार्थसिद्धत्वं तथापि वित्तिभ्रातिरहितस्य वृषभावेन विदुषोऽपि य-
हस्यस्य नादीमुत्पन्नदोषवामादिपूर्वकमन्यागाविधानान् ‘मकृतिवद्वि-
कृतिः कर्तव्या’ इतिन्यायेनात्र विविदिषां संन्यासवन् भेदमंत्रेणैव

सर्वत्यागविधानात् इति । निवासभूः मठादिः निरुद्धाशेषवृत्तेर्योगिनः
शीतादिभूतपदभावात् यथा बालस्य क्रीडासक्तस्य शीताद्यभावः तथा
योगिनः परमात्मन्यासक्तस्य शीताद्यभावः, तदभावे च सुखाद्यभावः ।
तथाचोक्तम्— 'देहं च नभरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति पतो
ऽध्यगमत्स्वरूपम् ॥ देवादुपेतमथ देववशादुपेतं वासो यथा परिकृतं प्र-
विरामदांशः' इति भागवते । पुरुषांतरसंपादितसत्कारः मानः, अपमानः
तिरस्कारः स्वात्मव्यतिरिक्तपुरुषांतराभावात्— । यान् अलंछनं दग्नि-
मग्नान् पङ्कजं च क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामरणं च क्रमेण प्राणमनोदे-
हधर्मा आत्मतत्त्वासक्तान् योगिनः न स्पृशन्ति न व्यथयन्ति ॥ ६६॥६७॥

शब्दस्पर्शरूपरसगंधानपि स्मरन्ति न ॥

निंदागर्वपरास्त्रयादंभद्वेषादियर्जिताः ॥ ६८ ॥

अतएव शब्दादीनपि न स्मरन्तीत्याह । शब्देत्यादि । समाधावेवं भवे-
त्तु व्युत्थानकाळे निंदादिदुःखं स्यादित्याशङ्क्य सदासमाहितेषु तज्जन्यं
दुःखादि न स्यादित्याह । निंदेति । दोषो निंदा, अन्येभ्योऽधिकोद-
मिति वृत्तिर्गर्वः, गुणेषु दोषोऽस्त्रया, स्वकृत्यकीर्तनं दंभः, स्वेष्वपति-
कृष्टेऽनिष्टचित्तनं द्वेषः । विषयादिभिरस्य सदृशो भवामीति मत्सरस्या-
दिना परिग्रहः ॥ ६८ ॥

दर्पकामक्रोधलोभमोहाहंकारवर्जिताः ॥

शरीरं शययत्स्वीयं पश्यन्तः शोकवर्जिताः ६९ ॥

पुनः कर्षभृताः परमहंसाः । दर्पकामक्रोधलोभमोहाहंकारवर्जिताः, मत्स-
नादिषु बुद्धिर्द्वेषः, योपिदाद्यभिलाषः कामः, कामितार्थविधातजन्यो
बुद्धिनिक्षोभः क्रोधः, प्राणस्य त्यागासहिष्णुत्वं लोभः, अहितेषु हितबुद्धि-
हितेषु अहितबुद्धिमोहः, देहेन्द्रियादिषु आत्मत्वाभ्रमोऽहंकारः, तैर्वर्जिताः ।
पुनः शरीरं शययन्नित्यं पश्यन्तः स्वशरीरं नित्यं पुण्यपदत्तं मृतशरीरं
तुल्यं पश्यन्तः । एतेन देहे सति कथं निदृश्याग इति परास्तम्, देहस्य
ज्ञानेन निरस्तत्वान् । अतएव शोकवर्जिताः शरीरनाशमान्येभ्यः यः
संगतिर्णां मनस्तापस्तेन रहिताः ॥ ६९ ॥

एतच्छरीराभिमानत्यागाच्चिद्रूप आत्मनि ॥

अज्ञानसंशयभ्रांतिहेत्वज्ञानविवर्जिताः ॥ ७० ॥

पुनः एतच्छरीरेऽभिमानत्यागात् एतच्छरीरे योऽभिमानोऽहमाकारादृ-
तिस्तस्य त्यागात्सर्वाधिष्ठाने विदात्मनि प्रत्यग्रूपेण साक्षात्कृते सति
चिन्मात्रता गताः । यथा चिन्मात्रस्य कस्मिन्नपि देहेऽभिमानो नास्ति
तद्रूपस्य परमहंसस्यैतच्छरीरेऽभिमानत्यागः संपन्नः । आत्मनीति
देहलीङ्गीपन्यापेनोभयत्र संबध्यते । पुनः चिद्रूपे चैतन्यमात्रे आत्मनि
अज्ञानसंशयभ्रांतिहेत्वज्ञानविवर्जिताः । अज्ञानं चतुर्विधम् । कार्पाविद्या
अनित्याद्युचिद्रुःस्वानात्मसु, नित्यशुचिसुखात्मरूपातिरविद्येति पतञ्जलि-
सूत्रात् । अनित्ये गिरिनिद्यादौ नित्यत्वभ्रांतिरेकाविद्या । अशुचौ
पुत्रकम्प्रादिदेहे शुचित्वबुद्धिर्हन्तीषा । दुःखे कृपिवाणिज्यादौ सुखि-
त्वमतिस्मृतीषा । गौणात्मनि पुत्रादिदेहे मिथ्यात्मनि स्वकीयदेहत्रये
चात्मत्वमतिश्रुत्यो । आत्मा कर्तृत्वादिमान् तद्गहितो वा इत्यादिसंशयः,
भ्रांतिर्देहादिष्वहंबुद्धिः, एतद्वेतुभूतं यन्मूलज्ञानं तेन वर्जितः । एतेन
पथा दिग्भ्रमे जाते सूर्यदर्शनेन नष्टे कार्पांतरे पुनर्भ्रमस्तथाऽऽत्मविष-
यभ्रांतिरपि पुनर्भविष्यतीत्यपास्तम्, मूलस्य नष्टत्वादेवानुत्पत्तेरिति
दृष्टांते तस्यानाशात् ॥ ७० ॥

नित्यमुक्ता अतो येऽस्मिन्विचरन्ति महीतले ॥

ते हंसाः परमा ज्ञेयास्तेषां निष्ठेयमीदृशी ॥ ७१ ॥

का स्थितिरितिप्रश्नस्योत्तरमुपसंहरति । नित्यमुक्ता इति । अतो मूला-
ज्ञाननिवृत्तेः चेऽस्मिन्महीतले नित्यमुक्ता आत्मरूपत्वाभिरहंकारा विच-
रन्ति ते परमहंसा विद्वत्संन्यासिनः अवधूता इति ज्ञेयाः । तेषां परम-
रंसानां ईदृशीयं पूर्वोक्ता निष्ठेति ॥ ७१ ॥

शांताचलाह्वयानंदविज्ञानघन एव यः ॥

स आत्मा मे परं धाम तत्सूत्रं सा शिखा मता ॥ ७२ ॥

भो वैराग्यतीर्थ किं ते धाम त्वं शिखा आत्मनं संख्या च का

इति प्रश्ने सत्याह । शान्तेति । शान्ताचलाद्वयानन्दविज्ञानघन एव प्रपञ्चमावोपलक्षितः, शान्तः अचलः क्रियारहितः अद्वयः आनन्दः सुस्वरूपः विज्ञानघनः चिद्धन एव य आत्मा स मे परं धाम स्थानं धीपते ऽस्मिन्सर्वमिति व्युत्पत्तेः । तत्सूत्रं स आत्मा । तदिति विधेयलगात्वाभिर्देशः, सूत्रवत्सर्ववेष्टकत्वात् । सा शिसा अत्रापि पूर्ववन्निर्देशः, शैवे सर्वोपरि तिष्ठतीतिव्युत्पत्तेः ॥ ७२ ॥

परमात्मात्मनोरैक्यज्ञानमेव ममासनम् ॥

अज्ञानतत्कृतभेदनाशः संख्या मता मम ॥ ७३ ॥

आसनमाह । परमात्मेति । परमात्मा तत्पदार्थः आत्मा त्वंपदार्थः तयोरैक्यज्ञानमभेदसाक्षात्कारः मम परमहंसस्यासनं आस्यते उपविश्यते ऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । संख्यामाह । अज्ञानतत्कृतभेदनाशः अज्ञाननाशपूर्वकभेदनाशः संख्या, संघो भवा इत्युक्तेः ॥ ७३ ॥

सर्वान्कामान्परित्यज्यादैतन्नस्मात्मात्मचित्तनम् ॥

अयमेव परो दंडः पंचमुद्रासमन्वितः ॥ ७४ ॥

पञ्चं संप्राप्तांगमाह । सर्वानिति । सर्वान्ब्रह्मलोकादिविषयान्कामान्परित्यज्यादैतन्नस्मात्मात्मचित्तनं अद्वैतरूपेण ब्रह्मात्मनः स्फुरणम् । अपमं ह्रस्वीति निष्ठेति यावत् । अयमेव परः श्रेष्ठः सर्वदुःखनिवर्तकत्वादंडः । अनादिकालमारभ्याज्ञानेनाहं दुःखित्वमापादितोऽतो बोधस्तस्य दंडः । कथंभूतो दंडः । पंचमुद्रासमन्वितः धामादिपंचमुद्रासुक्त इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

ज्ञानदंडो घृतो येन एकदंडी स उच्यते ॥

काष्ठदंडो घृतो येन सर्वांशी ज्ञानवर्जितः ॥ ७५ ॥

स याति नरकान् घोरान्महारौरवमेव च ॥

इति श्रुतिः स्वयं प्राह ज्ञानदंडस्ततो मम ॥ ७६ ॥

चतुर्धाश्रमलिङ्गत्वापनिमित्तो दोषः स्यादित्याशङ्क्य सर्वदोषमूलकताज्ञाननिवर्तकत्वम् । ज्ञानदंडस्यैव शाश्वतमिषाद्यत्वं मत्पुत्र ज्ञानरहितस्यैव दोषत्वमित्याह । ज्ञानदंड इति । निदंदिता यथा—वाग्दंडो मनो

दंडः कार्यदंडश्चेति त्रिविधो दंडः । एवमेकदंडिनां द्विविधो ज्ञानदंडः काष्ठदंडश्चेति । तेषां स्वरूपं च दक्षेणोक्तम्—‘वाग्दंडो मौनमातिष्ठेत्कर्म-दंडस्त्वनीहताम् ॥ मानसस्य तु दंडस्य भागापानो विधीयत ’ इति । मौनहीनां वागादिदमनहेतुत्वाद्यया दंडत्वं तथैवाज्ञानतत्कार्य-दमनहेतुत्वात् ज्ञानस्य दंडत्वम् । अयं ज्ञानदंडो येन परमहंसेन धृतः स एव मुख्य एकदंडो उच्यते, मानसस्य ज्ञानदंडस्य चित्तविक्षेपेण विस्मृतिर्भाभूदिति स्मारकः । काष्ठदंडो ध्रियते एतदज्ञात्वा वेदमात्रेण पुरुषार्थसिद्धिप्रभिमेत्य येन परमहंसेन काष्ठदंडो धृतः स बहुविधयात-नोपेतान् महारौरवसन्नकान् नरकान् पाति प्राप्नोति । तत्र हेतुः । यतः सर्वांगी वज्र्यावज्र्यम कृत्वा सर्वमश्नाति सर्वांगी । तत्र हेतुर्ज्ञानवर्जितः । इति स्वयं साक्षात् श्रुतिः ग्राह वदति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

एवं योऽंतर्ध्यानयुक्तः परमहंस ईरितः ॥

नास्य कार्यं नमस्कारो न स्वधाकार एव च ॥ ७७ ॥

अन्यथा च “ के चात्महनो जनाः ” इति श्रुत्या पूर्वार्धेन ‘तांस्ते मेत्या-भिगच्छंति ’ इति वदत्या ज्ञानहीनस्य नरकाभिधानात् अतो ज्ञानदंडका-ष्ठदंडयोर्पदंतरमुक्तं मत्वाऽधमत्वलक्षणं तत् ज्ञात्वोत्तमो ज्ञानदंडः यो धारयति ॥ एव परमहंसो मुख्यो ज्ञेय इत्याशयेनाह । एवं य इति । यः परमहंसः अंतर्ध्यानसंपुक्तः, अंतः यत्पगात्मनः ध्यानं प्रकृतात्मै-क्यनिष्ठा तद्युक्तः, इति मुख्यत्वे हेतुगर्भे विशेषणमिति । ननु माह-दस्य काष्ठदंडोऽन्या तु क्रिया शिष्टाचारपरंपराभाषास्यावश्यमपेक्षिताम-पांश इत्याशंक्य ज्ञानामृतेन नृण्येति वचनमाश्रित्याह । नास्तेति । अस्य तदापरोक्षस्य विदात्मरूपस्य परमहंसस्य नमस्कारो न कार्यं स्वस्मिन्पश्यन्नुहतां संभक्त्यात्मन्यस्मिन् जडे चेतनेवेत्येकद्वयत्वमकारकबोबो नमस्कारः स्वस्य न कार्यः स्वभिन्नस्य चेतनस्य जडस्य बाऽभावा-त् । पक्षी वर्तते । कर्तृत्वप्रयोजकस्य वेदादेरोपावत्त्वान् । यथाचोक्तं शुक्रेन—‘ मेदाभेदो सपति गन्धिो पुष्पपात्रे दिक्षीर्णे मापानोदो क्षय-प्रविगती नष्टसंदेहवलेः ॥ शब्दातीर्णं त्रिगुणरहितं प्राप्य तत्त्वावबोधं

नित्यैगुण्ये पथि विहरतः को विधिः को निषेधः' इति । निर्नमस्कार-
मस्तुतिमितिवचनाच्च । श्राद्धादावपि न स्वधाकारोऽस्य ॥ ७७ ॥

न श्रौषद् न वपदकारो नावाहनविसर्जने ॥

। न मंत्रं नापरं ध्यानं नान्योपासनमेव च ॥ ७८ ॥

श्रौषडादिकर्तुर्पजमानस्योद्देश्यविषयस्य देवताश्चेतस्वरूपत्वात् श्रौ-
षडादिकमप्यस्य नेत्याह । न श्रौषदिति । ननु 'भिक्षाटनं जपः शौचं
स्नानं ध्यानं मुरार्चनम् । कर्तव्यानि पठेत्तानि सर्वेदानुषदंढवत्' इतिवि-
धानात्कथं न कर्तव्यमित्याशङ्क्य मुख्यतदितरयोर्भेदस्य दर्शितत्वादस्य
वचनस्य न मुख्यपरत्वमित्याह । नावाहनविसर्जने इति । सवापाश-
स्यावाहनाभावात्तदभावे विसर्जनाभावः । न मंत्रो जपव्यत्वेन विवक्षि-
तः । नापरं ध्यानमात्मनो भिन्नमस्यास्ति । नान्योपासनमेव च, अ-
न्योऽसावन्योऽहमस्मीत्यन्योपासननिषेधात् ॥ ७८ ॥

संग्रहो न सुवर्णादेर्न स्पर्शो नेच्छयेक्षणम् ॥

याथा हि नरकांता स्यादेवं सति न संशयः ॥ ७९ ॥

संग्रहो न कर्तव्यः सुवर्णादेरित्याह । संग्रह इति । सुवर्णादिः संग्रहः
स्पर्शश्च नास्ति । नेच्छया रागेण ईक्षणं न दर्शनमपि । ननु भिक्षा-
धमनाद्यर्थं धातुपात्रापेक्षा इति चेन्न, धातुभिश्चपात्रचतुष्टयविधैर्यतेः
चत्वारि पात्राणि इत्यद्देशेर्बध्यर्पापत्तेरिति । तथा च निषेधोऽपि
जागर्ति सुवर्णरजतादिपात्राणां भिक्षा आचमनाद्यर्थानामेकमपि नैव
परिग्रहेदिति । यमोऽप्याह—'हिरण्मयानि पात्राणि कृष्णायसमयानि च ॥
यतीनां तान्यपात्राणि वर्जयेच्चानि भिक्षुकः' इति । तथाच श्रुतिः—'भिक्षु-
र्हिरण्यं रसेन ग्राह्यं चेत् स अंशमहा भवेत् ॥ यस्माद्विभुर्हिरण्यं यो न
दृष्टं स न ग्राह्यं च सर्वं कामा मनोगती व्यापतते' इति । अस्यार्थः—
रसेन मेम्या हिरण्यं स्वर्णं न ग्राह्यं नु दृढीतव्यम् । प्रथमाप्रयोगः
छांदसः । ॥ आत्ममहा आत्मेव सत्यमन्यत् शुक्तिरजतवत् मिथ्या इत्य-
नंगीकारान् आत्मा तेन हत इव भवति तेनात्महा भवेत् । स्मृतिश्च—

‘ब्रह्म नास्तीति यो ब्रूयाद्द्वेष्टि ब्रह्मविदं च यः ॥ अभूतब्रह्मवादी च त्रयस्ते ब्रह्मघातकाः’ इति । स्मृत्यन्तरम्— ‘पतत्पत्नी ध्रुवं मिधुर्यस्य भिक्षोर्द्वयं भवेत् ॥ धीपूर्वं रेतउत्सर्गो द्रव्यसंग्रह एव च इति’ । अन्यापि— ‘पोन्यया संतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ किं तेन न कृतं पार्प चौरिणात्मापहारिणा’ इति । न दृष्टं न स्पृष्टमत्रेच्छेदिति शेषः । चकारैः श्रुतं च कथितं च व्यवहृतं न चेच्छेदिति समुच्चयः । दर्शनादिकं चाभिज्ञायादिपूर्वकहिरण्यादिदृष्टांतश्रवणतद्गुणकयनतदीपक्रयादिव्यवहारा अपि प्रत्यवायहेतव इत्यर्थः । हिरण्यादिवर्जनस्य फलमाह । सर्वे कामा मनोगता इति । पुत्रमार्पोदीनां हिरण्यपूर्वकत्वात्तत्प्यागे सर्वत्प्याग इति, मनोगता इत्यनेन कामानां मनोयर्मत्वं बोध्यम् । “ह्रीर्धीर्भिरेतत्सर्वं मन एव” इति श्रुतेः । न च मनोनिमित्तरुत्वमेवामिति वाच्यम्, सामानाधिकरण्यानुपपत्तेरिति । मनसि सति सत्त्वं तच्छुभे सुषुप्ते तदभावाच्च । आत्मा तु चित्सदानंदघनः स एव परमहंसस्वरूपः परमहंस एव कृतकृत्यो भवति नान्य इति । स्याच श्रुतिः— “यत्पूर्णांनंदैकबोयस्तद्ब्रह्माहमस्मि” इति । कृतकृत्यो भवति ‘आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते’ इति स्मृतेः । उक्तंच— ‘न सुखं देवराजस्य न सुखं वक्रवर्तिनः ॥ यत्सुखं वीतरागस्य ज्ञाननिष्ठस्य योगिनः’ इति तस्मात्परमहंस एव त्रिद्वान्पूर्णानंदनिमग्न इति ॥ ७९ ॥

परमहंसोपनिषदमेवमाह हरिः स्वयम् ॥

देवर्षये नारदाय तस्मादेवंविधोऽस्म्यहम् ॥ ८० ॥

एवं नारदनारायणसंवादरूपां परमहंसोपनिषदर्थभूतां स्वनिष्ठायां प्रमाणत्वेन दर्शितामुपसंहरति । परमहंसोपनिषदमिति । परमहंसोपनिषदं हरिनारायणो देवर्षये नारदाय स्वयमाह साक्षादुपदिष्टवान् । तस्मात् श्रुतिप्रमाणात् एवंविधोऽहं विधिनिषेधागोचरः चित्सदानंदोऽद्वितीयोऽहमस्मीति ॥ ८० ॥

चिदात्मनि जगन्नाथे आनंदाच्चावनंतके ॥

रममाणस्य किं मे स्यात्कंधादंढकरंदकैः ॥ ८१ ॥

तमेवार्थमाह । चिदात्मनीति । मे कंधादंढकरंदकैः कंधा शीतनिवारणी दंढं सन्यासमर्षादापालनकं लिङ्गं करंदको जलपानभाजनं तैः मम वि-
ध्याद्यगोचरस्य किं साध्यं स्यात्, अपितु न किमपीत्यर्थः । कथंभूतस्य
मे । जगन्नापे सर्वजगदतर्पामिस्वरूपे आनंदान्धौ पूर्णानंदसमुद्रे अर्त-
तके देशादिभिविधपरिछेदहीने रममाणस्य परमधीत्या चिदात्मन्या-
सक्तस्य ॥ ८१ ॥

इति वैराग्यतीर्थस्य वच आकर्ण्य विस्मिता ॥

पप्रच्छ चित्तवृत्तिस्तं विवेकाश्रममंतिके ॥ ८२ ॥

इति वैराग्यतीर्थस्य वचनं श्रुत्वा सा किं कृतवतीत्यत आह । इति
वैराग्येति । वैराग्यतीर्थस्य इति पूर्वोक्तप्रकारं वचनमाकर्ण्य श्रुत्वा वि-
स्मिता आश्चर्यं प्राप्ता सती तं विवेकाश्रमं भिक्षुमंतिके समीपे वर्तमान
पप्रच्छ चित्तवृत्तिरिति ॥ ८२ ॥

भ्रातस्त्वया जीव एवानंदरूप उदाहृतः ॥

विषयत्यागपूर्वं मे रतिं तत्रोक्तवानसि ॥ ८३ ॥

किं पृष्टवतीत्यत आह । भ्रातरीति । हे भ्रातस्त्वया जीव एव किं-
गशरीरावच्छिन्न एव आनंदरूपः परमानंद उक्तः विषयत्यागपूर्वं रतिं
प्रीतिं तत्र जीवे उक्तवानसि ॥ ८३ ॥

अथ तु मस्करिं वक्त्यानांदितां परमेष्ठिनः ॥

इदानीमस्मि संदेहदोलालोलाऽऽमलाशया ॥ ८४ ॥

विवेकाश्रमवचो यथा निश्चितं तदुक्त्वा वैराग्यतीर्थवचोभिप्रेतं स्वज्ञातं
यथातथा दर्शयति । अयं त्विति । अयं वैराग्यतीर्थसंन्यासी तु परमे-
ष्ठिनो वंक्षण आनंदितां आनंदरूपां तां वक्ति कथयति । तुशब्दो
ऽत्यंतभेदघोतनार्थः । इदानीं सागतं भक्त्यो भिन्नार्थं वचः श्रुत्वा ऽहं
संदेहदोलालोला संदेहो विरुद्धयोऽस्ति स्पष्टज्ञानं स एव दोलनतया लोला-
वंध्या संदिग्धा अतएवामलाशया आसर्पतान्मलो मन्त्रिः आशयो

ऽतस्करणं यस्याः सा तथाऽगल इति छेदेऽपि स एवार्थः । अथवा
अगलशायी इति छेदः । पूर्वं भवदुक्त्या विषयनिमुखा सती निर्मलाभवं
संप्रति संदिग्धा ज्ञातेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

पिंडं त्यक्त्वा करं लेढीत्याभणक उपस्थितः ॥

यत्पक्त्वा विषयान्सर्वान्नोपादेयं निरीक्ष्यते ॥ ८५ ॥

अतः करं लेढीति न्यायविषयतां प्राप्ता इत्याह । पिंडमिति । यथा लो-
के काचित् योषा शर्करावृतादियुतं पिंडं त्यक्त्वा करं स्वहस्तं ले-
ढीति जनैर्हस्यते तथाहमपि । आभणको न्यायः उपस्थितः प्राप्तः ।
दाष्टीते योजयति । यदिति । यद्यस्माद्वेतोरानंदजनकान् सर्वान्विषयां-
स्त्यक्त्वा उपादेयो ग्राह्यो भवदुपदिष्टः पूर्णानंदो न प्रतीयतेऽतस्ततो
ऽप्युत्थापिता निर्विषया सती किं कुर्यां कुत्र गच्छेयम् ॥ ८५ ॥

काबला मृदुलाऽग्राहं का निष्ठा परमेष्ठिनि ॥

तपोभिर्दुष्करैरस्मिन्नास्थिताः कपिलादयः ॥ ८६ ॥

किंच 'सहस्रेभ्यः सहस्रेभ्यः कश्चिदुत्थाय वीर्यवान् ॥ भिनत्ति वासनाजालं
पंजरं केसरी यथा ॥ यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तच्चतः ॥
श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति' इत्यादिव-
चनैरतिदुर्घटेऽस्मिन्नर्थे योषायामे सामर्थ्यं नास्तीत्याह । काबलेति ।
हे ब्रह्मभ्रातास्मिन्नर्थे ऽवला तपोबन्धरहिता स्त्री मृदुला मृदुस्वभावा दुः-
स्वसहनासमर्था क । परमेष्ठिनि परब्रह्मणि निष्ठा काऽतिदुर्लभा ।
अस्मिन्पोगे दुःसाध्यो दुष्करैः दुस्तेन क्रियंते साध्यंते दुष्कराणि तै-
स्तपोभिः कपिलादयः । आदिना ऋष्यादिरग्रहः । आस्थिता नि-
ष्ठा प्राप्ताः ॥ ८६ ॥

किंचात्मनि जगत्सर्वं दृश्यतेऽज्ञानकल्पितम् ॥

इति त्वयोक्तं तत्रापि निश्चयो मे न जायते ॥ ८७ ॥

किंचेदं जगन्मिथ्या इत्यपि मम निश्चयो न जायते इत्याह । किंचेति ।

आत्मनि जगत्सर्वं अज्ञानकल्पितं इति यत् त्वया उक्तम् । तत्रापि जगतो ज्ञानकल्पितत्वे मे मम निश्चयो न जायते ॥ ८७ ॥

जीवात्मनि जगत्सर्वं कल्पितं परमात्मनि ॥

आद्ये किं बहवो जीवाः किं तावन्ति जगत्पि ॥ ८८ ॥

अज्ञानेनात्मनि जगत् कल्पितमित्यत्र जीवात्मा ज्ञानेनेति वक्तुं न शक्यते अज्ञानस्य जीवाश्रयत्वे आत्माश्रयाद्यापत्तेः, अज्ञानेन जगदात्मनि कल्पितमज्ञान कल्पितं न वाद्ये स्वेन स्वस्य कल्पितत्वे आत्माश्रयः द्वितीये ज्ञाने परस्पराश्रयः तृतीये चक्रकं चतुर्थे ऽनवस्थानकल्पितं चेदद्वैतहारिरिति । किंच जीवशब्देनांतःकरणविशिष्ट उच्यते । उपहितो वा शुद्धो वा नाद्यः कार्यकोटिनिविष्टस्याधिष्ठानत्वानुपपत्तेः, न द्वितीयः स्वोपहितस्य स्वाधिष्ठानत्वानुपपत्तेः, न तृतीयः शुद्धत्वानुपपत्तेः । द्वितीयं कल्पमाह । परमात्मनि ब्रह्मणि जगदज्ञानेन कल्पितं ब्रह्मनिष्ठेनाज्ञानेन जगत्तस्मिन्कल्पितम् । आद्ये पक्षे जीवात्मनि जगत्सर्वमिति । अस्मिन्पक्षे जीवा बहवो नेके जगत्पि किं तावन्ति प्रतिजीवं भिन्नानि किम् ॥ ८८ ॥

किंचेदं जगदेकं सत्सर्वजीवेषु कल्पितम् ॥

द्वितीये ज्ञानहेतुत्वं जगतः कथ्यते कथम् ॥ ८९ ॥

जीवबहुत्वपक्षे द्वितीयकोटिमाह । किंचेदमिति । किंवा पक्षांतरे एकं जगत्सर्वजीवेषु कल्पितं बहवो जीवाः । अस्मिन्पक्षे द्वितीयकोटि एको वा जीवः । एकत्वपक्षे बंधमोक्षानुपत्तिरपि कल्पितं वा परात्मनि इति । द्वितीयपक्षो न विचारसहः प्रतिभातीत्याह सार्धेन । द्वितीय इति । जगतो ज्ञानहेतुत्वं षयमज्ञानशब्देन सारं प्रकल्पिता प्रकृतिरुच्यते । नैयायिकसंमतो ज्ञानाभावो वा भवत्कल्पितमनिर्वचनीयं वा । नाद्यः ईसतेर्नाशशब्दमित्यादिवचनेस्तस्या स्या संश्लिप्तत्वात्, न द्वितीय अभावास्पोषादान्त्वानंगीकारात्, न तृतीयः प्राप्तीतिरस्य धृक्त्वं जगतनुपपत्त्यं गुरुतायादिव्यापहारिण्यपदार्थं प्रत्ययहेतुत्वादिति ॥ ८९ ॥

नखज्ञानं भवेदीशो सर्वज्ञे सर्वशक्तिके ॥

तत्र कल्पयतो ऽज्ञानं महान् दोषः प्रसज्यते ॥ ९० ॥

“यः सर्वज्ञः स सर्ववित् ॥ यस्य ज्ञानमयं तपः” इत्यादिश्रुतेः सर्वज्ञे ज्ञानविरुद्धमज्ञानं कल्पयतो महान् दोषः स्यादित्याह । नहीति । सर्वज्ञे सर्वप्रकाशके सर्वशक्तिके सर्वाः शक्तयोऽचित्यप्रभावा यस्य स तस्मिन्परमेश्वरे अज्ञानं कल्पयतः ईश्वरोऽज्ञानी मूढ इति कल्पनाकृतवत् एव मूढत्वं वदन्ति । महान्तं दोषमपि कथयन्तीत्याह । महान् दोष इति ॥ -९० ॥

इत्यज्ञानां मतिः स्त्रीणां न विप्रो विदुषां कथम् ॥

अजं गजं हि ते कुर्युस्तर्ककर्मशबुद्धयः ॥ ९१ ॥

मन्त्रिभ्यस्त्वीदृशः भूवादृशां पंडितानां निश्चयं न जानामीत्याह । इत्यज्ञानामिति । इत्यज्ञानां मूढानां स्त्रीणां मतिः निश्चयः विदुषां पंडितानां धूकवत्तमः सूर्ये कल्पयतामर्थतो विपर्ययग्रस्तानामिति हास्योक्तिः । विपर्ययेव तेषां प्रकटयति । अजं गजं हि ते कुर्युः, हि यस्मात्ते परमेश्वरमज्ञवद्ब्रह्मं तेन विपर्ययेनेश्वरं मूढं मन्यन्ते तेनैवाजं वर्क्यं गजं हस्तिनमपि कर्तुं समर्थाः । अतएवेश्वरज्ञानभावात्तर्कमात्रप्रधाना इत्याह । तर्ककर्मशबुद्धय इति ॥ ९१ ॥

भ्रातः प्रातः समुत्थाय कस्य चास्य निरीक्षितम् ॥

आनीता ऽस्म्यद्य केनोच्चैः कर्मणेन मठं प्रति ॥ ९२ ॥

वैराग्याद्रागिणो बिभ्र्यतीति इमं अर्थं बोधयन्ती वैराग्यतीर्थं दृष्ट्वा स्वदृढपक्षपनादिहेतुं मयं दर्शयति सार्धद्वयेन । भ्रात इति । हे भ्रातः प्रातःकाले समुत्थाय मया कस्यास्यं मुखं निरीक्षितं दृष्टम् । अद्यकाले केनोच्चैः तीव्रवेगेन कर्मणा तत्कालपन्थदेनेन मठं अनुपपदेह प्रत्यानीता प्रापिताऽस्मि । फलेस्तु उच्चैः कर्मणा अनेकजन्मसंचितपुण्यकर्मणोत्पत्तिप्रापः ॥ ९२ ॥

कथं दृष्टो ऽयमद्यैव श्रुतः पूर्व भवानुजः ॥

वेपते मे मनस्तात भीमं दृष्ट्वा दिगंबरम् ॥ ९३ ॥ -

हे तात भ्रातः अयं ममानुजः श्रुतः पूर्वश्रुतप्रभावः अद्य तस्मिन्काले ए-
व कथं केन प्रकारेण दृष्टः । भीमं बिभ्यति रागिणोऽस्मादितिव्युत्प-
त्तेः, दिगंबरमाशावरं दृष्ट्वा मे मनः वेपते कपते ॥ ९३ ॥

उरः शिरस्ताडयन्तीं नासिकानेत्रकुंचनैः ॥ ९४ ॥

अग्रजामनुजः प्राह चित्तवृत्तिं यतीश्वरः ॥ ९४ ॥

अनुजः अनु पश्चाज्जातः पुण्यवशादनुजो विवेकाश्रमः यतीश्वरः भि-
क्षुराजः अग्रजां पूर्वजां चित्तवृत्तिं प्राह । कथंभूताम् । उरः वक्षः शि-
रस्ताडयन्तीम् । पुनर्नासिकानेत्रकुंचनैः नासिके च नेत्रे च कुंचनं वैरा-
ग्यमयेन वेदसंकोचनं च तानि तैर्लेखिताम् ॥ ९४ ॥

उद्वेगं त्यज तन्वंगि तत्त्वोद्योगं हृदा ऽऽबह ॥

तय संशयमुत्पन्नं कुर्वे ऽनुत्पन्नसन्निभम् ॥ ९५ ॥

विवेकाश्रमश्चित्तवृत्तिं किमुक्तवानत आह । उद्वेगमिति । हे तन्वंगि विवाह-
विषयत्यागेन सूक्ष्मांगि हृदा मनसा तत्त्वोद्योगं आवह पूर्णानिंदाविर्भावे परं
कुठ तत्संमुत्ता भव । तव संशयमुत्पन्नमनुत्पन्नसदृशमहं कुर्वे । स्वमन-
उद्योगं पौरुषं विना कदाऽप्यभयं न लप्स्यसे मया ज्ञायसे त्वं विष-
यत्यागं कुर्वती दुःखिता । जाता स्वयमेवान्धोद्यम । ये रागिणो दुःखि-
नस्ते विरक्ताः सुखिणो ऽभवन् अतः स्वपौरुषसाध्ये फले चिरं न
कर्तव्यमित्यर्थः । तथाच वसिष्ठः- 'पौरुषेण प्रयत्नेन चित्तमाश्रये जी-
र्यते ॥ अचित्तेन प्रयत्नेन पदे श्रद्धाणि दीपते ॥ स्वायत्तं च स्वसाध्यं
च स्वचित्ताकातिमात्रकम् ॥ शक्नोति न ये कर्तुं विक्त् तान्पुरुषजं-
बुधान् ॥ स्वपौरुषेकसाध्येन स्वेप्सितवत्यागरूपिणा ॥ मनःप्रशमना-
नेन विना नास्ति शुभागतिः ॥ नूनं देवमनादृत्य मुदसंरुल्लापकल्पितम् ॥
पुरुषार्थेन सविद्या नय चित्तमनित्तताम्' इति ॥ ९५ ॥

आत्माज्ञानमयत्तत्त्व तावदृश्यस्य दृश्यते ॥

आत्मयोधविनादयत्त्वमपि तस्यैव संमतम् ॥ ९६ ॥

अत्रापमाशयः, वस्तुतो जीवश्चेतन्याद्विवः कश्चिन्निरूप्येत तदेतत्प्रमाण-
भ्यमेहि—एक एवात्मा शुद्धसत्त्वमापासंबंधेनेश्वरः स एव मलिनपृष्ठदर्पण
इव मल्लिनाम्नानोपाधिको जीव इति व्यवहियते, यथा निद्रादोषेणोपप्लुत
एक एव जीव ईश्वरं कल्पयति अन्यान्प्रमातृन् कल्पयति, सर्वं पदार्थ-
ज्ञात रपनथाविकं च जाग्रददृष्टे फल्गयोन्मुखे सति प्रबुध्यति, तथेश्वर-
प्रसादात्साधनसंपत्तौ अनादिमायया सुप्तो जीव एकः सर्वकल्पको महा-
वाक्येन स्वरूपसाक्षात्काररूपप्रबोधं प्राप्नोति, अज्ञानस्यावटनघटनाप-
टीयसः चेतन्यबलात्सर्वकल्पकस्य नैयायिकभेदवत् स्वपरनिर्वाहकस्य
चिन्मात्राभयविषयस्य स्वीकारात्सर्वदोषपरिहारः ‘ यस्याज्ञानाद्यमाति
तस्य ज्ञानाजनश्यति ’ इतिव्याख्येर्जन्तुसंपादो दृष्टत्वेन प्रतीतिमात्रसिद्ध-
स्य प्रपंचस्याज्ञानं विना न किंचिदुपादानमधिष्ठानस्य च कल्पितगुण-
दोषाभ्यामस्मृष्टस्य श्रुतिस्मृतिविद्वदनुभवसिद्धत्वादित्यभिप्रायं मनसि
निधाय चित्तवृत्त्युक्तान्तिकल्पान्स्वप्नदृष्टतेन परिहर्तुमाह । आत्माज्ञानेति ।
तावदादौ हे वित्ते तव सर्वविकल्पप्राप्तकत्री व्याप्ति शृणु । यस्य
पदज्ञानोत्पन्नत्वं तस्य तत् ज्ञाननाशयत्वं श्रुतिरजतत्वं प्रसिद्धम् ।
दृश्यत्वहेतोरपि तत्प्रसिद्धिः यथा रजतस्य दृश्यत्वात् शुक्त्यज्ञानसमुत्प-
त्वं शुक्तिज्ञाननाशयत्वं तथा दृश्यस्येति हेतुगर्भं विशेषयाम् । प्रपंच-
स्यात्माज्ञानसमुत्पत्त्वं चित्सद्दानुदाद्वितीयपरिपूर्णानंदा ज्ञानवती त्वं
तस्येवानिर्वचनीयस्य प्रपंचस्यात्मबोधविनाशयत्वं निरंतरपरिपूर्णप्रकाश-
साक्षात्कारनिवर्त्त्यत्वं सम्भवम् । वेदांतार्थतात्पर्यज्ञानवद्धिः पूर्वविधि-
रितिशेषः ॥ ९६ ॥

एकाकी पुरुषः शय्यामेषिषेते यदा तदा ॥

न रथास्तत्र वर्तते रथयोगास्ततोऽपि च ॥ ९७ ॥

स्वप्नदृष्टिं बृहदारण्यकश्रुत्या दर्शयति द्वाभ्याम् । एकाकीति । एकाकी
असदायः बाह्यलहायनपेक्षं यदा शय्यामेषिषेते शय्यायां अवि,
शीङ्गस्यासामित्पाधारस्य कर्मसंज्ञायां द्वितीया, शेते शयनं करोति न
रथास्तत्र वर्तते । तत्र स्वप्ने रथाः प्रसिद्धाः । रथयोगाः रथैर्युज्यते इति

रथयोगा अन्वाद्यः । ततोऽपि च, अपिचाम्पां तदुपादानभूतकाष्ठो-
हादिसमुच्चयः ॥ ९७ ॥

न पंधानो भवंत्यत्राथ रथान् पश्यतीप्सितान् ॥

रथयोगान्पथश्चैतत्किं कार्यमिति चिंतय ॥ ९८ ॥

न पंधानो रथयोग्या भवंति । अत्र स्वप्ने अथ रथान् पथः इप्सितान्
पश्यति प्रकाशयति स्वप्नप्रकाशः आदित्याद्वैभावार्द्धिद्वियाणामुपस्त-
त्वात् । अज्ञानोपादानस्य मनसश्च विषयाकारेणोपेक्षयात् । अधिष्ठान-
त्वमात्रेणात्मन उपादानत्वं व्यवह्रियते, कल्पितस्याधिष्ठानातिरिक्त-
चाकत्वाभावात् । इति तात्पर्येण श्रुती पुरुषः सृजत इति प्रयोगः ।
पुरुषस्य निर्विकारस्य परिणाम्युपादानत्वामावात् । अज्ञानं विना
रथादेरन्यदुपादानं न संभवति अनिर्वचनीपक्षेऽनिर्वचनीयोपादानस्य
योग्यत्वादित्याशयेनाह । किं कार्यमिति । कस्य कार्यं किं कार्यमज्ञानं
विना न कस्यापि कार्यं स्वप्नजगदित्यर्थः । किं कार्यं किमपि कार्यं
नास्तीति मायामात्रमिति चिंतय विचारय । तथेदं जगच्चिद्विशिष्ट-
नाज्ञानोपादानमनिर्वचनीयमेवेति । अतएवोक्तम्—‘मायामात्रमिदं द्वै-
तमद्वैतं परमार्थतः’, इति । अविद्यैव जगदाकारेण परिणमते इत्यत्र
वासिष्ठमपि—‘यत्रैद्रजान्मस्मिन् मायामयमवस्तुकम् ॥ तत्र कार्या
कर्म नाम ह्येयोपादेयदृष्टयः ॥ ज्वालावर्चस्तुदवर्णाऽपि मयीमग्निनकोट्या ॥
बलात्पन्यमसादेन स्पीयते तदवेक्षणम् ॥ जटेव चिन्मयी वासावन्यस्य-
दोषजीवनी ॥ निमेषमप्यतिष्ठतीत्येषांसांकां प्रपच्छति’ इति ॥ ९८ ॥

उपलक्षणमेतच्च श्रुत्युक्तमिति कीर्तितम् ॥

रंजः साम्राज्यमाचक्षते संग्राह्यं रंजत्वमेव च ॥ ९९ ॥

एतच्छ्रुत्युक्तमुदाहरणं श्रोत्रिज्ञानानामुपस्थापकमित्याह । उपलक्षण-
मिति । एतच्च श्रुत्युक्तं विपर्ययात्पुरुषोपलक्षणमिति उपलक्षणमा-
त्रं कीर्तितं यदानीं विपर्ययदृष्टान्ताभावरुदेशमात्रं कथितमन्येऽपि मिथ्या-
ज्ञानस्य यदयो दृष्टाता इत्याह । रंज इति । परिद्धः साम्राज्यं सम्य-

राजते सध्राद् चक्रवर्ती तस्य भावः साम्राज्यं आघत्ते कुरुते । स्वप्ने
इति शेषः । सध्राद् रंक्त्वमेव च पुनः रंक्त्वमाघत्ते ॥ १९ ॥

निद्रितो दृश्यते ऽवन्त्यां समीपस्थैर्नरेभ्यः ॥

स तु देहं समीपस्थं मेरोरुपरि पश्यति ॥ १०० ॥

अत्रैवोदाहरणान्तरमाह । निद्रित इति । समीपस्थैर्नरैः अवन्त्यामुज्ज-
पिण्यां निद्रितः निद्रा जाताऽस्येति निद्रितः निद्रां प्राप्नोति स उज्ज-
पिण्यां सुप्तः । समीपस्थं देहमवन्तीवर्तमानं समीपस्थं स्वशरीरं मेरोः
पर्वतविशेषस्योपरि उर्व्वं वर्तमानं पश्यति ॥ १०० ॥

मानुषे ऽस्मिन् शरीरेऽभिमानसंपन्न एव सन् ॥

व्याघ्रो भूत्वोचितं कार्यं तद्देहस्य करोति च ॥ १०१ ॥
तथैवान्यदाह । मानुषेति । अस्मिन्मनुष्यदेहे ऽभिमानसंपन्नः प्राप्नोति ।
द्वितीयाश्रितेति समासः । एवं सन् तच्छरीराभिमानमपरित्यज्यैव म-
नुष्य एव सन्नित्यर्थः । व्याघ्रो भूत्वा सिंहभावं प्राप्य तद्देहस्य व्याघ्र-
वेहस्योचितं मनुष्यादिमारणरूपं कृत्यं करोति । वकारोन्पदेहस्य तत्का-
र्षकारणस्य समुच्चापकः ॥ १०१ ॥

सर्वं चैतद्विस्तृतं त्वं विचारय तत्त्वतः ॥

अज्ञानस्य विलासो ऽयं भवेद्वा न भवेदिति ॥ १०२ ॥

यद्यज्ञानविलासोऽयं न स्यादन्पनिदानजः ॥

तत्त्वज्ञानापनोद्यत्वं तस्य स्यान्न कथंचन ॥ १०३ ॥

अस्य प्रपञ्चस्य स्वप्नेद्रजान्मावर्षेपत्तनमरुमरीचिकानुल्लस्य माया-
मयत्वनिश्चयं विना निर्वाहो न भविष्यतीत्याह । सर्वमिति । हे विस्तृतं
सर्वं चैतत्त्वतः विचारय । परमार्पेदृष्ट्या विचार्यमाणेन किंचिदुपल-
भ्यते जन्ममृत्युवृत्तेन तरंगवत् । यथा तरंगो दृश्यमानोऽपि ना-
स्त्येव तथापि प्रपञ्चोऽपि तच्छब्दं प्राप्नोति । ननु ग्रहणो रूपा-
द्यभावान् कथं दृश्यत्वमित्याशङ्क्य नन्वी यथा नमसि किंचिदुपल-
भ्यस्य सेनानगरादिकं दर्शयति तथेयं प्राधान्यं किं दर्शयतीत्याह ।
अज्ञानस्येति । यदि विचारं विना श्रुतीपते नमसि गोधर्वनगरमिवा ज्ञान-

स्यैव विलासः परमार्थदृष्ट्या न भवेत् । तरंग इवेति भावः । अयं प्रपञ्चो मायाविलासो ज्ञानापनोद्यत्वात् । शुक्तिरजतवदिति न चेदम-
प्रयोजकमत आह । - यदीति । अयं प्रपञ्चो यद्यज्ञानविलासो न स्या-
त्किन्तु अन्यनिदानजः अज्ञानादन्यत्प्रधानपरमा एवादि तज्जन्यः स्या-
च्चदा तत्त्वज्ञानापनोद्यत्वं तस्य कथंवन केनापि प्रकारेण न
स्यात् । न चाज्ञानभागभावे व्यभिचार इति वाच्यम्, तस्यानङ्गीका-
त् । तथाहि । प्राकालावच्छिन्नाभावत्वं विनाश्यभावत्वं वा प्रतिपोगि-
जनकाभावत्वं । वा प्रागभावत्वं नाद्यः आत्माश्रयापत्तेः । न द्वितीयः
वक्रकापत्तेः । विनाश्यभावत्वमित्यत्र किं विनाशि, ध्वंसप्रतिपोगित्वं,
ध्वंसत्वं किं, जन्याभावत्वं जन्यत्वं प्रागभावप्रतिपोगित्वं प्रागभा-
वत्वं विनाश्यभावत्वमिति न तृतीयः अन्योन्याश्रयापत्तेरिति । अतएव
न विरुद्धः । न च प्रपञ्चः सत्यः, अयं क्रियाकारित्वात् इति प्रक-
णसंमतेति वाच्यम्, पारमार्थिकत्वस्योपाधित्वात् । न च फलाभावः पू-
र्वानुमानस्य तत्फलस्य सत्त्वात् । न च स्वरूपासिद्धः दृष्टान्तदेवोर्नि-
श्चयात् । न च मन्मते पक्षे साध्यसंदेहः तस्यानुकूलत्वात् । पक्षाद-
न्यत्र श्रुतित्वापत्तिरुद्देशोः बलात्पक्षे साध्यसत्तत्वरूपाया अनुमितेर्निष्-
स्पृहत्वात् । न च कालात्ययापदिष्टता मया मायाविलासत्वरूपसाध्या-
भावस्य पक्षे निश्चितत्वादिति वाच्यम् । त्वया निश्चितत्वेऽपि मया अ-
निश्चितत्वे न दत्तोत्तरत्वात् । न च व्यावहारिकत्वमुपाधिः मायाविलासे
प्रपञ्चे तस्य सत्त्वात् । ज्ञानापनोद्ये शुक्तिरजतादावसत्वादिति वाच्य-
म्, प्रपञ्चः सत्यः व्यावहारिकत्वाभावादिति । तत्फलस्य त्वया वक्त-
व्यत्वेन त्वन्मते प्रपञ्चस्य व्यावहारिकत्वेन स्वरूपासिद्धेः पारमार्थिक-
त्वस्योपाधेरुक्तत्वाच्चेति ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

स्वप्नोपमं सर्वमवेहि तस्मा-

ज्जगद्वन्न गत्यन्तरमस्ति तत्र ॥

१ मायाविलासमवतारिवत्पूर्वानुमाने सार्वतृष्ट्युत्तरपक्षः । २ साध्यस्याप-
त्तिरिति साधनव्यापकत्वात् । ३ पक्षे साध्यभावः ।

स्वप्ने मुहूर्तेऽब्दशतत्रयेण

चिरस्थितो वाऽत्र चिरस्थितो न ॥ १०४ ॥

कप्तुरूपं मापाप्रापिदं जगदिति जानीहीत्युपसंहरन्नाह । स्वप्नोपम-
मेति । हे चित्तवृत्ते तस्मात्पूर्वोक्तश्रुतेयुक्तेष्व सर्वमिदं जगत्स्वप्नोपमं
तत्रतुल्यमेवेति जानीहि । गच्छति विपरिणमते इति जगत् देहादि ।
पण्ड्रजालिकेनोत्सवीजादिकं तत्कालं पत्रपुष्पफलादिना परिणमते
तथा गर्भे लिङ्गे बीजादिकं कलिलबुद्बुदादिद्वारा करचरणादिरूपेण
परिणमते बालो युवा वृद्धो भवति तत्र दर्शनादिव्यापारं करोति वा-
गादिव्यापारं च करोति । तत्र केवलस्यात्मनो दर्शनादिक्रियाभावात्
“निर्गुणं निष्क्रियम्” इति श्रुतेः केवलस्येन्द्रियावेजद्वन्द्वत्वेन तदभावात्
अतःकरणस्यापि केवलस्य जडत्वात् न तदाश्रयत्वम् । यथा जला-
दिमतिविदः न केवलं जलस्य धर्मः सूर्यादिकं विनापि प्रतीतेर्न सूर्यो-
देस्तन्निष्ठत्वाभावादेव अहं जानामि पदपाणि गच्छामीत्यादि व्यवहार-
स्यापि लोहो दहतीत्यादिवत् भ्रातिमानत्वात् ऐन्द्रजालिकरूपवहारवत् ।
अतएवोक्तं वृद्धेः—‘एतस्मात्किमिवेन्द्रजान्मपरं पद्मर्भासस्थितं रेतश्चे-
ति हस्तमस्तकपदमोहतनानाङ्कुरम् ॥ पर्यायेण ‘शिशुत्वपीवनजरावे-
पैरनेकैर्हृतं पश्यत्यपि शृणोति जिघ्रति तथा गच्छत्यथाऽऽगच्छति’
इति अत आह । न गतपतरमस्ति तत्र तस्मिन्व्यवहारे स्वप्नादितुल्यत्वं
विना गतपतरं प्रकारांतरं नास्ति । स्वप्ने विपरीतमात्राने उदाहरणमाह ।
स्वप्ने मुहूर्ते स्वप्ने स्वप्नस्यार्था मुहूर्ते द्विषट्कारुणेऽब्दशतत्रयेण
वर्षशतत्रये चिरस्थितो वाऽत्र, वा इवार्थे, अस्मिन्देशे चिरस्थिता इवेत्यु-
त्थिताः परावृण्ति । वस्तुतः किम् । अतःचिरस्थितानां वर्षं न वि-
रस्थितानां भ्रातृपेव शतवर्षप्रतीतिविशेषोदाहरणं चात्र गात्रिन्मृगहरिश्चन्द्रा-
दयो बोध्या इति । तथा चोक्तं वामिश्वरे—‘मुहूर्ते वत्सरत्रयेणि नरणस्या-
नया कृता ॥ रात्रिर्द्विंशत्यवयवाणि हरिश्चन्द्रस्य निर्यता ’ इति । अनया
विषया देवतो ब्रह्मण्येवं गतस्तत्र मुहूर्तेऽत्र पुगादि जन्तानि स्वप्ने

हृद्देशे रथादिकं श्रुत्यैव दर्शितमतो मायाया देशकालनियमो नास्तीति
 ॥ १०४ ॥ मायामात्रमिदं, द्वैतं चतुर्थे, कवले स्थितम् ॥ तद्व्याख्या
 च मायेशस्तुष्यतु परमेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यहरिहरसरस्वतीप्रि-
 यशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यजगन्नाथसरस्वती-
 विरचितेऽद्वैतामृते चतुर्थः कवलः संपूर्णः ॥ ४ ॥
 इत्यद्वैतामृततरंगिण्यां टीकायां चतुर्थः कवलः ॥ ४ ॥

अद्वैतामृतग्रंथे

पंचमः कवलः ।

ॐ नमो नारायणाय ।

चिद्रूपमस्तीति हि निर्विवादं
जगत्प्रकाशेन कुतो ऽन्यथेदम् ॥
आत्मा तदेवेति तदाश्रयो वे-
त्येवं परं संशयमेति लोकः ॥ १ ॥

॥ श्रीपरमात्मने नमः ॥ ॥ एवं विषयदोषदष्टिवर्णनपूर्वकं वैराग्यं स-
र्वसाधनपौष्टकं प्रथमकवले निरूपितम्, ततो द्वितीयकवलेन त्वंपदार्थ-
शोधनार्थं दीपदृष्टान्तेनात्मनः स्वयंज्योतिष्टुं निरूपितं तत्र प्रमाणमपि
दर्शितमधोपाख्यानं तदेव द्रढीकृतम्, ततस्तृतीयेन तदर्थमेवात्मन
आनन्दत्वायां श्रुतिपुक्तिर्दाशिते, चतुर्थेन तत्पदार्थशोधनार्थं प्रपञ्चस्याज्ञा-
नविनासत्त्वेन मिथ्यात्वं दर्शितम्, पंचमे कवले स्थूणानिसननन्यापेन
सर्वपदार्थशोधनपूर्वकं महावाक्याद्यै वर्णयिष्यते, तत्र चह्नीनां श्रुती-
नां प्रामाण्यं दर्शितमिति । तत्र तावदात्मनश्चिद्रूपत्वं श्रुतिपुक्तिभ्यां नि-
रूपयितुमाह । चिद्रूपमस्तीति । इति प्रसिद्धौ । चिद्रूपं वर्तते इति
निर्विवादं विवादस्याभाव इति निर्विवादम् । अभावायै ऽव्ययीभावः । ज्ञान-
मात्रसत्त्वे कस्यापि विवादो नास्ति सर्वस्यापि व्यवहारस्य ज्ञानसाध्य-
त्वान् । ज्ञानाभावे जगदाद्यं स्यादित्याह । जगदिति । अन्यथा ज्ञा-
नानङ्गीकारे इदं जगत्कुतः कस्माद्धेतोः प्रकाशेत । प्रकाशरुद्धेतोरेवावा-
ज्जगत्प्रकाशान्पयानुपपत्तिममुनाथोपचिरेव प्रकाशे प्रमाणमिति न वि-
वादायमतेऽत आह । आत्मा तदेवेति । तज्ज्ञानमेवात्मा तदाश्रयो व
ज्ञानाश्रयो वा इत्येवं भग्नमर्थं न्यः न्यःपतेन दृश्यते लोको देह
तदविरोक्तान् न्यः न्यः इति संशयमेति प्राप्नोति ॥ १ ॥

आत्मा तदेवेत्यपि पक्ष आहुः
किं तत्क्षणध्वंस्यथाऽस्तु नित्यम् ॥
तत्स्थानमात्मेत्यपि पक्ष आहु -
रेकः स आत्मा घटते ऽथ नाना ॥ २ ॥

ननु जिज्ञासुल्लोकः कथं संशयं प्राप्नोतीत्याशंक्य तान् पक्षान् श्रुत्वा
के ते पक्षा इत्यत आह । आत्मा इति । तदेव ज्ञानमेवात्मा इत्यपि
अस्मिन्नपि पक्ष आहुः । किं तत् ज्ञानम् । क्षणध्वंसि अथवाऽस्तु नित्यं बौ-
द्धाश्चत्वारः तत्र गूढ्यवादिनो माध्यमिकासंपुष्यव्यवहितोत्तरक्षणे व्युत्पि-
तस्य सुपुत्रावहं नासमित्यनुभववाचकन्यमेवात्मा । तथाच श्रुतिः—“असदेवे-
दमग्र आसीत्” इत्याहुस्तदसत् नासमित्यनुभवस्यावामाणिकत्वाभ्यामा-
णिकत्वे बाह्यज्ञानाभावपरत्वात् । श्रुतेस्तु नामरूपाभावपरत्वात् । योगशा-
स्त्रेऽस्तु क्षणिकविज्ञानमेवात्मा । तद्विविधम्—प्रवृत्तिविज्ञानमात्रविज्ञानं च ।
तत्रापि घट इत्यादिप्रवृत्तिविज्ञानं सुपुत्रावहमित्याख्यविज्ञानम्, सुखादि-
कमस्वैवारास्तदतिरिक्तवस्तुनोऽसिद्धेः । श्रुतिरपि—“अन्येतरात्मा
विज्ञानमयः” इत्याहुस्तदसत् पूर्वानुभूतपदार्थस्मरणानुपपत्तेः । पूर्वज्ञान-
वर्तिनोऽनुभवितुरभावात् अन्यानुभूते चार्थे ऽन्यस्य स्मृत्ययोगान् न
च पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञाने संक्रातिः जनन्यनुभूतस्य गर्भस्य तनयेन स्मर-
णापत्तेरिति । सौत्रातिकास्तु ज्ञानाकारानुभवेपक्षणिकत्वाच्चार्थ एवात्मेती-
च्छति तदप्यसत्, प्रत्यक्षस्य घटादेरनुभवेपत्वाभावान् । अन्यथापहतवि-
षयत्वेन प्रत्यक्षस्याप्रामाण्यापत्तेरिति । वैभाषिकास्तु क्षणिकत्वाच्चार्थ
एवात्मेत्याहुस्तदपि भेदं सोऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्याप-
त्तेर्योरास्वीकारे भिन्नाभिन्नविकल्पजातापत्तेरिति । अन्येऽप्यष्टदश
भेदाः सन्ति ते विस्तरमपान्नोच्यन्ते इति । देहस्यात्मवादिनश्चावांका
अन्यनित्यत्वादिदोषदुष्टत्वादुपेक्षणीया इति । तर्हि कीदृग्ज्ञानमात्मेत्यत
आह । नित्यं त्रिकालाध्यम् । कथं तर्हि ज्ञानसमवायिकारणमात्मेत्यत
आह । तत्स्थानमात्मेत्यपीति । तस्य ज्ञानस्य स्थानमाश्रय आत्मा
इत्यपि पक्षो नेपापि नमते आहुर्वदन्ति । इत्यपिम्यामस्वरसः सुखितो

ऽस्मिन्मते समवायस्य खंडितत्वात् । ज्ञानोपादानत्वे परिणामित्वापत्तेः
'उपपन्नपपन् धर्मो विकरोति हि धर्मिणम्' इतिन्यायस्योक्तत्वात् । एक
आत्मा स अथ नानात्मा 'नानात्मालो व्यवस्थात' इति सूत्रात् । इति
नैयायिकाः सांख्या वदन्ति ॥ २ ॥

एवं विवादे सति सत्यनादौ
तर्काकसंलालितलोकसिद्धे ॥
वेदांतकांतोपवनप्रचारा
इत्थं नरा निर्णयमाहुरत्र ॥ ३ ॥

एवं नास्तिकमतानि नैयायिकेन खंडितानि नैयायिकेन सांख्येन खं-
डितं सांख्यमते नानात्मवाद एतेषां चात्मैक्यवाद एवं सति कथं
निर्णय इत्यत आह । एवं विवादे सतीति । सति हे पतिमते । तर्का-
कसंलालितलोकसिद्धे तर्काः गुणतर्काः श्रुतिविरुद्धाः । यद्येक आत्मा
तदैकस्मिन्मुक्ते मुक्ताः सर्वे स्युरित्याद्याकारकास्ते अंशाः कलंकाः से-
लोकान्ताः तोपिताः लोकास्तेः सिद्धे । एवं पूर्वोक्तप्रकारेणानादौ वि-
वादे विरोधे सति अत्रावसरे वेदांतकांतोपवनप्रचाराः वेदांताः कांतोप-
वनमिव, यथा लौकिकसुखाधिभिः उपवनमुद्यानं काम्यते तथा पूर्णा-
परिष्ठिन्ननिरतिशयसुखार्थिभिर्वेदांताः काम्यते तत्र प्रचारः प्रवृत्तिर्ये-
षां ते तथा नरा इत्थं निर्णयं सिद्धांतमाहुः ॥ ३ ॥

आत्मा तदेवेति मते प्रथंते
विज्ञानमानंदमिति श्रुतिर्या ॥
प्रज्ञानशब्दं समुदीर्य याऽहं
ब्रह्मेति तत्तत्प्रमुखा असंख्या ॥ ४ ॥
चिदात्मभावे श्रुतयस्ततो ऽयं
पक्षस्तु तावच्छ्रुतिसिद्ध एव ॥
युक्तिस्तु चित्वाचिदिहाध्रयाशां
कुर्यादृणत्वादथ चार्थरूपात् ॥ ५ ॥

इत्थं कथमेत आह । आत्मा तदेवेति सार्धेन । आत्मा तदेव ज्ञानमेव ।
 एवेन तदाश्रयव्यवच्छेदः । इतिमते परमसिद्धांतमते विज्ञानमार्गं वि-
 ज्ञानं चिद्वनमानंदनिरतिशयानंदस्वरूपमिति या शब्दे प्रसिद्धा श्रुतिः, या
 प्रज्ञानशब्दं समुदीर्य याऽहं ब्रह्मेत्याह प्रज्ञानं ब्रह्म प्रकृष्टं निरतिशय-
 प्रकाशं ब्रह्मेति या श्रुतिरसंबाध्यं वदति तत्तत्प्रमुखा, असंख्यया "आ-
 नंदो ब्रह्मेति व्यजानात्, आनंदरूपममृतं यद्विभाति, आनंदं ब्रह्मणो
 विद्वान्न विभेति फुल्लधन, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति, य इह नानेव पश्यति,
 बृहच्च तद्विव्यमचित्यरूपम्, सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म, एको देव इत्याद्या अ-
 नंताः श्रुतयः ब्रह्मणश्चिदात्मभावे ज्ञानरूपत्वे प्रथंते तात्पर्येण प्रतिपा-
 दयन्ति । ततस्तस्माद्वेतोरयं पक्षः श्रुतिसिद्धः श्रुतिप्रतिपाद्य एव ।
 एवमात्मनश्चिद्रूपत्वे श्रुतेः ग्रामाण्यं दर्शयित्वा तत्र युक्तिं दर्शयितुं प्रति-
 जानीति सार्धाष्टभिः । युक्तिस्त्विति । तुरप्यर्थः । युक्तिरपि उच्यते
 इति शेषः । इह स्पष्टब्रह्मकाले चित् आश्रयभासां कुर्यात् साश्रयावि-
 त्वात् नित्यत्वादित्यर्थः । गुणत्वात् अर्थरूपत्वात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

आद्येऽनपायाच्चिदिदाश्रयाशां

कुर्यात्करोतीति हि नान्वयो ऽस्ति ॥

चिन्मात्रपक्षीकरणान्न मध्यो

सिद्धेर्गुणत्वस्य चिदाश्रयस्य ॥ ६ ॥

तत्राद्ये हेतुमनुपसंहारित्वेन खंडयति । आद्ये ऽनपायात् नित्यत्वात्
 चिदाश्रयाशां कुर्यादिति । नित्यत्वादिति हेतुरन्वयव्यतिरेकी वा नात्र
 इत्याह । नान्वयोऽस्तीति । अन्वयदृष्टांतो नास्ति । ननु चिदंतत्त्वा-
 दित्यन्वयदृष्टांतो भवत्वत्त आह । चिन्मात्रपक्षीकरणान्न न द्वितीयः
 यत्र सांश्रयत्वं नास्ति तत्र नित्यत्वं नास्तीति वक्तुमशक्यत्वात् । सा-
 श्रयत्वाभावे नित्यत्वनियमात् इति । आपन्नये प्रथममपोक्ष द्वितीयस्य
 गुणत्वस्यात्मन्यसिद्धिमाह । न मध्योऽसिद्धेः । न द्वितीयः चिदाश्र-
 यत्माश्रयस्य गुणत्वस्यासिद्धेः चिरूपे पक्षे गुणत्वस्य हेतोरद्वैते-
 स्वरूपामिद्वैत्यर्थः ॥ ६ ॥

नांत्योर्यमात्रे सति साश्रये स्या-
 चिदाश्रयोऽप्याश्रयसव्यपेक्षः ॥
 तथा सतीयं प्रसृताऽनवस्था
 निवारणीया बलिनेह केन ॥ ७ ॥

तृतीयं खंडयति । नांत्य इति । तृतीयोर्थरूपो हेतुर्न चितः साश्रय-
 त्वसाधक इत्यर्थः । कथं न साधक इत्याशङ्क्यानवस्थापत्तेरित्याह ।
 चिदाश्रयोऽप्याश्रयसव्यपेक्ष इति । एवं सति किं स्यादित्याशङ्क्यानव-
 स्था विहाय न किमपि स्यादित्याह । तथा सति चिदाश्रयस्याश्र-
 यसव्यपेक्षत्वे सति अनवस्था प्रसृता प्रवृत्ता । तर्हि निवार्यतामिदं
 पिशाक्षेत्याशङ्क्य भगवद्विमुखेभ्यो यापेव बलिनापि न निवारयितुं श-
 क्येत्याह । निवारणीयेति ॥ ७ ॥

चिद्रूप एवायमुपेय आत्मा
 श्रुतेऽथ युक्तेऽथ न हेयमेतत्तत् ॥
 प्रतिक्षणध्वंस इहाभ्युपेयः
 किं दीपदृष्टांतवशादिहार्थात् ॥ ८ ॥

श्रुत्या युक्त्या च प्रतिपादितमात्मनश्चिद्रूपत्वमुपसंहरन् “नैषा तर्केण
 मतिरापनेया” इति श्रुतेर्न स्यात्प्रयमेतच्चिद्रूपत्वमित्याहार्धेन । चिद्रूप इति ।
 अप्यं साक्षादपरोक्ष आत्मा श्रुतेऽथ, चात् ‘आदित्यवर्णं तमसः परस्ता-
 त्’ इत्यादिस्मृतेः । युक्तेऽथ चात्पुराणादिग्रहणम् । न हेयमेतत् । श्रु-
 तिशासनं शिष्टैरादरेण शिरसा धारयितुं साक्षात्पंचभिरात्मनः क्षणिक-
 त्वमनूद्य खंडयति । प्रतिक्षण इति । प्रतिक्षणध्वंसः क्षणं क्षणं प्रति-
 ध्वंसो यस्य स तथा । इह व्यवहारकाले दीपदृष्टांतवशात् अर्थात् प्र-
 योजनात् वा आत्मा प्रतिक्षणध्वंसोऽभ्युपेयः स्वीकर्तव्यः ॥ ८ ॥

प्रयोजनं - न क्षणिकत्वपक्षे
 धित्तेः किमप्यत्र विलोकयामः ॥
 आद्यस्तु दीपोपमयैव तत्रे-

. तदस्तु, सूर्योपमया स्थिरत्वम् ॥ ९ ॥

न द्वितीय इत्याह । प्रयोजनमिति । चित्तेः क्षणिकत्वपक्षे किमप्यत्र व्यवहारे प्रयोजनं न विलोकरयामः । मोक्षनादिव्यवहारे यागादिजन्य-स्वर्गादिव्यवहारे वा श्रवणादिजन्यतत्त्वज्ञानव्यवहारे वा ज्ञानप्राप्त्यभ्य-क्षव्यवहारे वा चित्तेः क्षणिकत्वप्रयोजनम् । नाद्यः तत्फलस्य कृपा-दौर्भावापत्तेः न द्वितीयः यागादिकर्तुर्भिन्नस्य स्वर्गादिभोक्तृत्वानुपप-त्तेर्ब्यधिकरणत्वात् न तृतीयः साधकामात्रेण ज्ञानानुपपत्तेरिति न चतुर्थः ज्ञानाश्रयस्य पूर्वक्षणवर्तिनः उत्तरक्षणेऽस्तत्वात् न व्यवहारानु-पपत्तिरपीति । सर्वथापि क्षणिकत्वे फलमात्र इति प्रथमं प्रत्याह । आद्य इति । दीपोपमया दीपदृष्टांतेन सञ्चेतक्षणिकत्वं, यदि, निरंतरत्वेन धारात्वं तदा सुषुम्निगोपपत्तिः, तत्स्वीकारे मात्रानुभूतस्य गर्भस्य स्मरणपत्तेरित्यरुच्या पक्षांतरमाह । तदस्त्विति । सूर्योपमया स्थिर-त्वमस्तु ॥ ९ ॥

घटोपलब्धौ न पटोपलब्धिः
पटोपलब्धौ न घटोपलब्धिः ॥

आवालगोपालमिति प्रसिद्धं

तस्मान्न सिद्धं यदि तत्स्थिरत्वम् ॥ १० ॥

ननु सूर्यदृष्टांतेन कथं स्थिरत्वं पूर्वदिग्दृष्टस्य पश्चिमायामुपलब्धेरित्याशं-क्यास्थिरत्वमित्यपि पदछेदः । तथाच यथा सूर्यस्योपाधिना स्वाधारव-क्रेणास्थिरत्वं स्वतःस्थिरत्वं तथाऽऽत्मनोऽप्यंतःकरणदृष्ट्यानुपाधिसं-धेनास्थिरत्वं स्वतःस्थिरत्वमित्याशयेनाह । घटेति । घटोपलब्धौ घट-काराणां दृष्टौ न पटोपलब्धिः पटोपलब्धौ पटज्ञाने न घटोपलब्धिः । आवालगोपालमिति भुक्तत्वेन प्रसिद्धेषु वाग्यादिष्वपीति प्रसिद्धं तस्मा-न्न सिद्धं पदिति तत्स्थिरत्व चेत्सूर्योपमया स्थिरत्वं सोपाधिकं न स्यान्नदा प्रसिद्धं न स्यात् । सर्वजनमभिदिनं स्यादिति नकारानुप-गेनान्वयः ॥ १० ॥

तद्ब्रूहि लाक्षारससन्निधाने
न पीतभावं स्फटिकोऽभ्युपैति ॥
पीते ऽथवा वस्तुनि सन्निकृष्टे
न रक्ततामित्यपि सुप्रसिद्धम् ॥ ११ ॥

अत उपाधिर्नैव स्थिरत्वव्यवहार इत्याह सार्धेन । तद्ब्रूहीति । स्फ-
टिकः लाक्षाया रसस्य रक्तवर्णस्य सन्निधाने सति पीतभावं नाभ्यु-
पैति पीतवर्णोपाध्यभावे पीतवर्णत्व न याति । पीते वस्तुनि सन्नि-
हिते, सति न रक्तभाव यातीति सुप्रसिद्धम् । इत्यपि दृष्टातरसमु-
पायकौ ॥ ११ ॥

तत किमस्तु स्फटिक स्थिरारमा-
ऽनुरागभेदात्क्षणिकोऽमलात्मा ॥
अतो ऽत्र विज्ञानमयो ऽयमात्मा-
ऽमलोऽचलो नित्यविबुधिवोधः ॥ १२ ॥

एव सति कथं क्षणिकः स्फटिक इत्यत आह । तत इति । स्थिरा-
त्मा स्थिरोऽपि स्फटिको यथाऽनुरागभेदात् पीताद्युपाधिभेदात् । पी-
तसन्निधाने पीत एव न रक्त, रक्तसन्निधानक्षणे रक्त एव न पीतः
क्षणिक इति ध्यवहित्यते । वस्तुतस्तु अमलात्मा स्फटिकः शुद्धो निर्मे-
ल इत्यर्थः । दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तमाह । सार्धेन । अत इति । अत्र-
दार्ष्टान्ते अयमात्माऽमलः मायामलवर्जितः अवलं चलनवर्जितः नित्य-
विबु सदापूर्णविबोध इन्द्रियादिभिर्निर्देशो बोधो यस्य स तथा ।
वृत्त्युत्पत्त्या उत्पन्न इव तन्नाशो नष्ट इव भवनातीत्यर्थः ॥ १२ ॥

तत्तत्प्रकाश्याकृतिचित्तसूर्या-
श्मभित्तिभागे प्रतिबिम्बितात्मा ॥
तज्जाशतो जष्ट इवैतदाप्त-
कृमात्कृमीव प्रतिभासते च ॥ १३ ॥
नैनं प्रकाशयति कञ्चिदयं चिदात्मा

सर्वं प्रकाशयति नैव करोति चैनम् ॥

कश्चित्करोति भुवनानि चतुर्दशायं

हंतास्य नायमुपसंहरति त्रिलोकीम् ॥ १४ ॥

कथं कृत्यादिसंबन्धेनेदं आत्माऽतो दृष्टावमाह । तत्तत्प्रकाशयेति ।
तत्तत्प्रकाशया घटादयः तत्राकृतिराकारो यस्य तत्तत्प्रकाशयाकृतिः
तत्तत्प्रकाशयाकारतां गतं चित्तं तत्र सूर्य-अश्मभित्तिभागे मण्यादिभि-
त्तिभागे यथा प्रतिबिंबितस्तथा प्रतिबिंबितश्चासावत्मा तन्नाशतो ॥
इव यथा सूर्यसंबन्धे प्रतिबिंबितसूर्य उत्पन्न इव तस्य तद्वित्तिसंबन्धा-
वे नष्ट इव तथा चित्तमतिबिंबित आत्मा चित्तनाशो नष्ट इव । एतदा-
प्तकमात् एष चासावाप्तकम् एतदाप्तकमस्तस्माद्विषयाकारतां प्राप्ताभि-
त्तात्कमीव क्रमो ऽस्यास्तीति क्रमी गमनवानिव । वस्तुतो नाशपदेनो-
त्पत्तिरपि विवक्षिता । तथाच तदुत्पत्तौ उत्पत्तिमानिव नोऽस्माकं
मतिभासते । यदि तु एतदात्मा इति पाठस्तदा स्पष्ट एवार्थः । पूर्वार्थ-
संपादस्य प्रतिबिंबित आत्मा स्वरूपं यस्येत्यर्थः । तथाच अतिः ॥ १४-
था उपोत्तिरात्मा विवस्वान् एको बहुधा यो गच्छन् ॥ एक एव
हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ॥ एकधा बहुधा चैव दृश्यते जल-
चंद्रवत् ॥ रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव इति । “अपमात्मा ब्रह्मविज्ञानम-
यो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथ्वीमयः आपोमयो वायुमय
आकाशमयस्तेजोमयः ” इत्यादि । अधुना श्रुत्यर्थनिरूपणद्वारा
परात्मतत्त्वं तस्या विश्वासायै निरूपयति एकोनपष्टिभिः । नैनमि-
ति । कश्चिद्वाच्यः प्रकाश आंतरश्चेनमात्मानं न प्रकाशयति । न तत्र
सूर्यो भाति न चंद्रतामसः इति । अर्थं चिदात्मा सर्ववाङ्मातृरं व
भासयति “यस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इति श्रुतेः । नैव
करोति चैनं आत्मानं यत्नेन कश्चिन्नैवोत्पादयति “अविनाशी वा रेऽप-
मात्मा” इत्यादिश्रुतेः । अपमात्मा चतुर्दशं भुवनानि करोति मायया
मैन्द्रजालिकवदुत्पादयति । “मयाध्यक्षेण प्रकृतिः स्रजयते स चराचरम्”

इति स्मृते । अस्मात्मानो इति नाशयिता न विद्यते ' न
इत्येते हन्यमाने शरीरे ' इति स्मृतेः । अयं त्रिलोकी सर्वं जगत्
अपहरति " यत्प्रयंत्यमिसविशंति " इति श्रुते ॥ १३ ॥ १४ ॥

वस्त्वेव तत्र नहि यत्र नायमास्ते

कालं तमत्र कलयामि न यत्र नायम् ॥

देशोऽपि दुर्लभतर स तु यत्र नास्ति

बालादिधर्मरहितो विमलश्चिदात्मा ॥१५॥

ननु कालोऽनित्यत्वात्कथं सर्वसंहर्तृत्वमत आह । वस्त्वेवेति । यत्र
वस्तुन्यधिष्ठानत्वे नाय न वस्त्वेव न वर्तते यद्वस्त्वेव न " सर्वं
स्वस्त्रिव ब्रह्म " इति श्रुते । यत्र अपमात्माइनतं कालमपि न
पश्यामि । देशोऽपि दुर्लभतर स देशोऽपि नास्ति यत्र देशोऽधिष्ठान-
त्वेनाय नास्ति, सर्वदेशकालाधिष्ठानत्वात् । " अनर्त ब्रह्म " इति-
श्रुते अतो देशकृतकालकृतो वस्तुक्रत परिज्ज्दो यत्र नास्ति ' तद-
नत सत्य ज्ञानम् " इति श्रुते, सर्वगत इति स्मृतेश्च । नित्यत्वेन
स्थूलदेहस्यावस्था बाह्ययुवादिरूपा अस्या पूर्णस्य न संतीन्याह ।
बालादीति । अतएव विमलो निर्मलश्चिदात्मा इति ॥ १५ ॥

नैनं प्रकाशयति बागगृहीतसंगा

नैनं मनो विशति मानपथव्यतीतम् ॥

वेद प्रमाणपथमागतमर्थजातं

सर्वं निषिध्य परिभीतबदाह शेषम् ॥१६॥

यतो बानो निवर्तते, नेव बावा न मनसा " इत्यादिश्रुतेरर्थमाह ।
नैनमिति । एनमात्मानं वाक्शब्दो न प्रकाशयति न विपयीकरोति ।
हंशुगर्भं विशेषणम् । कुतो न विपयीकरोति । यतो ऽग्रहीत तगः
सदयो यस्या सा तथा । नहि सत्त्वं विना कृत्तिमान् प्रवर्तते " अस-
गो नहि संजते " इति श्रुतेरात्मनो ऽसंगत्वात् । ननु मन एव प्रवर्त-
तामव आह । नेन मन इति । अवास्त्रि मनो न निशति कथमर्तं

मनः । मानपथव्यतीतं अग्रमाणं तथाच प्रयोगः मनो न प्रमाणं
 प्रमाणसदकारित्वादाभेकवदिति । उक्तंच—‘अग्रमाणमनोऽस्माकं प्रमा-
 देराश्रयत्वतः’ इति । ननु “तं त्वौपनिषदम्” इति श्रुतेः कथं तत्र
 शब्दाप्रवृत्तिरित्यत आह । वेदे इति । नेति नेति इत्यादिवेदः परिधीत-
 वत् परितो भीत इव शेषं अवधिभूतमाह वदति । किं कृत्वा । प्रमाणप-
 थमागतं सर्वं प्रतियोगित्वेन विषयतां गतं ब्रह्मभिन्नं वस्तुतामात्रं निषिध्य ।
 अतएवोक्तम्—‘अतद्वावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि इति’ ।
 उक्तंच बादरायणेनापि—‘शास्त्रातिगः शसद्ब्रह्मः’ इति । अथवा यद्यप्यना-
 शिनोऽग्रमेयस्येत्यादिवचनास्तसर्वथा विषयत्वं नास्ति । कुतः स्वप्रकाश-
 त्वात् । स्वस्य स्वविषयत्वे कर्मकर्तृभावविरोधापत्तेरन्यस्य जडस्य
 प्रकाशकत्वानुपपत्तेस्तथाऽप्यसद्वर्माध्वारापेक्षानिवर्तकत्वेन वेदस्य प्रमा-
 ण्योपपत्तेरिति तद्वाप्योक्तेः । वेदः सर्वमयंजातं निषिध्य प्रमाणपथमा-
 गतं यथा स्यात्तथा शेषमाह । न चेवं सति घटद्वितीयप्रभत्तन्वायापत्तिरि-
 ति वाच्यम् । शेषमादेत्यस्य सर्वनिषेधावधिभूतं बोधयति । वाग्व्या-
 पारं विनैव सूचयतीत्यर्थः । यथा चित्रलेखया पत्रे सर्ववर्तमानकान्तिक-
 राजादिब्यक्तयो लिखिताः, तथा वाणपुत्री सर्वा व्यक्तीर्नेति नेतीति
 निषिध्यानिरुद्धं दृष्ट्वा नृर्णोत्रिभूव, पार्श्वस्येनिर्धितो यो न निषिद्धः सो
 ऽनिरुद्ध इति हरिवंशे प्रसिद्धा कथा, तद्वा श्रुत्या शेषित इति ॥ १६ ॥

नैयास्ति किञ्चिदणु यस्य न सोऽतद्वरस्ते

तच्चापि नैव महदेय न यस्य धातुः ॥

संकल्पहीनमिह सर्वगुहाशयं तं

पश्यत्यमुष्य कृपयैव हि वीतशोकः ॥ १७ ॥

तस्य दुर्लभत्वमेव प्रतिपादयति । नैयास्तीति । त आत्मा यस्यांतनांस्ति
 ण्तादृशमणु किञ्चिन्नेनास्ति तच्चापि किञ्चिदपि वस्तु नैव महत् । यस्य
 गुण आत्मा न धातुः, संकल्पहीनं मनोरहितं सर्वगुहाशयं सर्वगमिह-
 रंजो मुदिगुहापामधिष्ठानत्वेन स्थितमात्मानममुष्येन्दरस्य कृपयेवानुभवे-

येव पश्यति साक्षात्करोति । ततः वीतशोको भवति । तथाच श्रुतिः—
 “अणोरणीयान्महतो बहीयान् आत्माऽस्य जंतोर्निहितो गुहायाम्”
 इति । अन्यच्च वचनम्—“ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना” इति । त-
 त्सत्त्वं विना न लभ्यते । तथाचोक्तम्—‘यावद्यानुग्रहः साक्षाज्जायते
 परदेक्षितुः ॥ तत्रैव सहुरोः प्राप्तिः सच्छास्त्रं वापि नो लभेत् ’ इति ।
 भगवत्प्राप्त्यर्थः—‘यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥ यच्च प-
 स्यसि कीर्तय सत्कुर्व्य मदर्पणम्’ इति स्मृत्युक्तनिष्कामकर्मानुष्ठानं वि-
 नाऽतत्करणशुद्धिर्न, तापृते साधनचतुष्टयसंपत्तिर्न, तां विना श्रवणा-
 यतुष्ठानं न, तद्विना ज्ञानं न । तद्वत्ते तरति शोकमात्मवित् ’ इति श्रु-
 तेः । शोकनिवृत्तिर्नेति श्रुतिस्मृतिकेष्वराज्ञोच्छिन्ना निःश्रेयसं दु-
 र्ध्वमिति भावः । तथाचोक्तं भगवता—‘श्रुतिस्मृती मयेवाज्ञे यस्त उच्छिष्य
 वर्तते ॥ आह्नाछेदी मम द्वेपी मद्वक्तोऽपि न वैष्णव’ इति । तस्मादी-
 श्वराज्ञापरिपालनजन्यतत्कृपयैव तं पश्यति ततो गतशोको भवति
 इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सत्यस्य नैव चरणौ जवनस्य नैव
 हस्तौ गृहीतुरपि पश्यति सोऽस्तिहीनः ॥
 कर्णौ न चास्य स शृणोति स वेत्ति सर्वं
 तं वेद कोऽपि न पुराणमनंतमाद्यम् ॥ १८ ॥

नन्वेवं कथं ज्ञातुं शक्यं इत्याशङ्क्य सर्वेन्द्रियहीनोऽपि सर्वसत्तामदः सर्व-
 द्रियव्यवहारसाधको ज्ञेय इत्याह । सत्यस्येति । सत्यस्य अधिष्ठानस्य च-
 रणौ न । जवनस्य वेगतः हस्तौ न स्तः । गृहीतुः “अपाणिपादो जवनो
 गृहीता” इति श्रुतेः कर्णौ श्रोत्रे न स्तः । स शृणोति शब्दं प्रकाशय-
 ति “स शृणोत्यकर्णे” इति श्रुतेः । स सर्वं वेत्ति कोऽपि तं न वेद न
 ब्राम्हणः । कुतो न आत्मवतीत्यत आह । पुराणं नित्यम् । अनंतं वि-
 विधपरिच्छेदरहितम् । आद्यं नवीधिज्ञानत्वेन कारणम् ॥ १८ ॥

श्रोत्रस्य यः समुपयात्यपि कर्णभावं यो वा-
- यो वा मनश्च मनसोऽप्यथ-वाक्चावाचः ॥

प्राणस्य प्राण इह चक्षुष एति चक्षु-

र्णभावं तमेत्य खलु मुक्तिमुपैति धीरः ॥१९॥

पुनः श्रुतिस्त्वत्प्राण्युपायं वेदति । श्रोत्रस्येति । यः, श्रोत्रस्य सर्वेन्द्रि-
यस्य कर्णभावं श्रोत्रभावं समुपयाति श्रोत्रसाध्यशब्दज्ञानं करोति, त-
त्प्रकाशकत्वात् “श्रोत्रस्य श्रोत्रम्” इति श्रुतेः । य आत्मा मनस-
सर्विकल्पविकल्परूपस्य प्रकाशकं मनसो मनः “मनसो मन इति श्रुतेः ।
वाचः वागिन्द्रियस्य वाक् तत्प्रेरकत्वात्, “वाचोह वाचम्” इति श्रुतेः ।
द्वितीया प्रथमात्वेन परिणमते इति । प्राणस्य प्राणः तत्सत्तामयः ।
प्राणचेष्टा चेतनाधिकानपूर्विका अचेतनप्रवृत्तित्वात् रयादिप्रवृत्तिवर्ति-
ति । इह इंद्रियैर्विषयग्रहणकाले चक्षुषः चक्षुरिन्द्रियस्य चक्षुः तद्व्यवह-
रसाधकः । सर्वस्यैव करणफलपस्य यदर्थप्रवृत्तिस्तद्व्यवहारेत्याशयेन त-
परमात्मानं एतत्प्रत्यक्त्वेन साक्षात्कृत्य धीरः साधनसंपन्नः मुक्ति-
माप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

अन्यत्र यो ऽस्ति विदिताविदितार्थयुग्मा-

दन्यत्र यो ऽस्ति च कृतादकृताश्च भूमा ॥

अन्यत्र भूतनिचयाच्च भविष्यतश्च

व्याख्यापदत्यमुपयाति तंतो य ईशः ॥२०॥

ननु यद्यद्वस्तु तत्तत्प्रत्यक्षं भवत्येव ज्ञानेनेति कथं दुर्ज्ञेयत्वमत आह ।
अन्यत्रेति । य आत्मा विदिताविदितार्थयुग्मात् विदितश्चावि-
दितश्च तौ अर्थौ तथोप्युग्मं तस्मात् । श्रोत्रादिविदिता-
त् अन्यदेव पृथगेव । विदितं नाम यदिदिक्रिययाऽतिशये-
न व्याप्यं तत्प्रत्यक्षं व्याकृतं तस्मादन्यदित्यर्थः । अविदितात् अ-
व्याकृतात् व्याकृतग्रीजात् । वेदितुरन्यच्चदिदितमविदितं चेति द्वयी-
मतिः, सतो विदिताविदितत्वनियमेन वेदित्वरूपं ब्रह्मेति तात्पर्यम् ।
उत्तराद- “अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितात्” इति । कृतात्कार्या

त अकृतात्कारणात् अन्यच्च भूतनिर्वापात् भूतस्य कान्क्ष्यं निचयः
समुदायः सर्वभूतकान्क्षस्तस्माद्विषयतश्च । चाद्वर्तमानात्, द्वितीयच-
कारात् कान्क्षयपरिच्छिन्नवस्तुमात्रात् । अन्यत्र स्वमहिम्नि । संकोचा-
भावमाह । भूमा परिपूर्णः । समूमा कुत्रस्थितः । स्वे महिम्नीति श्रुतेः । सप्तमी
तु आत्मांतरं निषिध्यैव चरितार्था । नन्वेवं बोधिते सति विषयतां गभीर्य-
तीत्यत आह । अद्याख्यापदत्वं व्याख्यायाः ' पदछेदः पदार्थोक्तिविग्रहो
वाक्ययोजना ॥ आक्षेपस्य समाधानं व्याख्यानं पंचधा स्मृतम्' इत्याका-
रिकायाः पदत्वं विषयत्वं नोपयाति । तस्या द्वितीयागताविषय इति
चेन्न पदवाच्यतापास्तत्र निषिद्धत्वात् । अनेन किमुक्तं भवत्यत आह । ततः
यः सर्वथाव्याख्यानेऽपि न विषयतां याति स ईशः परं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २० ॥

कालत्रयेऽपि य इहाम्बुदितो न वाचा

येनाम्बुदेति निखिलाऽपि च वाक् स आत्मा ॥

यं चेतसा न मनुते मतमाहुरत्र

येनेदृशं मतमुदीर्यत एव आत्मा ॥ २१ ॥

"यद्वाचान्बुदितं येन वागम्बुचते तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि" इति श्रुत्य-
र्थनिर्देशेनोपदिशति । कालत्रयेऽपीति । य आत्मा कालत्रयेऽपि वाचा
वर्णाभिप्यञ्जरूपा करणभूषणया वर्णाभिव्यङ्ग्यशब्दरूपयाऽम्बुदितः प्र-
काशितो न भवति । निखिलाऽपि वाग् येन ब्रह्मणाऽम्बुदेति अर्थप्र-
काशते, वाचोऽहमित्युक्तत्वात् । वदन् वागिति श्रुत्यर्थः । "यन्मनसा
न मनुते येनाहुर्मनोमतम्" इति श्रुत्यर्थं दर्शयति । यमात्मानं चेत-
सा मनसा "हीर्द्वागिरित्येव तत्सर्वं मन एव" इति श्रुतेरन्तर्करणभूतेनामत-
मप्राशितं न मनुते संकल्पयति न निश्चिनोति । मनसोऽवभासकं
ज्योतिर्लोकः येन ज्योतिषा ईदृशं सर्वं जगत् मतं भाषितमुदी-
र्यत एव आत्मा ॥ २१ ॥

यं चक्षुषा न परिपश्यति पश्यतीह
चक्षुषि येन स भवेच्छ्रुतिसिद्ध आत्मा ॥

श्रोत्रेण यन्नहि शृणोति शृणोति येन
श्रोत्रं स एव सुखबोधमयः किलात्मा ॥२२॥

‘य चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति’ इत्यस्या अर्थेनोपदिशति ।
यं चक्षुषेति । लोको यमात्मानं चक्षुषा न परिपश्यति विपयीकरोति ।
पश्यतीह चक्षुषि लोक अंतःकरणवृत्तिभेदसंभिन्नाश्चक्षुर्वृत्तिः प्रकाशयति
चैतन्यात्मज्योतिर्विपयीकरोति स श्रुतिसिद्धः श्रुतिप्रतिपाद्यः आत्मा ।
यच्छ्रोत्रेण न शृणोतीत्यर्थमाह । श्रोत्रेण यद्वस्तु लोको न
शृणोति शब्दवत् न विपयीकरोति । येन ब्रह्मणा प्रकाशरूपेण
श्रोत्रं शृणोति शब्दं प्रकाशयति स एव सुखबोधमयः आनन्दश्चि-
द्वत्परमात्मा विद्यते श्रुतिसिद्ध आत्मा इत्यनुपगमः ॥ २२ ॥

प्राणेन यः कथं नानिति संप्रणीय-
ते प्राण एव खलु येन स एव आत्मा ॥
कामेन केऽपि यदिदं समुपासतेज्ञाः
नात्माऽयमित्यवष्टुतिः श्रुतिशेषसिद्धाः ॥ २३ ॥

येन प्राणः प्रणीयते इत्यस्या अर्थेनोपदिशति । प्राणेनेति । यः परमात्मा
प्राणेन नानिति न प्राणिति न चेष्टते “को ह्येवान्पात्कः प्राणपाद्यदेव
आकाश आनन्दो न स्यादिति न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्च-
न” इत्यादिश्रुतेः । एष प्राणो बाहुः येनात्मना संप्रणीयते चेष्टयते स
एव आत्मा । चशब्द अपानादिसमुच्चयार्थः । नेदं यदिदमुपासते इति श्रु-
तिभागेनोपदिशति । कामेनेति । केऽप्यज्ञा शास्त्रतात्पर्यानिविज्ञाः का-
मेन फलेच्छया यदिदं मत्पक्षविपयीभूतं जडवस्तु उपासते । नायमा-
त्मादवपत्वाद् घटवदिति अवष्टुति श्रुतिशेषसिद्धा एव निश्चयः श्रुति-
प्रतिपाद्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥

यस्यामतो भवति तस्य मंतोऽयमात्मा
जानंति ये न विदितोऽस्ति परः स तेषाम् ॥

जानन्ति ये न विदितः परमेष तेषाम्
सर्वादुतैकनिधिरत्र न संशयो ऽस्ति ॥२४॥

शिष्याचार्यसंवादनिवृत्तमर्थमेवे बोधयति श्रुतिर्या यस्यामतमित्यादिस्त-
दर्शनरूपणेन उपदिशति । यस्यामत इति । यस्य ब्रह्मविदः अमतः
अविज्ञातः घटादिवन्नज्ञातः तस्य पुरुषस्याप्यमात्मा मतः । प्रत्यक्षं ये
जानन्ति इवतया घटवद्विषयतया निश्चिन्वन्ति सः श्रुतिसिद्धः पर इन्द्रि-
याद्यगोचरः तेषामिन्द्रियमनोबुद्धिष्वेवात्मदर्शिनां न विदितः न साक्षात्कृ-
तः “अविज्ञातं विजानताम्” इति श्रुतेः । “विज्ञातमविजानताम्”
इति श्रुत्यर्थमाह । जानन्ति इति । ये न जानन्ति विषयतया घटवत् न
निश्चिन्वन्ति परं किंतु तेषां महात्मनां एव आत्मा विदितः साक्षात्कृतः ।
नन्वेवं सति विरोधोऽत्र आह । सर्वादुतैकनिधिः सर्वाध्वर्यस्थानम् । तथा-
च श्रुतिः—‘आध्वर्यपश्यति कश्चिदेनम्, इति । अविषयत्वेनैवात्म-
साक्षात्कार इति श्रुतेस्तात्पर्यात् । इति श्रुतिस्मृत्यनुभवसिद्धार्थं संश-
यो न कर्तव्यः शिष्टैरित्याह । अत्र न संशयोऽस्ति ॥ २४ ॥

शृण्वन्न तन्नि बहुना किमिहोदितेन
ज्ञानं प्रतीतिरथ धीर्धिया मनीषा ॥
चित्प्रत्ययोऽनुभव ईक्षणमासिरात्मा
प्रज्ञानमित्यभिधिया प्रतिपाद्य एव ॥ २५ ॥

नन्वेवमपि निर्विशेषस्य ज्ञानं दुर्घटं ‘अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवदि-
रवाप्यते’ इति स्मृतेरित्यार्थक्येदिकामुष्मिकविषयभोगनृणापिशाचपावि-
शानां दृढतरादंममाध्यात्मप्रशाहुर्भस्वेऽपि श्ववांतवत्प्रत्यक्तप्रब्रह्मलोक-
स्त्वानां विरक्तानां वैराग्यकान्त एव शिषिन्नीकृतदेहाध्यासानां परमर्ष-
सानां ब्राह्मण्यं वरविषयवितृष्णानां तदुपलब्ध्यापार्थनां वृत्तीनां सत्त्वानु-
त्तम इत्याशयेन ता वृत्तीर्निरूपयितुमाह । शृण्वनेति । हे तन्नि, त-
नुमालतां भ्रामा वृत्तिर्बोधयितुं योग्येति संगुह्याशयः । इह प्रब्रह्मविचार-
यसरे बहुनाऽधिकेनोदितेन किम् । परमभिदातं शृणु आकर्ण्य । ज्ञानं

संज्ञानं श्रुतौ समोऽपि सत्त्वात्संज्ञानं संज्ञप्तिश्चेतनभावः, प्रतीतिरेन्द्रिय-
द्वारा सर्वविषयोपलब्धिः श्रुतौ दृष्टिशब्देनोक्तो, धर्मैतिर्मननं, विषया-
विज्ञानं कलादिपरिज्ञानं, मनीषा मनसो विषयेभ्यो व्यावर्तनं व्याख्या-
तं, संचित् आज्ञानमीश्वरभावः, प्रत्ययः स्मृतिः, अनुभवः प्रमाणं, ई-
क्षणं स्रष्टव्याकारा मायावृत्तिः, आग्निः प्राप्तिः, आत्मा व्यापकविषयग्रह-
णं विषयभासकः सर्वसंततः, प्रज्ञानं प्रकृष्टप्राप्तिः । इदं च ब्रह्मणो वि-
शेषणम् । अविषयत्वायै स्वप्रकाशचेतन्यं तदर्थं तस्य विषयत्वे स्वप्र-
काशत्वव्याघातात् । ब्रह्म अविषयः स्वप्रकाशत्वाच्चनैवं तन्नैवं यथा वृ-
त्त्यादिब्रह्म निर्विषयमनंतत्वात् सविषयत्वे स्वप्रकाशत्वव्याहतिः सवि-
शयत्वे परिछिन्नत्वेनाब्रह्मत्वापत्तिरिति । एवमविषयस्य साक्षाद्विदितया
ज्ञानासंभवेऽपि संज्ञानार्थतःकरणवृत्तिसाक्षितया अविषयत्वेनैतत्स्योप-
पत्तेः संभवात् इत्थाशयेनाह । अभिधया प्रतिपाद्य एवेति ॥ २५ ॥

विज्ञानरूप इह यः प्रतिपत्तिमेति

नाथो न पंगुरथ नो चधिरो न मूकः ॥

न ब्राह्मणो न भुजभूर्न तथोरुजातः

शत्रोऽपि किं बहुगिरा श्वपचोऽपि नैव ॥ २६ ॥

एवं चिन्मात्र एवात्मा इति यः प्रतिपद्यते स एवात्मानं प्राप्नोतीत्याह ।
विज्ञानरूप इति । विज्ञानरूप एव यः प्रतिपत्तिमेति साक्षात्कारं प्राप्नो-
तीत्यर्थः । चक्षुरादिविकृतधर्मनिषेधेनापि ज्ञातुं शक्य इत्याह । नाथ
इति । नाथः विकृतचक्षुर्निष्ठधर्मरहितः । न चधिरः विकृतश्रोत्रनिष्ठधर्मि-
रत्वधर्मरहितः । न मूकः विकृतवाक् तदधर्मरहितः । न पंगुः विकृतपा-
दवान्तराजो न अन्येषां ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां चोपलक्षणमिदं
म् । स्थूलदेहतदधर्मनिषेधार्थमाह । न ब्राह्मणः प्रथमवर्णः । नायमात्मा न
भुजभूः सत्रियोऽपि । न तथोरुजो वेद्योऽपि । न चतुर्ध्वजोऽपि । न
मनुष्यमाननिषेधार्थमाह । किं बहुगिरा अत्रिकाचनेन । श्वपचोऽपि
न चांटाओऽपि नैव । उक्तं चाचार्यैः— 'नाहं मनुष्यो न च देवपत्नी न

ब्राह्मणसन्निपदेश्यशूद्राः ॥ न ब्रह्मचारी न गृही वनस्थो भिक्षुर्न चाहं
निजबोधकः' इति ॥ २६ ॥

विज्ञानमेतदस्विलं परमद्वितीयं

निःसंगमाकृतिविहीनमसद्वितीयम् ॥

सद्रूपमंशरहितं परिणामहीन-

मानंदरूपमपरप्रतिभाप्यतत्त्वम् ॥ २७ ॥

नित्यं सत्यं च क्रीडकं तज्ज्ञेयमित्यत आह । विज्ञानमिति । एतदस्वि-
जगत् विज्ञानं चिन्मात्रं परं मायातत्कार्यसंबन्धशून्यं अतएवाद्वि-
तीयं सजातीयं विजातीयभेदरहितमतएवासंगं संबन्धमात्ररहितम् । न
चैवं कथं लक्षणायास्तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, मायाकल्पितसंबन्धेन प्र-
वृत्तेः स्वीकृतत्वात् । आकृतिहीनं सर्वं भावाः परिणामिनो अंशे चि-
ति शक्तेरिति मायातत्कार्यद्वेतरहितं "सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म, एकमेवा-
द्वितीयम्" इत्यादिश्रुतेः आनंदरूपमपरः प्रतिभाप्यतत्त्वं न प्रतिभाष्यं
तत्त्वं परमार्थरूपं यस्य तत्तथा निराकारमसद्वितीयं, विजातीयद्विती-
यवर्जितम् । शून्यमेव नेत्याह । सद्रूपमंशरहितं स्वगतभेदरहितं नि-
रूपमिति श्रुतेः ॥ २७ ॥

न स्पृष्टभावामुपपाति न चाणुभावं

नो ह्रस्वदीर्घतनुभृत्तदलोहितं च ॥

अक्षेहमुज्झिततमस्कमचायुर्ध्वं

नो पायकं च तदनावरकं विसंगम् ॥ २८ ॥

अतएव परिणामहीनं वृद्धदारण्यके- "कस्मिन्नु सत्त्वामशाः" इत्यादीनां
व्याकृतादिगाग्र्यां शृष्टं पात्रवत्कथं उवाच । 'एतद्वै तदभरे, गार्गि
ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्यन्म्' इतिश्रुतिरजोदनिवेशावचित्त्वेन तत्साक्षि-
त्वेन भावरास्तित्वं प्रतिपादयति तस्या अर्थं श्लोकद्वयेन निरूपयन्नाह ।
न स्पृष्टेति । तदभरं न स्पृष्टभावामुपपाति स्पृष्टाद्विभम् । तर्ह्यस्त्वणु-
इत्यत आह । न चाणुवति । न चाणुभावामुपपाति । ह्रस्वदीर्घशरीरं

भवत्वत आह । नो ह्रस्वदीर्घतनुभूत् इति । द्रव्यत्वमपोजकपरिणाम-
निषेधेन द्रव्यत्वं निषिद्धम् । रक्तरूपं भवत्वत आह । तदलोहितं लो-
हित्यमग्निरूपं तद्विभक्तम् । अन्नणो भवत्वत आह । अस्त्रेहमिति । भूतद्रव्यत्वं
निषिद्धम् । तमोरूपं भवत्वत आह । उज्ज्वलं तमो ध्वातं येन तत् ।
वायुस्वरूपमस्त्वत आह । अवायुरूपमिति । वायुरूपं नभो भवत्वत
आह । तदनावरकं आवृणोति स्वकार्यमिति आवरकमाकाशं तद्विभक्त-
नाकाशम् । वह्निर्भवत्वत आह । नो पावकं पूर्वं धर्मनिषेधोऽत्र धर्मनिषेध-
इत्यपौनरुक्त्यम् । संगि भवत्वत आह । विसंगमिति । एवमुत्तरश्लोके-
ऽपि निषेधाशंकापूर्वकं तन्निषेधकपदानामुत्थानं बोद्धव्यमिति ॥ २८ ॥

• संत्यक्तसर्वरसगंधमनेत्रमेत-

दश्रोत्रबाह्वदयदीप्तिकमास्पहीनम् ॥

• • अप्राणमात्रकमनंतरमप्यबाहं

नाश्राप्तिं किंचन कश्चन चैतदस्ति ॥ २९ ॥

संत्यक्तसर्वरसगंधं संत्यक्तः सर्वरसो गंधश्च येन तत्तथा । रूपाग्निनिषे-
धोपलक्षणमिदम् । एतदनेत्रमवधुः, तद्विभक्तं न विद्यते अक्षुर्पस्येति वा ।
अश्रोत्रबाह्वदयदीप्तिकं श्रोत्रं च बाह्वदयं च दीप्तिश्च तत् न विद्यते यस्य
तत्तथा श्रोत्रमिदं वाग्मित्रं मनोमित्रं वृत्तिरक्षणतेजोविहीनम् । आस्प-
हीनिं मुत्तरहितम् । अप्राणमात्रकं प्राणश्च मात्रं च तत् न विद्यते यस्य तदप्रा-
णमात्रकं अध्यात्ममित्रम् । भीषतेऽनेन मात्रं भार्गवं मेयान्वयरूपं न । अन-
तरं अंतरं छिद्रं न विद्यते यस्य । अबाहं न विद्यते बाह्वं यस्येत्यबाहं
पूर्णम् । अनंतानां व्यक्त्याऽनंत्येन प्रत्येकं निषेधे गौरवमानोच्य भो-
क्तृभोग्यरूपेणैकीकृत्य निषेधयति । नाश्राप्तीति तदसं किंचन किंचिदपि
विषयं नाश्राप्ति न भुंक्ते । उपाधिसंबंधेनैव आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं भोक्ते-
त्याहुर्तिपनयाऽमिथानात्स्वतो भोक्तृत्वमावेऽपि भोग्यत्वमेवास्त्व-
आह । न चैतदस्तीति । तदसं कश्चन नास्ति न भुंक्ते इतिभो-
ग्यत्वनिषेधः ॥ २९ ॥

पुंस्त्रीनपुंसकविभागविहीनमेत-
वर्णाश्रमोज्झितमजातिविशेषरूपम् ॥
सर्वोदयास्तमयहीनमहःस्वरूपं
स्तुत्यं न निश्चमपि नो गुणदोषहीनम् ॥ ३० ॥

अथ पुरुषः स्त्रीषु नपुंसकमिदमिति प्रतीतेर्लिंगविशिष्टत्वं प्रतीयते इ-
त्याशङ्क्य लिंगस्य शब्दधर्मत्वात् शब्दमात्रावाच्ये ब्रह्मणि कथं पुमा-
देशब्दमवृत्तिरित्याशयेनाह । पुंस्त्रीनपुंसकविभागहीनमिति । पुमांश्च
विष्णुः शिवश्च स्त्री च देवी नपुंसकं च ब्रह्मा तानि पुंस्त्रीनपुंसकानि
तेषां विभागस्तेन विहीनं एतदस्तरं वर्णाश्रमोज्झितं वर्णाश्रम ब्राह्मणादयः
आश्रमा ब्रह्मचर्यादयो देहधार्मास्तैरुज्झितं त्यक्तं, अजातिविशेषरूपं
जातिध्यानैकसमवेतत्वरूपा निर्विशेषे नास्ति । द्रव्यत्वाभावादेव वि-
शेषरूपमपिनेत्यर्थः । अतएवाविनाशीति श्रुतेः । उदयास्तमयहीनं मह-
स्वरूपं प्रकाशरूपं स्तुतिः श्रूयते परस्येति चेन्मायैव तस्या संभव-
मिर्गुणमिति श्रुतेः । न वस्तुतोऽस्येत्याह । स्तुत्यं न निश्चमपि । कुतो
नात आह । गुणदोषहीनमिति । सर्वोत्कर्षं स्तुतिः तमउत्कर्षं निवा-
तयोरभावेन ते इत्यर्थः ॥ ३० ॥

जीवत्वमेति न न चेति परेश्वरत्वं
सर्वोपधानपरिवर्जितशुद्धरूपम् ॥
नांतो ऽस्य वस्तुत उदंचति मापि काला-
देशास्तथा न परं प्रथितमिदात्मा ॥ ३१ ॥

ननु जीवभावे ईश्वरभावे सति च कथं ते निषेद्धं शक्ये इत्याशङ्क्य
तयोरपि मायिकत्वमेवेत्याह । जीवत्वमेतीति । सर्वोपधानपरिवर्जितशु-
द्धरूपमिति । मायानिष्कारूपसर्वोपाविरहितं शुद्धं ब्रह्म न जीवत्वमेति,
तदुपाधेरविद्याया अभावात् । न चेति परमेश्वरत्वम्, तदुपाधेरमाया-
भावात् । तथाचोक्तं हृद्रे-‘कारणोपाधिरीश्वरः
कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधोऽवशिष्यते’ इति । शुद्धतामेवाद । नात

इति । अस्य ब्रह्मणो-वस्तुतोऽतः परिछेदः "न उदंचति न विद्यते
द्वितीयस्याभावात् । नापि-कालत्परिछेदः नित्यत्वात् । देशतया
न देशतः परिछेदः पूर्णत्वात् । स ईदृशोऽपि परं किंतु प्रपितश्चिदात्म
श्रुतिविद्वदनुभवस्ति इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अमलकमलनेत्रे तत्र या जीवता वा
परमपुरुषता वा स ह्युपाधेर्विलासः ॥
(वदसि क इव तस्मिन्स्यादुपाधिर्विसंगे
मदविसरदनगे तत्समाकर्णयास्मत् ॥ ३२ ॥

ननु यदि जीवभाव ईश्वरभावश्च नास्ति तदाधिकार्यभावात्फलदातृश्चाभ-
वान् सर्वस्य कर्मकांडादेः शास्त्रस्याप्राप्त्यापत्तिरित्याशंक्य सर्व-
शास्त्रस्य साक्षात्परपरया परमपुरुषार्थे तात्पर्यात् तत्प्राप्तौ तस्यासत्त्वा-
पत्तिरिष्टव "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" इति श्रु-
तेः, सर्वस्यात्ममात्रत्वात् जीवन्मुक्तात्पूर्वं परमहंसोपनिषदांशितस्वरूपता-
विविधिनिषेधशास्त्रस्य निवृत्तिव्यवहारकाले तु जीवस्येश्वरस्य च तत्प्र-
तिपादकशास्त्रस्याविद्यावदधिकारिकत्वात्प्राप्त्यापत्तिरित्याशयवाना-
चार्यो वनितत्वेन कल्पिता वित्तवृत्ति संश्लेषाविद्या निरूपयितुं प्रति-
जानीते । अमलकमलनेत्रेति । अमलकमलनेत्रे "यस्याः सा तथा त-
त्संबुद्धौ हे अमलकमलनेत्रे । तत्र तस्मिन् विद्वदे या जीवता परमपु-
रुषता ईश्वरता । द्वि प्रोतिद्विषोतक" । स सा जीवता ईश्वरता स-
इति विधेयस्मिगत्वात् । उपाधेर्मायाविलासः 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं
परमार्थतः' इति वचनान् । ननु निरुपाधो निर्गुणोऽग्रे कथमुपाधि-
रित्याशंकामनुवदति । वदसीति । हे मदविसरदनगे श्रदेन विसरद-
प्रयत्नमान अनंगो मदनः कामो यस्यां सा तथा तत्संबुद्धौ । इतिरपि
विषयासत्तया सत्यामा भवति । तथाव स्मृतिः-“संयान्तानापते काम-
यामात्क्रोयोऽभिजापते ॥ क्रोशद्ववति संमोहः संमोदात्स्मृतिविभ्र-
मः ॥ रपृतिभ्रंशाऽनुदिनातो बुद्धिनागात्मणश्पति" इति । एवं वदनि

वस्मिन्वित्तो सर्वसम्बन्धान्ये क इव-उपाधिः । इव क आक्षेपार्थः ।
निगुणे निरुपाधो तत्संबन्धे-तच्चव्याघातः- उपादधाति-स्वसमीपस्थं
स्वसमानं करोतीत्युपाधि । तत्समाकर्णयात्मत्वं अस्य ब्रह्मणि जीव-
त्वस्येश्वरत्वस्य च यथा बालानां प्रतीतिस्तत् अस्मत्सकाशा-
त् शृणु ॥ ३२ ॥

इह भवति स कश्चित्सर्वसंसारबीजं
सुतनु परमुपाधिर्यावदीहा ऽस्त्यविद्या ॥

इयमपि न सती वा नासती बोभयात्मा

नहि जगुरिति विज्ञास्तामनिर्वाच्यरूपाम् ॥ ३३ ॥

अस्यमपि सगिनमिव या करोति तस्या स्वरूपं निरूपयति नव
मि । इह भवतीति । हे सुतनु इहा ईहते चेष्टते ईहा, अविद्या न
विद्यते विषयमाणा सा अविद्या । अतएवोक्तम्-‘ईदृशी राम मापेयं
या स्वनाशेन हर्षदा ॥ न लक्ष्यते स्वभावोऽस्याः प्रेक्ष्यमाणैव नश्य-
ति’ इति । वासनात्वेनापि वासिष्ठे निरूपिता-‘मम पुत्रा मम धनमयं
सोऽह इदं मम ॥ इतीयमिन्द्रजालेन वासनैव विवर्णति इति । पाव-
दिप विवर्णति जाग्रदादिरूपेण चेष्टावती अनित्यादौ नित्यत्वा-
दिप्रतिकर्षो पूर्ववर्णितरूपा कार्याविद्यादिशब्दव्यवहृता अतिविद्यते तावत्
इह व्यवहारकाले स कश्चित्तत्त्व सर्वसंसारबीजं सर्वस्य संसारस्य ईश्वरो
हिरण्यगर्भो विराट् इत्यादिरूपस्य बीजं मूलकारणं परं किंतु उपा-
धिर्भवति तथाच जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव-
भवति इति श्रुते । नन्विषमपि सद्रूपा असद्रूपा उभयरूपा वा नाद्य अनि-
र्माणोपपत्तेः, न द्वितीयं भानत्वानुपपत्तेः, ज्ञाननिवृत्त्यत्वानुपपत्तेर्जगत्वा-
रणत्वानुपपत्तेश्च, न तृतीयं विरोधात्, ‘नामतो विद्यते मावो नाभावो
विद्यते सत्’ इति वचनात् सदसतोविरोधादुभयरूपत्वानुपपत्तिरिति-
त्यावायेनह । इयमपीति । साक्षिवेद्या विज्ञा पठिता इति जगुर्वदति
इति किमत उत्तरमाह । अनिर्वाच्यरूपा मिथ्याभूता न वस्तुसत्ता जग-
दुदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वरतनु चिदविद्यायोगमय्येवमाहुः
 क्षयमपि पुनरस्या यक्षनैवेद्यतुल्यम् ॥
 सकलभुवनमालापादपस्यादुरेनां
 श्रुतिचयविच्छिन्नाः पंडिता बीजभूताम् ॥ ३४ ॥

ननु इयं असंबद्धा संसारहेतुः संबद्धा वा नाद्यः असंभवात् न द्वितीयः
 स्वस्याहेतुत्वे आत्माश्रयापत्तेः स्वभिआयाः 'स्वीकारेऽनवस्थापत्तेरि-
 त्पाशंक्य ' यादृशी शीतला देवी तादृश एव वाहनः' इतिन्यायेन या-
 दृशी माया तादृश एव संबंध इत्याह । वरतन्विति । हे वरतनु वरा
 श्रेष्ठाऽऽत्मविद्यारासंमुखा तनुः श्रुतिर्यस्याः सा तथा । चिदविद्यायो-
 गमय्येवमाहुः विद्या चैतन्येनाविद्या संबंधमेवमनिर्वचनीयमेवाहुः । अत्र
 विस्तरस्तु पूर्वमेवोक्तः । नन्वविद्या यादृशी तादृशी भवत्वस्या निवृ-
 त्तिः सत्या असत्या वा नाद्यः द्वैतोपपत्तेर्नात्यः संमारोन्मज्जनापत्तेरि-
 त्यत आह । क्षयमपि पुनरस्या यक्षनैवेद्यतुल्यं ' यादृशी अविद्या
 तादृशी तन्निवृत्तिर्यादृशी यक्षस्तादृशी बलिः' इति न्यायात् । अत्र
 ब्रह्मसिद्धिकाराः अधिष्ठानादेमो हि नाशः कल्पितवस्तुन इतिवचना-
 दात्मरूपैवाविद्यानिवृत्तिः, नचैवं ज्ञानसाध्यत्वानुपपत्तिः यस्मिन्सत्पुत्तर-
 क्षणे यस्य सत्त्वं तद्व्यतिरेके यदभावस्तत्तत्साध्यमिति लक्षणापुरोधेन
 ज्ञाने सत्पुत्तरक्षणे आत्मरूपाविद्यानिवृत्तिसत्त्वं तद्व्यतिरेके तत्तत्तत्तयो-
 ग्यविद्यारूपस्तद्वाह इत्याहुः, आत्मन्यविद्यानिवृत्तिर्न सती ज्ञानसाध्य-
 त्वानुपपत्तेर्नापि असती तत्त्वानुपपत्तेरेव न सदसद्रूपाविरोधान् नाप्य-
 निर्वाच्या तस्यास्तदित्वेनाज्ञानोपादानवत्त्वनियमेन मुक्तावपि तदुपादा-
 नाज्ञानानुवृत्त्यापत्तेः ज्ञाननिवर्त्यत्वापत्तेश्च किंतु मोक्षशास्त्रमामाण्या
 अप्रमिदपंचममगारा इत्यानंदयोगावायां वदति, अद्वैतविद्यावार्तास्तु
 न्योरुपनिषदादिध्वंसस्य क्षणिकमात्रजिगाररूपत्ववदविद्यानिवृत्तिरपि
 मग्रासाक्षात्कारोदयानंतरं क्षणवती कश्चिद्वाविकारः तस्यामुक्तावनुवृत्त्य-
 भारात्र तयानिर्वाच्यते कश्चिदोह इत्याहुः, एतन्मतेनेव ग्रंथकारेणाप्य-

निर्वाच्यत्वं स्वीकृतमित्यलम् । ननु 'प्रज्ञालनादि पंचकस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इतिन्यायेन किमर्थं स्वीकर्तव्या इत्यार्शक्य जगत्प्रतीतिनियाम-
कत्वत्स्वीकर्तव्येत्याह । सकलेति । वेदांतसंग्रहवित्प्रधानाः - पंडिताः
संसारवृक्षस्यैनामविद्यां बीजभूतां परिणाम्युपादानभूतां वदन्ति ॥ ३४ ॥

सृष्टेः काले व्याकृतं सर्वमासी-

न्यग्रोधो वा ऽणुप्रमाणे स्वबीजे ॥

दृष्टांतो ऽयं साध्यहीनो मतश्चे-

त्तत्र ब्रूमो युक्तिमाकर्णयैताम् ॥ ३५ ॥

विष्णुत्राश्रिताज्ञानोपादानकत्वे प्रपंचस्य श्रुतिं प्रमागयन् तदनुकूलां
युक्तिं च प्रकटयन्नाह त्रिभिः । पृष्टेरिति । एवं सर्वं जगत्सृष्टेः प्राक्काले
अव्याकृतमासीत् कार्यत्वात् वद्वदित्यनुमानप्रयोगमाह । अव्याकृतं
सर्वमासीन्न्यग्रोधो वटो वा, वराह इवार्थे, अणुप्रमाणे स्वबीजे यथा
तिष्ठति । ननु हेतुरस्तु साध्यं माभूदित्यप्रयोजकोऽयं हेतुः दृष्टांते
साध्यविकलत्वादित्यार्शकते । दृष्टांतोऽयं साध्यहीनो मतश्चेत् महान्
वटः स्वबीजे ऽणुप्रमाणे नास्तीति साध्यहीनो दृष्टांत इत्युच्यते त्वया ।
तत्र वटो बीजे इत्यत्रैतां युक्तिमाकर्णय शृणु वयं ब्रूम इति ॥ ३५ ॥

न्यग्रोधश्चेत्तन्निव बीजे ऽत्र न स्या-

दस्यंतासन्नैव जायेत तस्मात् ॥

अत्यंतासन्नप्यमुष्माद्भवेचे-

त्किं तद्बीजात्स्यान्न चूतांकुरोऽपि ॥ ३६ ॥

विषयबाधकर्तृत्वात् युक्तिमेवाह । न्यग्रोधश्चेदिति । हे तन्निव अत्र
बीजे न्यग्रोधश्चेद्यदि न स्यात् । वटबीजे वटोऽत्यंतासन्नं ध्यापुन इव
तस्माद्बीजात्त्रैव जायेत नोत्पद्येत । नन्वसन्नपि जायतामत आह ।
अत्यंतासन्नप्यमुष्माद्बीजात्तत्किं तद्बीजात्स्यान्न चूतांकुरः भ्राष्ट्रांकुरः
किं न स्यात् । अत्यंतासन्नपि वेद्महेतुत्वात् वटबीजादाभ्रांकुरोत्पत्त्याप-
त्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तस्मात्कार्यं कारणाज्जायते स-
 दित्येवैषा प्रक्रिया युक्तियुक्ता ॥
 तस्माच्चिन्मात्राश्रिता ऽव्याकृताख्या
 पूर्वप्रोक्ता स्यादवियैव तन्वि ॥ ३७ ॥

तर्हि प्रकृते किमायामित्यतो निगमयति । तस्मादिति । तस्मात् पूर्वोक्तो
 ह्येतो । कारणत्वे कार्यं जायते एषा प्रक्रिया युक्तियुक्ता श्रुत्यनुकूलपुक्ति-
 सहिता 'सर्वेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुतेः । हे तन्वि तस्मात्केवल-
 स्य शुद्धस्य ब्रह्मणः कारणत्वाभावात्केवलस्याव्याकृतस्यैव तत्त्वाभावा-
 चिन्मात्राश्रिता चिन्मात्राधिष्ठिता ऽव्याकृताख्या ऽवियैव पूर्वप्रोक्ता
 प्रतिपादितस्वरूपा स्यात् । प्रपञ्चमतिपत्तौ निदानमिति भवः ॥ ३७ ॥

एतन्मात्रोपाधिकत्वेन जात-
 चिन्मात्रात्मा ब्रह्मशब्दाभिधेयः ॥
 ईशानं यं वशिनं प्राहुरार्याः
 सर्वाधीशं सर्वभूताधिवासम् ॥ ३८ ॥

ईश्वरभावादिसंयोजकत्वेमपि मापयेत्पादः । एतन्मात्रेति । चिन्मात्रा-
 त्मा चिन्मात्रमात्मस्वरूपं यस्य ॥ तथा एतन्मात्रोपाधिकत्वेन माया-
 मात्रोपाधिकत्वेन ब्रह्मशब्दाभिधेयः ब्रह्मशब्दवाच्यः ईश्वरः । आर्या
 ऋषयः परमेशानं वशिनं सर्वेशानत्वादेव सर्वस्य ब्रह्मेशानेर्निवासकं स
 वांशीशं सर्वस्याधिष्ठातारं सर्वभूताधिवासं मृतमात्रे स्थावरजगमात्मके ॥
 धिवसत्यधिष्ठानत्वेन तिष्ठतीति तथा सम । तथाव श्रुतिः— "सर्वस्य वशी
 सर्वस्पेशानः सर्वस्याधिपतिः" इति । एतस्मात्पूर्ववाक्ये "स वा एष
 महानज आत्मा प्रागेपु य एषोऽतद्देव्ये नाकाशस्तस्मिच्छेते" अत्रात्म-
 न्येन ज्योतिर्मात्रणोक्तो जीरोऽभिमतः इति द्योतयितुं विशेषण
 द्वयम् । योऽयं विज्ञानमयः प्रागेपु इति । अथयोरैक्यव्यञ्जणो वाक्यार्थ
 सामानाधिकरण्येनाभिहित इति द्योतयितुमाह । य इति । य एष-
 तद्देव्ये आकाशः परमात्माख्यो बुद्ध्याश्रयो वा तस्मिन्क्रमेण रिक्ता-

नमयः संयसद्काले शेते एकीभूतो वर्तते बुद्ध्यादि सर्गिरूपेण वर्तते ॥ ३८ ॥

भूतानां यं पालकं सेतुमेत-
दृत्यै लोकानामसंयवहेतुम् ॥
सर्वाभिज्ञं सर्वशक्तिप्रतिष्ठं
सर्वोपास्यं सर्वलोकेशपालम् ॥ ३९ ॥

एतद्विज्ञानफलमाह । भूतानामिति । 'एतत्पूर्वं सन्साधूना कनीयान्' इति, स विद्वान् साधुना शास्त्रविहितेन कर्मणा पूर्वावस्थातो भूयात् न वर्धते नो एवासाधूना शास्त्रनिषेद्धेन कर्मणा नो एव कनीयान् ॥ एषो न भवति, यतो भूतानां पालकं जनिमत्कारिणं याति भूतानि तेषां स्वचैतन्यदानेन पालकम् । एतदृत्यै एतस्यां वर्णाश्रमादिव्यवस्थाया धृतिधारणा तस्यै । लोकानां भूरादिब्रह्मलोकानामसंभेदस्यासंकरस्य एकवर्णनिवर्तनस्य हेतुम् । एतत्कथमत आह । सर्वाभिज्ञं सर्वानभितो जानातीति सर्वाभिज्ञस्तम् । ज्ञानप्राप्तेन कथमत आह । सर्वशक्तिमतिश्चितम् । नन्वनादिवासनावसितस्य कथं रक्षणमत आह । सर्वोपास्यं बद्धिरिव स्वसन्निहितम्, शीतार्तं जाड्यनिवृत्त्या रक्षति तथोपासितः सर्वथा रक्षक इति । ननु ब्रह्मादि रक्षिष्यत्यत आह । सर्वलोकेशपालम् । विद्वांसः प्रादुरित्यनुपगः । तथाच श्रुतिः—“ एष मृतपाल एष सेतुविधारण एषां लोकानामसंभेदाय ” इति ॥ ३९ ॥

बुद्धिप्रधानत्वमुपेत्य तस्मिन्-
हिरण्यगर्भव्यपदेश इष्टः ॥
मनः प्रधानत्वमपेक्ष्य चात्र
भवेच्च सूत्रव्यपदेशमाकस्वम् ॥ ४० ॥

ननु हिरण्यगर्भमतिपादकतां, मंत्राणां वा गतिरित्याशङ्क्य तत्तदुपाधीनां देव एव व्यपदेशमाह भवतीत्याह । बुद्धीति । तस्मिन् ब्रह्मणि बुद्धिप्रधानत्वमुपेत्य स्वीकृत्य हिरण्यगर्भो व्यपदिष्टः । हिर-

प्यगर्भपदवाच्यत्वं भवतीत्यर्थः । च पुनरत्र ब्रह्मणि मनःप्रधानत्वमपे-
क्ष्य सूत्रव्यपदेशभावेत्वं सूत्रनामत्वम् ॥ ४० ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे

भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ॥

स दाधार पृथिवीं द्यामुतेर्मां

कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४१ ॥

मन्त्रगतिस्तु नोक्ता अत आह । हिरण्यगर्भः अग्रे पूर्वं समवर्तत भजाय-
त । जातः सन्नीभिराज्ञया पतिर्बभूव । भूतस्य भूतग्रामस्य । स ईश्वरः
हिरण्यगर्भभावं प्राप्त इमां पृथ्वीं तदधः सप्त लोकांतां चां स्वर्गतद्विप-
रिलोकांश्च दाधार दधार । दीर्घश्छादतः । कस्मै देवाय हिरण्यग-
र्भाय । हविषा स्वेष्टघृतादिद्रव्येण । विधेम परिचरेम इदमुपलक्षणं
विष्णुशिवशक्तिगणेशादीनाम् ॥ ४१ ॥

इतिश्रुत्यैव तद्वर्णं चित्तवृत्ते स्फुटीकृतम् ॥

स एव परमात्मेति कथ्यते व्यवहारिभिः ॥ ४२ ॥

उपाधिकृतवत्तद्रूपस्ववर्णनमुपसंहरति । इतिश्रुत्यैवेति । हे चित्तवृत्ते
इतिश्रुत्यैव तद्वर्णं तस्य परमात्मनो रूपं स्फुटीकृतं प्रकटीकृतम् । स
सर्वश्रुतिमसिद्धः, “एव यत्साक्षादपरोक्षात्” इतिश्रुतेः । साक्षादपरोक्ष
आत्मा व्यवहारिभिः व्यवहारं स्वीकुर्वद्भिः परमात्मा वाचामगोचरोऽपि
स्वतः प्रोक्षादिव्यवहारार्थं कथ्यते अद्वैते कथंचिन्नेष्टा स्यादित्ये-
तद्वर्णं श्रुतिमिस्तद्व्यपदेशैः प्रतिपाद्यते ॥ ४२ ॥

पयोर्णनाभिः स्वकृतैः तंतुजालैः समुच्चरेत् ॥

यथाग्नेर्ज्युष्मरंतीमेऽतिधुद्रा विस्फूर्तिगकाः ॥ ४३ ॥

आत्मनोऽद्वितीयत्वं प्रकटयितुं श्रुत्युक्तदृष्टांतावाद् द्वाभ्याम् । पयोर्णना-
भिरिति । ऊर्णनाभिर्ज्ञानरूपकीप्रविशेयः असहायः सन्स्वकृत्यैस्तंतुजा-
लैरुच्चरेदुद्गच्छेत् । यथा वा अग्नेरेव रूपान् एकस्मान् धुद्राः विस्फुलिगाः
अग्न्यवपराः व्युच्चरति विविधं नानामुत्तेनोच्चरति उद्गच्छन्ति ॥ ४३ ॥

व्युत्थरन्त्येवमेवास्मात्सर्वे प्राणाः परात्मनः ॥

सर्वे लोकाः सर्वदेवा भूतान्येतान्यशेषतः ॥ ४४ ॥

एवेवास्माद्विज्ञानमयस्य प्रबोधात्प्राक् स्वापे स्वरूपभूत आकाश इति
र उक्तः एवमस्मादेवात्मनः सकाशात्सर्वे प्राणा वागादयः सर्वे लो-
का भूरादयः सर्वकर्मफलभूताः सर्वे देवाः प्राणलोकाधिष्ठातारः अ-
न्यादय एतानि भूतानि ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानि प्राणिजातानि जलपु-
ण्ड्राविवत् स्थितिं लपं च पस्मिन्गच्छन्ति । अशेषतः ततो ऽस्मा-
दात्मनो न किंचिदवशिष्यते । श्रुत्यंतरम्—“मद्येव सकलं जातं
मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ मयि सर्वं लपं पाति तद्ब्रह्माद्वयमस्य-
हम्” इति ॥ ४४ ॥

यत्किंचेदं जगत्सर्वं स्थावरांतं वरानने ॥

तत्र सर्वत्र कर्तृत्वं तस्यैवेत्यवधारयः ॥ ४५ ॥

ननु विस्फुलिगदृष्टान्तेनोपादानत्वं भवत्वात्मन अन्यकर्तृत्वं भविष्यती-
त्याशंक्य यथा लूताया निमित्तमुपादानत्वं च तथा ऽऽत्मन एव कर्तृ-
त्वमपीत्याह । यत्किंचेति । हे वरानने यत्किंचेदग्नविशिष्टं सर्वं स्थाव-
रांतं जगत् तत्र तस्मिन् जगति सर्वत्र निरवशेषे तस्यैवाधिष्ठानभूतस्या-
त्मनः कर्तृत्वमुपादानत्वं चेत्यवधारय निश्चिनु । तथाच तस्योभयवि-
धत्वे श्रुती—“स ऐक्षत इमान् लोकानु सृजे” इति “एकोऽहं बहु
स्याम्” इति । एतेन प्रधानपरमाणवादेर्व्यवहृते ॥ ४५ ॥

उदासीनादसंगाच्च विन्मात्राद्भिद्यते यथा ॥

परेशो यत्र वा विद्या तन्मया ते निरूपितम् ॥ ४६ ॥

अद्वितीये द्वितीयत्वं निर्गुणे गुणता यथा असंगे संगता उदासीने कर्तृता
ईश्वरे यथा भेदोविद्यया तत्राविद्या यथा इति ते निरूपितमित्याह ।
उदासीनादिति । उदासीनात् जगदुत्पत्तिस्थितिल्लेषु सत्त्वपि नि-
संकल्पात्कूटस्थान् असंगात् सर्वसंबन्धरहितात् विन्मात्रात् यथा परेशो
ब्रह्म भिद्यते विन्मात्रं कूटस्थमसंगं स्वरूपं विद्यायैवाविद्यया भिद्यते

इव यत्र यस्मिन् चिन्मात्रे यथा तत्तेऽनुस्यं मया निरूपितम् ॥ ४६ ॥

जगद्धिरण्यगर्भादिस्थावरान्तं-वरानने ॥ ४७ ॥

-आविद्यकं विभात्येतद्वितीये चिदात्मनि ॥ ४७ ॥

ननु निष्पपंचे प्रपंचः-कथमित्याशंक्य प्रपंचस्त्यक्ते उपानभ्येमहि
तन्मिथ्यात्वेनोपाख्य इत्याह । जगदिति । हे वरानने हिरण्यगर्भादि
स्थावरान्तमेतज्जगद्वितीये चिदात्मनि पूर्णे आविद्यकं मायामार्ग
मातीतिरं भाति, न यास्त्वमिति ॥ ४७ ॥

रूपं समष्ट्यदि तथा नामसूत्रादि यत्किञ्च ॥

बुद्धिसंकल्पकार्यत्वात्तदुपाधौ न विद्यते ॥ ४८ ॥

नन्वेवमपि मायिका एव धर्मा आत्मनि संत्विष्यत आह । रूपमिति
समष्ट्यादि समष्टिः आदिर्यस्या व्यष्टेस्तत्समष्ट्यादि । रूपं रूपप्रपंचः तप
नामसूत्रादि यत्किञ्च निधयेन यत्सूत्रमादिर्यस्य तत् । अथवा सूत्रस्या
दिकारणमीश्वरः समष्टिमापोपाधिकः बुद्ध्युपाधिर्हिरण्यगर्मः मनउपाधि
सूत्रं पंचीकृतभूतकार्योपाधिर्विराट्पष्टिकारणोधिः मनउपाधिस्तेजस
स्थूलदेहोपाधिर्द्रियाधीनज्ञानवान्बिम्बः इत्यादिनामप्रपंचः । बुद्धिसंक
ल्पकार्यत्वात् बुद्धिश्च संकल्पश्च तौ तयोः कार्यं तस्य भावः तत्त्वं
तस्मात् । बुद्धिशब्देन समष्टिबुद्धिस्तत्कारणं बोध्यते, नेश्वरहिरण्यग-
र्भादि नाम संपन्नम् । संकल्पशब्देन मनस्तत्कार्यं च स्थूलं तेन समष्टिसूत्रं
व्यष्टिनामोच्यते । तदुपाधौ तौ बुद्धिसंकल्पो उपाधी यस्य स तदुपा-
धिः आत्मा तस्मिन् सुद्वे ब्रह्मणि न विद्यते । पूर्वोक्त उपाधिस्तत्तमयो-
पव्यवहारश्च नास्तीतिर्यः । नहि रक्तस्फटिक इति व्यवहारे वस्तुतो
रक्तो स्फटिके लगति तथा ऽत्रापीति भावः । क्लृप्ताद् वस्त्रे-
क्षापाम् । न नामवस्तु नामव्यवहारार्थमेव मायैव परिवर्त्यति जगदिद-
मित्यर्थः ॥ ४८ ॥

ब्रह्मादीनां शरीराणि स्वशरीरशरीरवत् ॥

सुरेश्वरोक्तिरेषाऽग्राविद्यावैभववादिनी ॥ ४९ ॥

ब्रह्मादिशरीराणामविद्यकत्वे प्रमाणमाह । ब्रह्मादीनामिति । भ्रूकुर-
शरीरवत् विरक्तैर्येहिके शरीरे जिह्वासा क्रियते तथा प्राकृतेर्ध्वलो-
कशरीरेऽपि । एतेन दिव्यदेहो भूत्वोर्ध्वलोके निवासं कृत्वा स्योस्या-
मीतीच्छा मुमुक्षूणां निरस्ता, आविद्यकत्वाविशेषात् । अत्रैषां शरीराणा-
माविद्यकत्वे एषा सुरेश्वरोक्तिः सुरेश्वरस्य विश्वरूपाचार्यस्य ब्रह्मावतार-
स्योक्तिरविद्यावैभववादिनी अविद्याया वैभवं सामर्थ्यं तत्कथनशीला ।
प्रमाणमिति शेषः ॥ ४९ ॥

तस्माच्चिन्मात्राश्रया ऽथ चिन्मात्रविषया सती ॥

अविद्या दर्शयत्यनेजगद्भ्रज्जुभुजंगवत् ॥ ५० ॥

विषयिष्ठिताविषयैव ग्रपंचं दर्शयतीत्युपसंहरति । तस्मादिति । चिन्मा-
त्राश्रया चिन्मात्रं भुजं ब्रह्म आश्रयो यस्याः सा तथा, सोपाधिक-
स्याश्रयत्वे आत्माश्रयापत्तेः । चिन्मात्रविषया चिन्मात्रं विषयो य-
स्याः सा तथा सती प्रतीतिमात्रशरीरा जगत् दर्शयति । कीदृशं
जगत् सत्यमसत्यं वा, नाद्यः ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेः, न द्वितीय-
शशशृंगतुल्यस्यापि तत्त्वानुपपत्तेरित्यत आह । रज्जुभुजंगवत् रज्जु-
भनिर्वचनीयं सर्वं दर्शयति यथा ॥ ५० ॥

ज्ञानाज्ञानविरोधेऽत्र प्रसिद्धे सति सर्वथा ॥

ज्ञानात्मा ऽऽश्रयतां यात्यज्ञानमित्युचितं भवेत् ॥ ५१ ॥

ननु एत्राविद्यातमस्तिष्ठति तत्र स्वकार्यं विक्षेपादिकं करोत्येव यदि ध्रु-
वत्वव्याघातमिषा न तत्र तिष्ठति तदा आश्रयत्वविषयत्वमाग्नीतीति
पूर्वाचार्यवचनविरोधो ग्रंथकर्तुश्चेत्याशङ्क्य मध्याह्नकान्तिके निरावरणे
ज्येष्ठसूर्ये घृककल्पिततममेतत् कल्पितग्रपंचदर्शने तत्कारणीभूतज्ञा-
नकल्पने तमोवज्जनबोधार्थं मता सा चायौक्तिरित्याशयेनाह । ज्ञानाज्ञा-
नेति । सर्वथा ज्ञानाज्ञानविरोधे, सति तत्र प्रकाशवत्प्रसिद्धे ज्ञानात्मा
ज्ञानस्वरूपं ब्रह्म आश्रयतां याति । अज्ञानमित्युचितं भवेत् इयमज्ञा-
नस्येव योग्यतेति, अद्वे वेदज्ञानकल्पनमिति भावः ॥ ५१ ॥

प्रमाणानि प्रवर्तते बहून्यत्र सुमध्यमे ॥

‘इंद्रो मायाभिरित्येव मंत्रस्तां किल भाषते ॥ ५६ ॥

अत्र परमार्थतो विद्यायां प्रमाणं नास्तीति पृच्छ्यते व्यवहारतो वाद्ये
इष्टापत्तेः ‘सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वोपह्व एव हि ॥ नाविद्यास्तीह
नो माया सर्वे ब्रह्मेदमक्रमम्’ इति ‘न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो
न च साधकः ॥ न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता’ इत्युक्तत्वादि-
ति तदशायां तदभावस्य पूर्वाचार्यैः स्वीकृतत्वाद्वितीये स्वाह । प्रमाणा-
नीति । हे सुमध्यमे अत्राविद्यायां बहूनि प्रमाणानि प्रवर्तते । तानि
कानि इत्यत आह । “इंद्रो मायाभिः पुरुषरूप ईयते” इन्द्रः आत्मा
मायाभिरविद्याशक्तिभिः पुरुषरूपो बहुरूप इत्येवं मंत्रः किल तां भाषते
ता मायां वदति । किन्तेति व्यावहारिकप्रसिद्धिद्योतनार्थः । ‘तरत्यवि-
द्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते ॥ योगी मायामयेपाप तस्मै ज्ञानात्मने
नमः’ इति । योगी निष्कामकर्मयोगेन शुद्धस्वांतोऽष्टांगयोगेनोपासन-
या ॥ प्राप्तयोगः यस्मिन्प्रत्यग्रूपेण ब्रह्मणि हृदि निवेशिते साक्षात्कृते
सति विततां ग्रन्थरूपेण विस्तारं गतां मायामविद्यां तरति तत्काल-
मेवेति स्थूलतलराशौ बहिरिव नाशयति, तस्मै अमेयाय सकलप्रमाणा-
भास्याय । हेतुगर्भं विशेषणम् ॥ ज्ञानात्मने ज्ञानरूपाय स्वयंप्रकाशाय
नमः । तस्यैव पूर्णस्योत्कर्ष इत्यस्मिन्वाक्ये मायाविद्ययोरेकत्वश्रवणा-
दिति शब्दस्य प्रकाशार्थत्वात्तत्र बचनांतरमप्युदाहृतमिति ॥ ५५ ॥

न तं विदाथेति तथाऽत्रामेकामिति व्यापरः ॥

दैवी श्रेष्ठा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥ ५६ ॥

‘ध्रुपंतरपविद्यायां प्रमाणमित्याह । न तं विदाथेति । ‘न तं विदाथ य
इमा जजानान्यष्टाभ्याकर्मंतरं बभूव’ इतः पूर्वं सांचशिवस्य सर्वोत्तमकत्वं
मणिपादितम्, सोपतं तस्य जीवे नैक्यं परिज्ञातुं श्रीगुरुपादविमुक्तानां

ज्ञानजन्यः परिणामश्चेतसः समुदेति यः ॥

सोऽज्ञानस्य विरोद्धश्चिन्ता विरोद्धश्चिन्ता चरानने ॥५१॥

मूढकल्पितमज्ञान स्वकार्यं स्यात्तु न शक्नोति सोपाधिके पूर्वदूषणमि-
या न तिष्ठति तथाऽप्यनन्यगत्वा स्वप्रकाशे शब्दे तिष्ठतीति वाच्यं त-
थाच तत्रापि तस्य निर्माण्यस्य स्थितिदुर्लभा विरोधित्वादित्यत आह ।
ज्ञानजन्य इति । यः ज्ञानजन्य वेदावस्थाज्ञानजन्यः चैतन्यात्मक-
ज्ञानजन्यो वा चेतसः परिणामो वृत्त्यत्मकः सोऽज्ञानस्य विरोधी निव-
र्तको भवति । न शब्दा चित् अन्यथा सर्वस्य कृतकृत्यत्वापत्तेरिति ॥५२॥

उदासीनमसंगं च चैतन्यं जगदाश्रयम् ॥

ज्ञानोपाधिप्रसंगेन बाध्यबाध्यकतां गतम् ॥ ५३ ॥

नन्वेवमपि चैतन्य कथं बाधकमित्याशङ्क्य यथा लोके केवलस्याग्नेर्दा-
हकत्वाभावेऽपि काष्ठाद्याकूटस्य दाहकत्वं तथा वृक्ष्याकूटस्य चैतन्य-
स्याज्ञानविरोधित्वमित्याह । उदासीनमिति । उदास्ते सर्वदा सर्वव्यवहा-
रेषु उदासीन निर्विकारचैतन्यमतएवासंगम् । जगदाश्रयः जगदाधार
जगदाश्रयो यस्येति वा तम्, घटोऽस्ति घटो भाति इत्यादिप्रतीतिः ।
अत आह । ज्ञानोपाधिप्रसंगेन बाध्यबाधकता गतं घटाद्युपाधिप्रसंगेन घ-
टादिबाधेन बाध्यतामज्ञाननाशकवृत्त्युपाधिना बाधकता गतमिति ॥५३॥

तस्मान्न जगदारोपे शंकाशङ्कोऽस्ति भामिनि ॥

न चापिचैव नास्तीह मानाभावादित्येव ॥ ५४ ॥

परिपूर्णं ब्रह्मण्यज्ञानकल्पितं जगदित्युपसंहरन्नाह । तस्मादिति । हे
भामिनि तस्मात् पूर्वोक्ताद्वेतोर्जगदारोपे अज्ञानेन ब्रह्मणि जगत्कल्पने
शंकाशङ्कः शङ्कान्त्रो नास्ति । चित्तवृत्तिराशङ्कते । न चेति । हे
स्वामिश्रविद्येव नास्ति इह अविद्यायां मानाभावात् इति प्रमाणसत्त्वे
सत्यत्वापत्तेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वामात्रे नानिमित्तापत्तेः नास्ति त्वेऽप्यनिमित्ताप-
त्तेरित्याशयेनाह । ईदृश कथयेत्तर्था ॥ ५४ ॥

प्रमाणानि प्रवर्तते बहून्यत्र सुमध्यमे ॥

इंद्रो मायाभिरित्येव मंत्रस्तां किल भाषते ॥ ५५ ॥

अत्र परमार्थतो विद्यायां प्रमाणं नास्तीति पृच्छ्यते व्यवहारतो वाचे
इष्टापत्तेः ' सिद्धांतोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वोपहृत एव हि ॥ नाविद्यास्तीह
नो माया सर्वं ब्रह्मेकमक्रमम् ' इति ' न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो
न च साधकः ॥ न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ' इत्युक्तत्वादि-
ति तद्वशायां तदभावस्य पूर्वाचार्यैः स्वीकृतत्वाद्वितीये त्वाह । प्रमाणा-
नीति । हे मध्यमे अत्राविद्यायां बहूनि प्रमाणानि प्रवर्तते । तानि
कानि इत्यत आह । " इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईपते " इंद्रः आत्मा
मायाभिरविद्याशक्तिभिः पुरुरूपो बहुरूप इत्येवं मंत्रः किल तां भाषते
ता मायां वदति । किमेति व्यावहारिकप्रसिद्धिद्योतनार्थः । ' तरत्यवि-
द्या विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते ॥ योगी मायामेषयाप तस्मै ज्ञानात्मने
नमः ' इति । योगी निष्कामकर्मयोगेन शुद्धस्वात्तोऽष्टांगयोगेनोपासन-
या वा प्राप्तयोगः यस्मिन्प्रत्यक्षेण ब्रह्मणि हृदि निवेशिते साक्षात्कृते
सति विततां सर्वरूपेण विस्तारं गतां मायामविद्यां तरति तत्काल
मेवेति स्पष्टलक्षणांशो बहिरिव नाशयति, तस्मै अभेदाय सक्तप्रमाणा-
भास्याय । हेतुगर्भं विशेषणम् । ज्ञानात्मने ज्ञानरूपाय स्वयंप्रकाशाय
नमः । तस्यैव पूर्णस्योत्कर्ष इत्यस्मिन्वाक्ये मायाविद्ययोरेकत्वश्रवणा-
दिति शब्दस्य प्रकाशार्थत्वात्तत्र वचनांतरमप्युदाहृतमिति ॥ ५५ ॥

न तं विदाथेति तथाऽज्ञामेकामिति चापरः ॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥ ५६ ॥

श्रुत्यंतरमविद्यायां प्रमाणमित्याह । न तं विदाथेति । ' न तं विदाथ य
इमा जज्ञानान्पशुमाक्रमंतरं बभूव ' इतः पूर्वं सांभशिवस्य सर्वान्मयत्वं
प्रतिपादितम्, सांभतं तस्य जीवे नैक्यं परिज्ञातुं श्रीगुरुपादविमुक्तानां

सामर्थ्यं नास्तीति श्रोतयितुमथवर्तते । न तमिति ियो विश्वकर्मा
 इमानि भूतजातानि जजान उत्पादितवान्तं विश्वकर्माणं हे जीवा यूयं
 न विदाय । ननु देवदत्तो ऽहं यज्ञदत्तो ऽहमिति वयमात्मानं जानीम
 इति चेन्न नह्यहं प्रत्ययगम्यं नैवेक्ष्यं परमेश्वरतत्त्वं किंतु, युष्माकमहं
 प्रत्ययगम्यानां जीवानामंतरं, यभूव । वास्तवं तुरीयं शिवतत्त्वमन्यद्भव-
 दपि तमेवास्ति । कुतो न विद्य इति चेन्न भवतामंतर्विद्यमानत्वात् । अंतरं
 विद्यमानमपि कुतो न ज्ञायते ऽत आह । नीहारेण प्राहृत्वा यूयं
 नीहारद्वशेन अनिर्वचनीयेनाज्ञानेनाहृतत्वात् जानीथ । पुनः कथंभूता
 पृथग् । जल्प्या चासुनृपः जल्पनं जल्पिः तथा, देवोऽहं नरोऽहं ममेदं
 गृहक्षेत्रमित्याद्यनृतजल्पनेन व्याप्ताश्च । पुनरसुनृपः असव अत्यन्या
 नृप्यंति असुनृपः प्राणान् भृत्वा तावतैव नृप्यंति, ननु शिवमात्मानं
 विचारयंति, न केवलमैहिकभोगेन नृपि किंतूक्त्यशासशरंति परलोकभो-
 गान्संपादयितुं यज्ञेषु तानि शंसंति । उक्त्यशासः शास्त्रस्तोतारः
 शंसेकिप्पनिहितमिति न लोपः संहितायां दीर्घः । ऐहिकामुष्मिकभोग-
 मक्रतानामज्ञानमिथ्याज्ञानपराधीनानां भवतां नास्ति तत्प्रज्ञानमित्यर्थः ।
 अपरं तत्र प्रमाणमाह । “अजामेकां लोहितशृङ्गकृष्णां बह्वीः प्रजाः
 सृजमानां सरूपाः ॥ अजोह्ये को जुपमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगाम-
 जोऽन्यः” इति । अजां मायां लोहितशृङ्गकृष्णां समानरूपाः सत्वरजस्तमो-
 गुणात्मिकां सरूपाः बह्वीः प्रजाः सृजमानामधिष्ठानसत्तया उत्पादयन्तीमे
 कोऽजः पुरुषो जुपमाणः सेवमानः कार्यकारणसंघाताभिधानी अनुशेते
 ऽजामात्मत्वेनावगम्य तत्कार्यबुद्धिनिष्ठस्तदुत्पादिकमनुभवति अहं
 सुखी दुःखीति मन्यते, अन्योऽजो विवेकी भुक्तभोगां क्रतुभोगविवेकज्ञो
 तां जहाति, त्यक्त्वा मुच्यते इत्यर्थः । तत्र भगवत्स्मृतिमप्याह ।
 देवी देवस्य परमेश्वरस्य शक्तिरेषा साक्षिप्रत्यक्षसिद्धा गुणमयी सत्वा-
 त्यात्मिका मम माया भगवतः माया इन्द्रजालिकमापावत् मिथ्याभूताऽपि
 विचित्रमपचरचनां दर्शयंती पराधीना दृग्गच्छा रश्मिगणग्रहं विना
 दृस्तरेतिभावः ॥ ५६ ॥

भगवद्वचनं चेत्यं तां प्रकाशयति स्फुटम् ॥

अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानमित्यपि प्रकटं वचः ॥ ५७ ॥

इति भगवद्वचनं मायां वदतीत्याह । भगवदिति । च पुनस्तां मायां पूर्वश्लोकोक्तभगवद्गीतावाक्यं तां स्फुटं स्पष्टं भासते । अन्यदपि गीता-
वाक्यमाह । अज्ञानेनावृत्तं श्रुतौ नीहारपदवोच्येनावाणोत्पत्तेन ज्ञानं
चेतन्यमावृतमोच्छादितं तेनावरणेनाहंममेति संसरेति जना इत्यपि
प्रकटं स्फुटं वचः प्रवर्तेत । इत्यपी समुच्चापकी । मयाऽध्यक्षेण
प्रकृतिः सृजते सचरोवरम् ॥ मम योनिर्महद्ब्रह्म इत्यादीनामिति ॥ ५७ ॥

जीव एकोऽथवा नानेत्यास्ते यस्तथ संशयः ॥

तं श्रुतिस्मृतिवृद्धोक्तैर्दृष्टांतैर्दूरतः कुरु ॥ ५८ ॥

ननु जीवो नाना एको वाऽत्र संग्रहो वर्तते इत्यत्राह । जीव इति ।
जीव एकोऽस्ति, तेनैव स्वाज्ञानेन जगत्कल्पितं, तस्यैव ज्ञानेन मोक्षो
भविष्यति, तत्कल्पिताश्चान्ये स्वप्नस्त्वबुद्धस्येव मोक्षयते इत्येकजीववा-
दम् । अन्ये वयमोक्षव्यवस्थायं नानाजीवान्कल्पयन्ति । हे वित्तवृत्ते
इति परस्व संशयः । तं स्वमनस्य संदेहं श्रुतिस्मृतिवृद्धोक्तिवृद्धाहुः
श्रुतिश्च स्मृतिश्च वृद्धोक्तिश्च दृष्टांतश्च तैर्मया वक्ष्यमाणैर्दूरमुत्सारय ॥ ५८ ॥

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः

सर्वव्यापी सर्वभूतारत्मा ॥

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः ॥

साक्षी चेताः केवलो निगुणश्च ॥ ५९ ॥

तेषु मध्ये तावच्छ्रुतीः शृणु । एको देव इति । मूर्तित्रयस्य त्रयहोत्राद्या-
त्मनो भेदः प्रत्याह । एक इति । जाड्यं प्रत्याह । देव इति । ज्ञानघन
इत्यर्थः । अत्र विशेषो देवनिर्णये द्रष्टव्यः । अदित्यादिवैषम्यं प्रत्याह ।
सर्वभूतेष्विति । तर्हि किमिति न प्रतीयते ऽत आह । गूढ इति । अना-
दिमायया छन्न इत्यर्थः । तत्तद्गुणवच्छिन्नत्वेन परिच्छिन्नत्वं किं नेत्या-
ह । सर्वव्यापीति । तमोवत्ताडस्थं वारयति । सर्वभूतारत्मा इति । सर्व-

भूतस्थस्य भूतत्रियया कर्तृत्वं स्यादित्यत्र आह । कर्माध्यक्षः सर्व-
कर्मसाक्षी । सर्वभूतेष्वित्यत्र भूतानां पृथगुक्ते सद्वितीयत्वमत आह । स-
र्वभूतेति । सर्वभूताधिष्ठानं कल्पितस्याधिष्ठानादथातृत्वाभावादित्यर्थः ।
न केवलं कर्माध्यक्ष एव तत् कर्तृणामपीत्याह । साक्षीति । साक्षित्वे
हेतुमाह । चेताः चित्स्वभावः, केवलो दृश्यवर्जितः अद्वितीयः, निर्गु-
णो ज्ञानादिगुणरहितः । वकारो दोषाभावसमुच्चयार्थः । तथा चात्मैक-
त्वे सर्वप्रमाणशिरोमणिश्रुतिप्रमाणमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

एक एव हि भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः ॥

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ ६० ॥

तत्रैव वचनांतरं श्रुतिराह । एक इति । एक द्वितीयरहितः । ननु मा-
गिनो भिन्नाः प्रतीयन्ते इत्याशांस्पोषाधिभेदादेव भेदो न वस्तुतोऽस्ती-
त्याह । भूतात्मेति । भूताधिष्ठानमित्यर्थः । भूतेभूते व्यवस्थितः सर्व-
भूतेषु व्यवस्थितः उपाधिना विविधः प्रतीयते । तत्र दृष्टातमाह ।
एकधा एक एव सप्त जलर्षद्रवत् जलप्रतिविवितचन्द्र इत्येवार्थः । त-
थाव भगवतो वादरायणस्य सूत्र अतएवोपमा सूर्यकादिवत् । ‘यत
एव परमतिपेधोपदेशो यमात्मा निर्विशेष एवातएवौपाधिकं सविशेष-
त्वमादाय जलसूर्यकादिवत्’ सूर्य इव सूर्यक इवे प्रतिकृती । इति ई-
वार्थे कन् । सूर्यसदृशः प्रतिविवितसूर्यः तद्वदित्यर्थः । तथाच श्रुतिः-
“यथा क्षयं योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् ॥
उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा” इति । ज्यो-
तिःस्वभावो विवस्वानेवोऽपि सत्तत्प्राग्वता भिन्ना अपोऽनुगच्छन् बह-
धा क्रियते, एवमात्मा देवः स्वभकाशो ऽजः कूटस्थः नित्य एको भि-
न्नेषु क्षेत्रेषु अनुगच्छन् उपाधिना भेदरूपः क्रियते । तथा चैतदृष्टातेन
ग्रहणः स्वतो निर्विशेषत्वमेवेति सूत्रकृत्ताप्यमिति ॥ ६० ॥

युतमिव पयसि निगूढं भूतेभूते च वसति विज्ञानम् ॥
सततं मंथयितव्यं मनसा मंथानभूतेन ॥ ६१ ॥

ननु यदि भूतेभूते व्यवस्थितः तदा कथं न प्रतीयते इत्याशङ्क्य यथा
काष्ठे स्थितोऽप्यग्निरूपायं विना नोपलभ्यते तथा मायातत्कार्ये स्थित आ-
त्मा शुद्धांतःकरणेन जितेंद्रियेण, तत्परेण लभ्यते इत्याह । घृतमिव
भूतेभूते ब्रह्मादिस्थावरांतभूतेषु विज्ञानमात्मा 'विज्ञानमानंदं ब्रह्म' इ-
ति श्रुतेः । विज्ञायते विज्ञानम्, भावे लघुत्वं इति निर्वचनाच्च । 'मिगूढं
भूताकारपरिणतमायया छन्नमिव वसति तदधिष्ठानत्वेन तिष्ठति । त-
र्हि किं करणीयमत आह । घृतमिव मेनसा मंथानभूतेन मथना न दंड-
सदृशेन सततमादरनैरंतर्पणेन मंथयितव्यम् । यथा दुग्धे स्थितमपि
सर्पिर्पतंगं विना नोपलभ्यते तथा वैराग्याभ्यासादिकं विनाऽऽत्मा न
प्राप्यते इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

यत्कृत्स्नं ब्रह्म पूर्वोक्तं तदेवेदमविद्यया ॥

एकधा नैकधा मूढैः कल्प्यते व्योमचित्रवत् ॥ ६२ ॥

ननु तथापि निराकारे निर्विकारे जगदाकारता केन कृतेत्या-
शङ्क्य मायानटीं विना का चित्रं प्रदर्शयेत् इत्याह । यदिति । यत्पूर्वो-
क्तं कृत्स्नं भूमाख्यं ब्रह्म तदेवेदं जगत् । अविद्यया सूरनरतिर्यंगादि-
भेदेन एकधा एकं सदापि अनेकधा जडचेतनादिभेदेन चरावररूपेण
मूढैः मायानटीमोहिनैः व्योमचित्रवत् कल्प्यते ॥ ६२ ॥

एक एव तु विश्वात्मा मायया मोहयन् जगत् ॥

एकतां बहुतामेति कुंभवन्मणिसंश्रयात् ॥ ६३ ॥

दृष्टांतैरप्येकस्य बहुभावं दर्शयति । एक इति । एक एव न द्वितीयः
विश्वात्मा विश्वाधिष्ठान ऐंद्रजालिकवत् मायया जगन्मोहयन् एकतां ब-
हुतामेति । यथा नटः कदाचिदेको भवति कदाविन्मायया बहुत्वं गच्छ-
ति । मणिसंश्रयात् मणिसामीप्यात् कुंभवत् घट इव यथा रत्नमणिसंश्र-
याद्रक्तः कुंभः, पीतसंश्रयात्पीतः, नीलसंबंधात्नीलः । यथा चैकोऽपि कुं-
भो नानामणिसंबंधात् नाना भवति तत्संबंधान्मते एकतां याति तथा
विश्वात्मा मापयेति भवः ॥ ६३ ॥

स्वाभासवर्त्मनैवैतत्स्वात्माऽज्ञानजभूमिषु ॥

द्वित्वं बहुत्वमेकं सद्वियद्यद्वद्वदादिषु ॥ ६४ ॥

तत्रैव दृष्टान्तांतरमाह । स्वाभासेति । स्वस्य विदात्मनः आभासः प्रति-
विम्बो मायायां सत्त्वरजस्तमोरूपायां यथा विष्णुब्रह्मादिरूपतां गतः,
तेन वर्त्मना तेनैव मार्गेणैतद्ब्रह्म स्वात्माज्ञानजभूमिषु स्वात्मनो यदज्ञानं
तज्जन्या भूमयोऽतःकरणानि ताम्र एकं सत्, वस्तुत एकमपि यद्वत्
तथा विपदाकाशमेकमपि घटादिषु भिन्नेषु भिन्नमिव भासि तथाऽतःक-
रणविभेदेन द्वित्वं बहुत्वं यातीत्यर्थः । एतेन सुखदुःखादिव्यवस्था
बंधमोक्षव्यवस्था च पान्तिता इति ॥ ६४ ॥

तस्मात्तत्तदहंकारमुकुरः प्रतिविम्बितः ॥

एक एव विदात्मा ज्यं जीवतां बहुतां गतः ॥ ६५ ॥

पुनरपीममेवार्थं स्फुटयन्नुपसंहरतीव -दृष्टान्तपूर्वकं दाष्टान्तमाह द्वाभ्याम् ।
तस्मादिति । तस्मात् पूर्वोक्तदेतोः तत्तदहंकारमुकुरप्रतिविम्बितः तत्तत्स-
रनराधहंकारा मुकुरा दर्पणानि इव तत्र प्रतिविम्बितः एक एव विदात्मा-
ऽप्यमपरोक्षः जीवतां प्राणाद्युपाधिषु जीवभावं तद्भेदेन बहुभावं
च गतः ॥ ६५ ॥

कर्ता भोक्ता प्रमाताऽहंकारेणैक्यमुपागतः ॥

कर्तृभोक्तृप्रमातृत्वान्मात्मन्येव निरीक्षते ॥ ६६ ॥

संसारं च प्राप्त इत्याह । कर्ता इति । अहंकारेणैक्यं वादात्म्यमुपागतः
कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रमातृत्वानि विदात्मन्येव निरीक्षते ऽनादिमायाजन्यभ्रमेश
पश्यति कथं निरीक्षते ऽत आह । कर्ता कर्मेन्द्रियव्यापारवानहम्, भोक्ता
अंतःकरणसहितज्ञानेन्द्रियव्यापारवानहम्, प्रमाता प्रमाकृषट्तिज्ञानवा-
नहमित्यादिनिरीक्षते संसरतीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

लोहतादात्म्यमापन्नस्ताड्यते ऽग्निर्यथा घनः ॥

अहंकारेकर्तां प्राप्ता संसारेः पीड्यतेऽत्र चित् ॥ ६७ ॥

नन्वात्मनो निर्तिकारत्वादंतःकरणदेजंढत्वान् अहं जानामि सुरव्यहमि-

त्यादिमत्पेयः किंनिबन्धनं इत्यत आह । लोहेति । यथा ऽग्निर्लोहतादा-
त्म्यं लोहेनैकतां गतो धनैर्लोहसंघैस्त्वाड्यते । तथा अहंकारैकतामहंकार-
तादात्म्यं प्रेक्षां अध्यासमापन्नो चित् निपीड्यते । कैः । संसारैः सुखदुः-
खाद्यनुभवैः । न चैवमपि चित्तः शुद्धत्वात्कर्षं पीडा इति वाच्यम्, पर-
माणेतस्तदभावस्येष्टापत्तिरस्तत्वात् । अज्ञाने सति संसारपीडाया विप-
याधीनत्वात् । अतस्तज्जन्यभ्रमस्यैव सर्वव्यवहारसायकत्वादिति ॥ ६७ ॥

किं वक्तव्यमविद्याया विलासात्मकमद्भुतम् ॥

कलत्रपुत्रवैकल्पैः साकल्पैश्चिन्निपीड्यते ॥ ६८ ॥

वाङ्माध्यासमप्यविधेयं करोतीत्याह । किमिति । अविद्याया न विद्यते
विषयमाणा या सा ऽविद्या तस्या अद्भुतमाश्चर्यं विलासात्मकं किं वक्त-
व्यम् । यतः स्वयं सती विचित्रं कार्यं दर्शयति । कीदृशमद्भुतमेत आ-
ह । कलत्रपुत्रवैकल्पैः साकल्पैश्चिन्निपीड्यते कलत्रे विकलेऽहमेव वि-
कलः पुत्रे विकलेऽहमेव विकलः तस्मिन्सकलेऽहमेव सकलः इत्याद्य-
विषयैवाभिमन्यते ॥ ६८ ॥

अतो जीवन्त्वमभ्येति चिदहंकृतिमिश्रणात् ॥

कामादीन्मानसान्धर्मानात्मस्थत्वेन पश्यति ॥ ६९ ॥

यतो ऽविद्येवाहंकारद्वारा सर्वसंसारहेतुरित्याह । अत इति । अहंकृति-
मिश्रणात् अहंकारेण तादात्म्याध्यासात् विच्छिन्नचित्तन्यं जीवभावं प्रा-
प्नोति । कथं जीवभावं इत्याशङ्क्यास्मिन्नन्यधर्मावभास एव इत्याह ।
कामादीनिति । कामादीन् मानसान् धर्मान् "कामः संकल्पः" इत्यादि-
श्रुतेः आत्मस्थत्वेन पश्यति आत्मधर्मा एवैते इति पश्यति ॥ ६९ ॥

वस्तुतस्तु चिदात्मत्वाज्जीव आनन्दचारिधिः ॥

तं तथाविधमासाद्य विशोका भव शोभने ॥ ७० ॥

नन्वेवं जीवस्य वास्तवं चित्स्वरूपमत आह । वस्तुत इति । जीव आ-
नन्दवारिधिः निरतिशयानन्दरूपत्वं चिदात्मत्वं च चित्स्वरूपत्वात् । त-
स्मिन् किं कुर्याप्यत आह । तमिति । तं तथाविधं ॥

तदेवाहमस्मीति साक्षात्कृत्य विशोका विगतशोका भव " तरति शोक-
मात्मवित् " इति श्रुतेः । एतेन जीवो ब्रह्मणो न भिद्यते चित्त्वाङ्ग-
वदिति सूचितम् । न चेदमप्रयोजकमभेदश्रुतीनां पीडापत्तेरिति ॥ ७० ॥

सर्वज्ञो जगदीशानः किञ्चिज्ज्ञो जीवसंज्ञितः ॥

सर्वकर्ता जगन्नाथो जीवः किञ्चित्करो मतः ॥ ७१ ॥

ननु यदि भेदो नास्ति तर्हि ईश्वरो जीव इति व्यवहारः किनिमित्त
इत्याशङ्क्य मायाविद्याभ्यामेव तादृशव्यवहार इत्यनेकैर्वचनैः पूर्वं प्रति-
पादितं त्वया श्रुतमिति उपसंहरन्महद् ब्रह्मण्यम् । सर्वज्ञ इति । सर्वज्ञः
सर्वप्रकाशः जगदीशानः जगन्निर्णायकः मायोपाधिकः किञ्चिज्ज्ञः जीव-
संज्ञितः अविद्योपाधिकोऽतःकरणोपाधिको वा जगन्नाथः जगदीश्वरः
सर्वकर्ता सर्वकरणमेरकः किञ्चित्करो जीवः बुध्दुपाधिकः व्यवहारार्थी
विद्वन्निः स्वीकृतः ॥ ७१ ॥

चिन्मात्ररूपयोरेष प्रकाशातपयोर्भिदा ॥

अज्ञानतज्जकृत्यं तदित्यबोहि मृगोक्षणे ॥ ७२ ॥

हे मृगोक्षणे एवं यथा प्रकाशातपयोर्भिदा प्रकाशश्च तेजोविशेषः, आ-
तपश्च प्रभारूपः तयोर्भिदा भेदः कल्पितः । एवं चिन्मात्ररूपयोः चि-
न्मात्ररूपं वास्तवं ययोर्जीवेशयोर्भिदा अज्ञानतज्जकृत्यं तत् इति अ-
ज्ञानं माया तदुपाधिकत्वेनेश्वर इति सर्वज्ञ इति सर्वकर्ता इत्यादिष्वव-
हारः अज्ञानजातःकरणोपाधिकत्वेन जीव इति कार्योपाधिरयं जीवः
कारणोपाधिरेश्वर इति वचनस्योक्तत्वात् । मायाविद्ये विहाय शुद्धचि-
न्मात्रं स्वरूप आत्मानमबोहि जानीहि । इत्येवं सर्ववेदार्थ इति
तात्पर्यार्थः ॥ ७२ ॥

एवं प्रयोधिता चित्तवृत्तिर्हृष्टा सती पुनः ॥

प्रमच्छ स्यानुजं किञ्चिद्दिहस्योत्फुल्ललोचना ॥ ७३ ॥

एवमुपदिष्टा चित्तवृत्तिः किं चकारात आह । एवमिति । एवं पूर्वोक्तेन
कारणे विवेकाश्रममिषुणा प्रयोधिता प्रबोवोन्मुखं गमिता हृष्टा विषय-

विमुक्तत्वात्सोऽयं गता । अतएव दृष्टत्वव्यंजकं विशेषणम् । उत्फुल्ललोचने
उत्फुल्ले विकाशंते लोचने यस्याः सा । एतेन प्रसन्नवदनत्वं मुमुक्षो-
र्लिंगमुक्तमिति । चित्तवृत्तिः किञ्चिद्विदस्य मंदहास्यं कृत्वा स्वानुजं वि-
वेकाश्रयं पश्यच्छ ॥ ७३ ॥

चिद्वैतमिदं यत्स्वयोक्तं तथैव तत् ॥

अत्र विप्रतिपत्तिर्मे प्राप्ता गगनपुष्पताम् ॥ ७४ ॥

स्वनिश्चयमुदाटयंती पश्यच्छाष्टभिश्चिद्वैतमित्यादिभिः । हे वत्स । अनु-
जत्वात्संबोधनम् । यत्स्वयोक्तमिदं जगच्चिद्वैतं चिन्मात्रं तत् श्रुति-
वाक्यैर्निश्चितं तथैव सत्यमस्ति । अनास्मिन्नर्थे विप्रतिपत्तिर्विरुद्धामतिप-
त्तिः संशयद्वयात् । गगनपुष्पता आकाशकुमसुमनुल्लसता गता ॥ ७४ ॥

जगताविद्यकेनात्मा स द्वितीयः कथं भवेत् ॥

स्वप्नोपलब्धदाराद्यैः कुटुंबी कोऽस्ति वस्तुतः ॥ ७५ ॥

स्वनिश्चयमेवाह । जगता इति । आविद्यकेन अविद्याया प्रतीयमानेन
प्रपंचेन मिथ्याभूतेन जगता आत्मा स द्वितीयः कथं भवेत्, अपितु न
भवेदित्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । स्वप्नोपलब्धदाराद्यैः स्वप्नप्राप्तद्वयादिभिर्वि-
स्तृतः व्यावहारिकः कुटुंबी कोऽस्ति, अपितु नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

रज्जुसर्पेण सर्पश्चेत्सद्वितीयस्वभावाभवेत् ॥

गोबधनादौ तस्या स्यान्नोपयोगः कथंचन ॥ ७६ ॥

मिथ्यात्वमेव जगतो दृष्टांतेन प्रतिपादयति । रज्जुरिति । सर्पो व्या-
वहारिको भुजंगः चेद्यदि रज्जुसर्पेण सद्वितीयत्वमाभवेत् द्वितीय-
स्तादृशो व्यावहारिकः सर्पो भवेत् । तस्या रज्ज्वा गोबधनादौ उप-
पयोगः प्रयोजनं कथंचन केनापिप्रकारेण न स्यात् ॥ ७६ ॥

तथापि तत्त्वबोधेन बाधो यस्यापरे क्षणे ॥

आविद्यकं तदेवोक्तं जगच्चेतादृशं नहि ॥ ७७ ॥

एवं प्रपंचस्य मिथ्यात्वे निश्चिते काशंकाऽवशिष्टेत्यत आह । तथा-
पीति । एवं सत्यपि तत्त्वबोधेनाधिष्ठानज्ञानेन यस्याप्युत्तरक्षणे बाधः

स्यार्चयान् शुक्तिरजतस्यो तदेवाविद्याकाले प्रतीयमानं जंगमैतादृशं
मातीतिकं नहि किंतु व्यावहारिकं जगत् सत्यम्, अर्थक्रियाकारित्वा-
द्यन्तैवं तन्त्रैवं यथा शुक्तिरजतमिति ॥ ७७ ॥

क्षपित्वाद्यंतवैरस्य मात्रादाविद्यकं यदि ॥

जगत्स्यान्न भवेद्भेदो रज्जुबल्मीकसर्पयोः ॥ ७८ ॥

ननु क्षपित्वादिहेतुभिराविद्यकत्वं स्यादित्यत आह । क्षपित्वादिति ।
यदि क्षपित्वात् आद्यतवैरस्य मात्रात् आदिश्च अंतश्च आद्यतौ तयोर्वै-
रस्य मात्रात् अभावात् 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा'
इत्युक्ते । स्मृतिरपि—'अव्यक्तादीनि भूताति व्यक्तमध्यानि भारत ॥
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ' इति । अथवाऽऽदित्वात्
आदीपते आदि तस्मात् अतवत्त्वात् परिछन्नत्वात् वैरस्य मात्रात्
परिणामित्वादेहादिजगदाविद्यक स्यात् तदा रज्जुबल्मीकसर्पयो
रज्जुसर्पमातीतिकः बल्मीकसर्पो व्यावहारिकः इति भेदो न स्यात् ।
तथा बृद्धोक्तेरपि—एकं परमार्थं वस्तु द्वितीयं व्यावहारिकं तृतीयमनिर्व-
चनीयमिति । आद्यं ब्रह्म द्वितीयं घटादि तृतीयं रज्जुसर्पोदीति ॥ ७८ ॥

आविद्यकत्वं सर्वत्र बाधधीगम्यमेव हि ॥

बाधाभावेऽपि तत्स्याच्चेत्प्रसरेन्न कथं चिति ॥ ७९ ॥

अपच सत्य बाधत्वाभावात् ब्रह्मवद्विति न च स्वरूपासिद्धि प्रपञ्चो
बाधायोग्य अनाविद्यकत्वाद्यन्तैवं तन्त्रैवं यथा शुक्तिरजतमित्यभिप्रायेणा-
विद्यकत्वं लक्षयति । आविद्यकत्वमिति । सर्वत्र व्यवहारे आविद्यकत्वं
अविद्याकाले प्रतीयमानत्वम् । न तु सर्वदा इत्याशयेनाह । बाधधीग-
म्यमेव हीति । बाधज्ञाने गमनशीलं, बाधज्ञानकाले प्रतीयमानत्वं, यथा-
श्रुते शुक्तिमादायतिप्रसक्तो । न च बाधत्वाविद्यकत्वे व्यभिचरि-
ते अन्वयव्यभिचारो व्यतिरेको वा, नाद्य शुक्तिरजततौ व्यापेय्यदीत-
त्वात् न द्वितीय इत्याह । बाधाभावेऽपि सत् आविद्यकत्वं स्यात् ।
चेत् चिति ब्रह्मणि कथं न प्रसरेत् ब्रह्मणोऽप्याविद्यकत्वापचे-
रिति ॥ ७९ ॥

तद्विवेकाश्रम ब्रूहि जगद्धीवाधिकां धियम् ॥ .

येन शंकांकुरं हित्वा स्यामहं प्रत्यगाश्रया ॥ ८० ॥

प्रश्रमुपसंहरति । तदिति । हे विवेकाश्रम तत् पूर्वोक्तहंतोः जगद्धीवाधि-
कां जगद्धमनिर्वर्तिकां बुद्धिं ब्रूहि । येन उपदेशेन शंकांकुरं भ्रांतिं हित्वा
त्यक्त्वा अहं प्रत्यगाश्रया स्यां आत्मनिष्ठा भवेयम् ॥ ८० ॥

इति तस्या वचः श्रुत्वा विवेकाश्रमयोगिराद् ॥

वशीकृताचित्तवृत्तिरिति तुष्ट उवाच ताम् ॥ ८१ ॥

एवं श्रुत्वा परिवाद् किमुवाच इत्यत आह । इति तस्या इति ।
विवेकाश्रमयोगिराद् परमहंसशिरोमणिः चित्तवृत्तिर्वशीकृता इति
हेतोस्तुष्टः स्ववचनपरिश्रमसाफल्येन तोषं प्राप्तः तां चित्तवृत्तिं उवाच ।
अपीत्यादिभिः द्वास्तप्ततिश्लोकेः । पुनः परमसिद्धांतमुपनिषदर्थमुपदिदेशे-
त्यर्थः ॥ ८१ ॥

अपि चिद्रूप एवात्मा कूटस्थोऽतत्रयोज्झितः ॥

अद्वितीयोऽशनायादिवर्जितो निर्मलः स्वराद् ॥ ८२ ॥

चित्तवृत्तिनिश्चितमनुवदति त्रिभिः । अपीति । अपीति कोमलमंत्रणे ।
चित्तवृत्ते आत्मा चिद्रूप एव प्रकाशरूप एव । कूटस्थो निर्विकारः ।
अंतत्रयोज्झितः अंतानां परिच्छेदानां देशकालवस्तुरूपाणां त्रयमंतत्रयं
तैर्नोज्झितः रहितः, अतएवाद्वितीयः द्वितीयरहितः । अशनायादिभिर्व-
र्जितः अशनायापिपासे बुभुक्षापिपासे जराभरणे शौरुमोहो तैर्वर्जितो
निर्मलः मायारहितः । स्वराद् स्वयंप्रकाशः ॥ ८२ ॥

वर्धते कर्मणा नायं कनीयान्नैव कर्मणा ॥

महिमा नित्य एवैष बुभूयोर्ब्रह्मणः परः ॥ ८३ ॥

“ तदेतद्वचाम्युक्तमेव नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य ” इति श्रुतिर्मर्यातः
पठति । कर्मणेति । बुभूयोर्ब्रह्मणः ब्रह्मविदस्त्यक्तसर्वेणस्य एषणासा-
धने निस्पृहः यः परः स्वरूपभूतो महिमा ऐश्वर्यमिश्रेणः स्वमाविरक्ता-
भित्यः । कुतः, यतः, कर्मणा क्लमकर्मणा एव महिमा न वर्धते इति तत्रार्था-

विक्रियां न गच्छति । कर्मणा अशुभेन कनीषात् कामप्यपक्षयल्लभणा
विक्रियां प्राप्नोति ॥ ८३ ॥

उपाधिकं चिदाश्रित्यायमेव स्यात्परेश्वरः ॥

कंचिदुपाधिमाश्रित्य जीवतामेव गच्छति ॥ ८४ ॥

उपाधिना एव जीव ईश्वर इति व्यवहार इत्याह । उपाधिकमिति ।
कंचिदुपाधिमाश्रित्य मापारूपमवमात्मा स्वभावतः शुद्धोऽपि परमेश्वर-
स्यात् । किंचिदुपाधिमेतः करणरूपमाश्रित्य एवः सदापरोक्षः आत्मा
जीवतां जीवभावं प्राप्नोति ॥ ८४ ॥

इति यत्कथितं सर्वं त्वया तदवधारितम् ॥

इतः परं तव प्रश्नप्रत्युत्तरविवक्षया ॥ ८५ ॥

चित्तवृत्तिप्रश्नप्रत्युत्तरकथनं प्रतिजानीते सार्वेन । इति यदिति । हे
चित्तवृत्ते यन्मया कथितं तत्सर्वं त्वया अवधारितम् । इव परं तव
प्रश्नप्रत्युत्तरविवक्षया ॥ ८५ ॥

यदहं कथयिष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥

उपाधिमेतः करणं प्राप्य चिद्विचितां गता ॥ ८६ ॥

यदहं कथयिष्यामि इह व्यवहारकाले स्वमेकमनाः एकस्मिन्मनो यस्याः
सा तथा शृणु । यत्कथनप्रपातं सफलं कुरु इति भावः । चित् आत्मा
अंतःकरण उपाधिं प्राप्य अंतःकरणेनैक्यं तादात्म्यरूपं लब्ध्वा जीवतां
जीवभावं प्राप्नोति ॥ ८६ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यमवस्थात्रयमृच्छति ॥

तत्र जाग्रदवस्थायां चिदात्माऽत्र शरीरके ॥ ८७ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यमवस्थात्रयमृच्छति जाग्रदाद्यवस्थात्रयानिव भवति ।
तथाव श्रुतिः— “ध्यायतीव लेखयतीव” इति । बादरायणेनापि—
‘बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति चोच्यते ॥ मायामावृत्तिं राजभानात्वं
प्रत्यगात्मनि’ इत्युक्तम् । तथाहि यथादिदेवतानुग्रहीतेः चक्षुरादीन्द्रि-
येर्गोत्राद्यर्थापेक्षव्यजागरितं, तज्ज. सविषयः स्वप्नः, सर्वेन्द्रियतत्त्वद्रि-

षयोपसंहारवती बाह्यज्ञानरहिता केवलाज्ञानप्रधानानन्दप्रचुरा सुषुप्तिः का-
रणरूपा, इमा अवस्था बुद्धेरेव नतु कूटस्थस्य चिदात्मनः इति । अ-
तएवोक्तं बृहदेः—‘कार्यकारणवद्वौ ताविष्णोते विश्वतैजसौ ॥ प्राज्ञः
कारणवद्वस्तु द्वौ तौ तुर्पेन सिद्धयत’ इति । अत्र सर्वाऽपि पुरंजनफ-
धाऽनुसंधेया भागवतोक्तेति । तत्र तावच्चंपदार्थशोधनार्थं जाग्रदवस्थायां
निरूपयति । तत्रेति सार्धद्वयेन । तत्रावस्थात्रयमध्ये जाग्रदवस्थायां
अत्र शरीरके ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतदेहेषु चिदात्मा श्रुतौ स एष इति ॥८७॥

प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः क्षुरधाने यथा क्षुरः ॥

विश्वंभरः कुलाये स्वे तथैव स्वेन तेजसा ॥ ८८ ॥

शब्दनिर्दिष्ट अव्याकृते नामरूपे व्याकुर्वन्प्रविष्टः सूर्यादिवत्प्रतिबिंबितः ।
तथावेशप्रत्यगभिधायकयोः स एष इति शब्दयोः सामानाधिकरूपेणो-
क्तक्ये प्रविष्ट इति हेतुक्तिः । प्रवेशमर्पादमाह । आनखाग्रेभ्य इति ।
नखाग्रं मर्पादीकृत्य प्रविष्टः । तत्र दृष्टांतद्वयमाह । क्षुरधाने यथा क्षु-
रः क्षुरो निर्धीयतेऽस्मिन्नापितोपस्कराधाने एकदेशे ऽवहितः प्रवेशितः
स्थितः स्यात् । यथा ॥ विश्वंभरः कुलाये स्वे विश्वंभरोऽग्निर्जाठरत्वे-
न सर्वभरणात् । स्वे कुलाये विश्वंभरकुलाये अग्न्याधारभूतकाष्ठादिलक्षणे
नीळे व्याप्य स्थितस्तथाऽऽत्मा सामान्यतः स्फूर्त्यात्मना देहं संव्याप्य
स्थितः विशेषतश्च द्रष्टाश्रोतेत्यात्मनो देहप्रभिव्याप्य तदेकदेशे बहुः-
श्रोत्रादिनाडीषु स्थितः । स्वेन तेजसा चैतन्यात्मकेन ॥ ८८ ॥

बाह्यं शब्दादिकं सर्वं कामाद्यंतःस्थितं च यत् ॥

प्रकाशयति तद्ब्रह्मो ब्रह्मांडमिव सर्वतः ॥ ८९ ॥

बाह्यं शब्दादिकं सर्वं प्रकाशयति । च पुनः यदंतःस्थितं कामादि त-
त्सर्वं प्रकाशयति । तत्र प्रकाशे दृष्टांतः । ब्रह्मः—सूर्यः सर्वतः ‘सामा-
न्यतः ज्ञानादिभावमात्रं विनैव यथा ब्रह्मांडं प्रकाशयति तथेत्यर्थः ॥ ८९ ॥

अथ जाग्रदृश्यायां यदंतुभूतं तु किंचन ॥

तद्वासनासहायः सन् स्वप्नान्प्रशयति भूरिशः ॥ ९० ॥

स्वप्नं निरूपयति । अथेति । अथ जाग्रदन्तर्गत् । स्वप्नो निरूप्यते इति शेषः । जाग्रदशायां चक्षुरादिबाह्येन्द्रियतद्रियपप्रधानावस्थायां पार्थिवचनानुभूतं चक्षुरादिना विपरीकृतं तद्भासनासहायः जाग्रदनुभूतपदार्थवासनासहायः सन्स्वप्नान्न वासनागम्यान् पश्यति प्रकाशयति । भूरिशः नानाप्रकारान् । हेतुर्वैलक्षण्यार्थे ॥ ९० ॥

अंतर्हृदि परं ज्योतिर्विज्ञानमय एव सः ॥

विज्ञानानां त्रिद्विषयानि रूपसंहृत्य सर्वतः ॥ ९१ ॥

भास्यानि भासयन् निर्विकार एवात्मा इत्याह । अंतरिति । अंतर्हृदि हृदंतः परं ज्योतिर्विज्ञानं एव विज्ञानमयः प्रकाशरूप आत्मा । विज्ञानानि बाह्यविषयज्ञानानि तत्साधनानि इन्द्रियार्थानि सर्वतः उपसंहृत्य ॥ ९१ ॥

तत्सदाकारसंपन्नां बुद्धिमेव प्रकाशयन् ॥

संपद्यते स्वयं ज्योतिरत्रायं पुरुषः किल ॥ ९२ ॥

यदि बाह्योपसंहारः कथं तत्र तत्प्रतीतिरित्यत आह । तत्तदेति । तत्सदाकारसंपन्नां तत्तद्गजरेषाद्याकारेण परिणतां बुद्धिमेव प्रकाशयन् विषयाणां तु बुद्धिस्वरूपत्वादेव तत्प्रकाशेनैव प्रकाशसिद्धिरित्येवार्थ इति संपद्यते । स्वयं ज्योतिरत्रायं सदापरोक्षः पुरुषः पूर्णोऽत्र स्वभावास्थायां स्वयं ज्योतिः स्वयंप्रकाशः स्वर्पादिबाह्यतेजसामभावात् इन्द्रियाणामुपसंहाराबुद्धेः पदार्थाकारतामापन्नत्वात् आत्मैव स्वयं ज्योतिः संपद्यते । किलेति श्रुतिनिश्चितोर्थः इति ॥ ९२ ॥

एवं सति महामत्स्यो नद्याः कूले उभे अपि ॥

संचरत्येवमास्माज्ज्यं स्वप्नजागरिते तथा ॥ ९३ ॥

स्वप्ने बुद्धयंतयोः संचरन्त्यात्मा स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतेन भवति "असंगो ह्ययं पुरुषः" इत्यादिश्रुतेरसंगत्वात्तदर्थं अवशीकृत एवेत्यत्नवृष्टांतपूर्वमाह । एवमिति । महामत्स्यो नद्याः कूले उभे अपि संचरति, महाशायी मत्स्यो नादेषः सोत्तता अगशीकृतो नद्या

उभे कुले पूर्वं चापरं चेत्पुमे कूले तीरे क्रमेण संवरति-
ताभ्यां भिन्नस्तद्धर्मसंस्पृष्टः । एवमयमात्मा स्वप्नं जागरितं तथा
महाप्रत्यक्षसंगस्तद्धर्मैरवशीकृतश्चरति ॥ ९३ ॥

अथ ज्ञेयनो यथाऽऽकाशे परिभ्रमणपीडितः ॥

आंतः संहृत्य पक्षौ द्वौ विश्रांत्यै नीदमृच्छति ॥ ९४ ॥
शरीरद्वयावस्थाद्वयतद्धर्मादिमानस्यनः स्वाभाविकः संबंध इत्युक्तं सुषुप्ते
व्याकृताख्ये स्वकारणे लीनत्वात्, सुतरां तद्धर्मैरसंगस्तत्त्वादेव कार-
णात्तद्धर्मैरसंग इति दर्शयितुं सुषुप्तं निरूपयति त्रयोदशभिः, तत्र
तावदृष्टान्तमह । अथेति । यथाऽऽकाशे प्रसिद्धः ज्ञेयनो महाकामो
ऽमंदवेगः श्रुतौ सुषुप्तोऽपि दृष्टान्तितो वेगतरो ऽल्पविग्रहः पक्षी
परित्रमणपीडितः परितो भ्रमणेन पीडितः श्रमं प्राप्तः स्निग्धः पक्षी
संहृत्य संप्रसार्य श्रुतौ सल्लयशङ्कितं नीदमृच्छति प्राप्नोति ॥ ९४ ॥

एवं जागरणस्वप्नपरिभ्रमणपीडितः ॥

बुद्धिमप्युपसंहृत्य स्थानं तदभिवाञ्छति ॥ ९५ ॥

यथाऽयं दृष्टान्त एवमेवायं जीवः जाग्रत्स्वप्नपरिभ्रमणेन पीडितः
जाग्रत्स्वप्नव्यवहाराश्रयभूतां बुद्धिमप्युपसंहृत्य तत्स्थानं स्वीयते श्रमा-
पनोदार्थमस्मिन्निति स्थानं श्रुतार्ज्वतशब्दनिर्दिष्टमज्ञातं ब्रह्म अभिवाञ्छ-
ति । तस्यैव सर्वाभिलषणीयत्वादिति भावः ॥ ९५ ॥

यत्र सुप्तः कामयते काममेव कथंचन ॥

न कंचन यथा स्वप्नं पश्यत्युन्मीलिताशयः ॥ ९६ ॥

ननु तत्र विश्रांत्यर्थं गतः किं तत्र सुप्तप्राप्तिकारणं सुप्तसाधनानामेदि-
कामुष्मिकविषयाणामभावात् इत्याशङ्क्य सर्वमात्रानंदाधिष्ठानभूतस्थान-
स्य दर्शितत्वात्सर्वदुःस्वकारणस्य फापस्याभावस्तत्र सुप्तमाप्तिसाधनमि-
त्याह । यत्रेति । यत्र अस्मिन्वतशब्दनिर्दिष्टे शेते ब्रह्मणि सुप्तः एषः
पुरुषः कथंचन केनापिमकारेण कंचन कामयते ऽभिलष्यते । कामो-
ऽभिलषणीयो विषयस्तं न कामयते न कंचनं स्वप्नं स्वप्नपदार्थान्

पश्यति प्रकाशयति । तेषामभावादेव उन्मीलिताशयः उन्मीलित उद्गत
आशय ईतःकरणं यस्य स इत्यर्थः ॥ ९६ ॥

महाराजो यथा लोके महान्नाम्न एववा ॥

कुमारो वा शिशुः काष्ठामानन्दस्य परां गतः ॥ ९७ ॥

उक्तं शयनं दृष्टान्तपूर्वकमाह । महाराज ईति । महाराजो यथा इत्यंतवश्य-
प्रकृतिकः कुमारो वा शिशुरत्यंतवालः महायक्ष्णो इत्यंतपरिपक्वविद्या-
चिनपसंपन्नो यथोक्तकारी आनन्दस्य परां कांक्षां श्रुतावतिघ्नीमशब्दनिर्वि-
ष्टामतिशयेन दुःखं हंतीति निरुक्तिमभिप्रेत्य गतः शब्दः ॥ ९७ ॥

शेते तन्निव तथैवात्मा लोकं परममाश्रितः ॥

यन्नाहमेवेदमिति सर्वोऽस्मीति च मन्यते ॥ ९८ ॥

दाष्टान्तमाह । शेते इति । हे तन्निव परमं लोकं दुस्वाननुविद्धमाश्रित
आत्मा शेते । यत्र यस्मिन्निरवच्छिन्न आत्मलोके स्थितः अहमेवेदमिति
सर्वोऽस्मीति च मन्यते । ग्राह्येभ्योऽभेदादिति भावः ॥ ९८ ॥

यथाऽयं संपरिष्वक्तः स्त्रियाऽतिप्रियया पुमान् ॥

न बाह्यं वेद किमपि नांतरं वेद कश्चन ॥ ९९ ॥

परिच्छिन्नज्ञानाभावसिद्ध्यर्थं तत्रैवान्यदृष्टान्तमाह । यथाऽयमिति । यथ
ऽयं पुमान् नीरोगो युवातिभोगी अतिप्रियया स्त्रिया परिष्वक्तो दृढमाश्रि-
तः न बाह्यपटादिकं किमपि वेद जानाति, न किंचनांतरं मानसं
दुःखादिकं वेद ॥ ९९ ॥

एवं तस्यामवस्थायां प्राज्ञात्मा लिङ्गितः किल ॥

पुरुषोऽयं न जानाति बाह्यं किंचन नांतरम् ॥ १०० ॥

दाष्टान्तमाह । एवमिति । एवं तस्यां संप्रसादावस्थायां प्राज्ञात्मा
लिङ्गितः प्राज्ञतां गतः पुरुषोऽयं बाह्यं किंचन किमपि वस्तुजार्तं न
वेद, नांतरं वेद ॥ १०० ॥

न ह्ये रूपमतिच्छिदं पुंसोऽपहंतपातकम् ॥

अमर्यं वाऽपूर्वकाममात्मकाममकामकम् ॥ १०१ ॥

प्राज्ञेश्वरयोरभेदावस्थारूपमाह । तद्वे इति । तद्वेदांतेषु प्रसिद्धं पुंसो
रूपमिति छंदमतिक्रान्तः छंदः कामो यस्मात्तत्तथा । अपहतपातकं
पुण्यपापासृष्टं " असंगो नहि सज्जते " इति श्रुतेः । अभयं च द्वितीया-
भावात् । पूर्वं कामा अतिक्रान्ता इत्युक्तमपूर्वमकाममिति बोध्यम् ।
तद्वैक्यमकामम् । कुतो ऽकामम् । मनोधर्मत्वेन निष्क्रान्तत्वात्कामानां
तेनैव सहेति । कुतो निष्क्रान्ता अत आह । आत्मकाममागमापायित्वेन
समाप्तत्वात् । कुतः संप्राप्ताः । यतस्तद्रूपं विचार्यमाणे आत्मकामं
पराकाम्यमानं तत्तत्सर्वमात्मनि कल्पितत्वादात्मेवेति भावः ॥ १०१ ॥

शोकांतरमिति ग्राह्यं भवत्यत्र पिता ऽ पिता ॥

माता ऽ माता तथा लोका अलोका असुरासुराः ॥ १०२ ॥
एतदन्तरं पञ्चपादादौ शोकांतरमिति पाठः श्रुत्यनुसारात् । तस्य
पूर्वेणान्वयोऽतोपहतपातत्वात् । अकामः स एव शोकांतरं शौरशून्य-
मित्यर्थः । एवं प्रत्यक्षतः कामादिसर्वधराहित्यमुक्त्वेदानीं तद्वेतु-
कर्मात्पाविचारहितत्वमाह । अत्रेति श्रुतिः । ग्राह्यं-अत्र सुपुत्रे स्थाने
प्रकृतरूपस्यात्मनः पिता जनयिता अपिता भवति कर्महेतुकं हि जनक-
त्वं वदति । कर्म च अपहतपातकमित्युक्तः । तथा माता जनयिष्यपि
भमाता तद्वेतुकर्माभावात् । लोकाः कर्मविद्याभ्यां जिता जेतव्याश्चा-
ल्लोकाः कर्मसंबन्धात्यपात् । सुरा देवाः कर्मांगभूताः असुराः साध्यसा-
धनसंबन्धाभिधायकाः ॥ २ ॥

वेदा अवेदा अत्र स्युस्तेनो ऽस्तेनश्च जायते ॥

भ्रूणहा ऽ भ्रूणहा चांडालो ऽ चांडालश्च पौष्कसः ॥ ३ ॥
वेदाः अवेदाः अत्र सुपुत्री स्युः संपद्यते । स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णहर्ता
अस्तेनः, तत्कर्तृत्वाभावात् । भ्रूणहा ब्राह्मणं हन्ता अभ्रूणहा । न केवल-
मागतुकेन विनिर्मुक्तोऽपितु सहजेनापीत्याह । चांडालः ब्राह्मण्यां
शूद्राज्जातः जरूपा चांडाल एव सोऽचांडाल एव, तज्जातिनिमित्तकर्मा-
संबन्धात् । शूद्राणां ब्राह्मणांज्जातो निपादस्तस्मात् क्षत्रियाणां जातः
पुष्कसः ॥ ३ ॥

अपौष्कसोऽस्ति श्रमणो श्रमणस्तापसोऽन्यथा ॥
 पुण्यं पापं तथाऽन्वेति न तदा हृदयस्थितान् ॥ ४ ॥
 सर्वान् शोकचयांस्तीर्णस्तदा स्यात्स्वे सुखेस्थितः ॥
 शरत्सलिल इव स्वच्छ एको द्रष्टाऽद्वितीयकः ॥ ५ ॥

स एव पौष्कसोऽपि अपौष्कसः । श्रमणः परित्राट् स यत्कर्मनिमित्तो
 भवति तेन तदा विनिर्मुक्तत्वात् अश्रमणः । तापसो वानप्रस्थः सोऽन्यथा
 अतापसः तदाश्रमविहितकर्मसंबंधाभावादित्यर्थः । सर्वधजनकानां
 कर्मणामानृत्यात् द्विधोपसंहृत्य तदतीतत्वमाह । पुण्यमिति । पुण्यं
 शास्त्रविहितं कर्म न अन्वेति न संबध्यते । पापं विहिताकर्मतिसिद्ध-
 क्रियाकरणलक्षणं नान्वेति न संबध्यते । “ नन्वागतं पुण्येनान्वागतं
 पापेन ” इति श्रुतेः । कुत एतद्वेतुकामाभावात् । तदा सुपुत्रे हृदय-
 स्थितान् सर्वान् शोकचयान् तीर्णं इत्यनंतराद्यपावेन संबंधः । यस्मा-
 दिति वाक्योक्तरूप आत्मा तदा तस्मिन्सुपुत्रकाले हृदयस्थाया बुद्धेः संब-
 धिनः सर्वान् शोकान् तदेतुभूतान्कामान् तीर्णोऽतिक्रांतो भवतीत्यर्थः ।
 तदा तस्मिन्काले स्वे सुखे स्थितः बाह्यसुखसाधनाभावात् । कामाभावादे-
 व शरत्सलिल इव स्वच्छः शरत्काले निर्मले जलमिव शुद्धः मलिनता-
 या आगंतुकत्वात्तदेत्वभावात् तदभावः । एकः सजातीयस्य द्वितीय-
 स्याभावात् । अद्वितीयकः विजातीयस्याभावात् । द्रष्टा साक्षान्मनः-
 बंधाभावेऽप्यलुप्तप्रकाशः । अनेन स्वगतभेदाभावोऽपि सूचितः ।
 तथाच श्रुतिः—‘ नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विचक्षे अविनाशित्वात्, नतु
 तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्प्रच्येत् ’ इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

गतिरेषाऽस्य परमा संपदेया पराऽस्य च ॥

एषोऽस्य परमो लोक आनंदः परमोऽस्य च ॥ ६ ॥

जनकपतिवत्कर्मसंग्रहकृपां श्रुतिमर्थतः पठति । गतिरिति । अस्य
 शुद्धरुपाधिकस्या एषाऽतिछंदवाऽप्योत्तमं परमा नेष्टिही गतिः, अन्या
 मग्नादिगतयस्त्वपरमास्तासामत्रैव समाप्तेः । एषाऽस्य विज्ञानमयस्य

परमोत्कृष्टः संपद्विभूतिरकृतकत्वात् । अस्य विज्ञानमप्यस्यैव यथोक्तः
सुपुत्रो परमात्मैक्यलक्षणः परमो मोक्षरूपो लोकनाल्लोकोः स्वयज्योतिः
स्वभावः । आनन्दः परमोऽस्य सुपुत्रस्य एवः स्वरूपानुभवलक्षणः
आनन्दः परमः साधनासाध्यो निरतिशयः ॥ ६ ॥

अस्यैवानन्दरूपस्य भूतान्यन्यानि भामिनि ॥ -

मात्रांस्तु उपजीवन्तीत्येष दृष्टांत ईरितः ॥ ७ ॥

“एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्राण्युपजीवन्ति” इतीमां श्रुतिम-
र्थतः पठति । अस्येवेति । हे भामिनि । अस्यैव ब्रह्मानन्दस्य मात्रां
कणां विषयेन्द्रियसंबन्धकाले प्रतीयमानां अन्यानि भूतानि आविद्यकानि
ब्रह्माविस्तीर्णपर्यन्तानि उपजीवन्ति उपभुञ्जते । वस्तुतोऽस्मादन्यस्यान-
न्दस्याभावात् । एष श्रुत्युक्तो दृष्टांत ईरितः ॥ ७ ॥

दाष्टांतिकं चित्तवृत्ते यथावदवधारय ॥

नानाजन्मकृतासंख्यकर्मसंस्कारसंस्कृतः ॥ ८ ॥

अथानादिकालमात्रस्य संसारसागरेऽतिगंभीरे सुखदुःखादिरूपे जन्मम-
रणजले शोकमोहादितरंगाकुले निमज्जतो जीवस्य संसारं दर्शयित्वा
यथा पुण्यवशात्कल्पाणं भवति तथाऽन्ते वैराग्योपसंहारपूर्वकं दर्शयति,
दाष्टांतिकमित्यादिभिर्द्विचत्वारिंशद्भिः श्लोके । हे चित्तवृत्ते दाष्टांतिक-
मुदाहरणं यथावदवधारय निश्चिनु । एकस्मिन्मुदाहरणे निश्चितार्थोऽन्य-
त्रापि निश्चेतुं शक्यते इत्यभिप्रायेण दाष्टांतिकावधारणमिति तदेवाह ।
नानाजन्मकृतासंख्यकर्मसंस्कारसंस्कृतः नानाजन्मभिः कृतानि असं-
ख्यानि कर्माणि तेषां संस्कारा तैः संस्कृतः । तद्विषयकसंस्कारविशिष्ट
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

ब्राह्मणादिशरीराणि धर्मयोग्यानुपागतः ॥

लोकवृत्तानुसारेणाधीतवेद इति स्मरन् ॥ ९ ॥

पुनः कीदृशीं दशां ब्रह्मो ऽत आह । ब्राह्मणादीति । धर्मयोग्यानि ध-
र्मसंपादनसामर्थ्ययुक्तानि ब्राह्मणादिशरीराण्युपागतः । आदिना क्षत्रि-

यवैश्यपोग्रहणम्, त्रैवर्णिकस्यैव वेदाधिकारात् । लोकवृत्तानुसारेण
लोकानां वृत्तमाचारः द्विजा वेदं पठन्त्येवात्मकस्तुत्यानुसारः तदनु-
सरणमपि वेदं पठिष्ये इत्यात्मकस्तेन अर्घातवेद इति स्मरन् लोक-
वृत्तं ध्यायन्नित्यर्थः ॥ ९ ॥

अध्यापनं करिष्यामि शिष्याः स्युर्बहवो मम ॥

ततो धनं गृहीत्वाऽहं भविष्यामि धनाधिकः ॥११०॥
लोकवृत्तानुसारमेव दर्शयति । अध्यापनमिति । अध्यापनं करिष्यामि ।
मम बहवः शिष्या भवेयुः । ततोऽध्यापितेभ्यः शिष्येभ्यो धनं गृही-
त्वा धनाधिको धनवृद्धो भविष्यामि ॥ ११० ॥

याजनैरर्जितधनस्ततोऽप्यधिकचित्तयुक् ॥

कुलाद्याचार्यतां गत्वा संपत्पारमुपागतः ॥ ११ ॥
पुनः कीदृशो ऽत आह । याजनैरर्जितधनः संपादितचित्तः ततः पूर्व-
संपादिवात् अधिकचित्तयुक् अधिकधनसंपन्नः कुलाद्याचार्यताम् । आ-
दिना वर्णादिपरिग्रहः । गत्वा आचार्यत्वं स्वीकृत्य संपत्पारं संपदां स-
मृद्धीनां पारमेष्ठं प्राप्तः ॥ ११ ॥

तर्पयिष्यामि गृहिणीं ब्रह्मालंकारभोजनैः ॥

वंचयित्वाऽपि पितरौ स्वाद्यैः परिमलैरिति ॥ १२ ॥
संपारमेव विवृणोति । तर्पयिष्यामीति । ब्रह्मालंकारभोजनैः ब्रह्मणि
चाधोब्रह्मादीनि अलंकाराः कर्णग्राणभूषणादीनि भोजनानि भुजिक्मि-
पापोष्पानि संहृष्टवदुग्धादीनि ते । ननु पित्रादिभ्यो दातव्यं धर्मशा-
स्त्रानुसारादित्याशङ्क्य धर्मः कोपभोक्ष्यत्वे तत्कालमैदिकफलमेव कृत्यं
करिष्यामीत्याह । वंचयित्वाऽपि वर्जयित्वापि । पितरौ माता च पिता
च तौ । स्वाद्यैः स्वादितुं भक्षयितुं योग्याः स्वाद्या अपूपलङ्घकादयः
तैः । परिमलैर्जनमनोदरेः गंधैः 'विमर्दित्ये परिमलो गंधे जनमनोदरे'
इत्यमरः ॥ १२ ॥

दर्शनानि पठन्त्येवं लाभं पूजां यशः स्मरन् ॥

कृतोदाहोऽथ कलनं पित्रा मात्रा ऽमजेन वा ॥१३॥

नन्वीदृशस्य शास्त्राण्युपकरिष्यति नेत्याह । दर्शनानीति । दर्शनानि शास्त्राणि एवं पठन्ति । एवं कथम् । लाभं पूजां यशः स्मरन्, लाभार्थमेव शास्त्राणि चरितार्थानि । नतु परलोकोपकारीणीत्यर्थः । अथानंतरं गृहिणीमिति पूर्ववासनां साधयन् कृतोद्वाहः कृतपरिणयनः । साक्षान्मायावतारगृहिणीसंबन्धे जाते एव पित्रा मात्रा ऽग्रजेन उपेष्ठेन वा इत्यादितृतीयांतानामनंतरपूर्वार्थेनान्वयः । कर्त्तुं कलहम् ॥ १३ ॥

अन्येन वा पालकेन सह कृत्वा पृथक् स्थितः ॥

गृहे गृहिण्यैवाक्रान्ते तदीयत्वेन विश्रुते ॥ १४ ॥

अन्येन वा पालकेनान्नादिदाना सह कलहं कृत्वा पृथक्स्थितो विभक्तः । यथा मायया जीवो विभाजितस्तथा ऽयमपीति भावः । स्त्रियं प्राप्तस्य स्वरादिसादृश्यं सार्धेनाह । गृहे इति । हे तन्वि पुरुषः स्वस्मसादेन मायया गृहे वसति । अहंताममतादिदृष्ट्यैव वशीकृतो गृहाभमी भवतीत्यर्थः । बाहुल्येन सामान्यतो ग्रहासक्ताना व्यवहारः । कीदृशे गृहे । गृहिण्यैव गृहाधिष्ठान्या पत्न्या स्वायत्तीकृते । पुनः तदीयत्वेन विश्रुते 'गृहिण्या एव गृहम्' इति प्रसिद्धे, गृहिणीशब्दयोगशक्तेस्तस्यामेव संभवात् । गृहं विद्यते यस्याः सा गृहिणीतिनिरुक्तेः ॥ १४ ॥

स्वर्गोन्मेषविडालानुचरभावमुपागतः ॥

वसति प्रायश्चास्तन्वि त्वत्प्रसादेन पूरुषः ॥ १५ ॥

एवं सति पुरुषः कीदृशः । स्वर्गोन्मेषविडालानुचरभावमुपागतः स्वरो गर्भः, गोर्बलीवर्दः, स्वा सारमेयः, विडालो मार्जारः, तेषां अनुचरभावं शिष्यभावं तद्गृहीतवृत्तिकत्वम् । यथा स्वरः सर्पा पादताडितोऽपि तां न त्यजति । यथा बलीवर्दः त्यक्तभारोऽपि शक्यीमनुगच्छत्येव । ध्वनको यथा कोष्ठादिना ताडितोऽपि गृहं न मुञ्चति । मार्जारः कदाचित् दुग्धादिरसमनुभूय पुनस्ताडितोऽपि न तद्गृहं त्यजति । इन्द्रियजितस्य गृहिणो ऽर्चनादिकमपि विडालाध्यानवदेवाभ्युपकदशनमेव ध्यायतीति प्रसाद इति भावः ॥ १५ ॥

अथ जातेष्वपत्येषु तन्मूत्रामेध्यचर्चितः ॥

जनेषु श्लाघतेऽत्यर्थमेवा मे कन्यका खलु ॥ १६ ॥

संप्रति जातपुत्रस्य धनाशां वर्णयति । अथेति सार्धद्वयेन । अथ अ-
नंतरमपत्येषु पुत्रादिषु जातेषु तन्मूत्रामेध्यचर्चितः अपत्यमूत्रामेध्या-
भ्यां मूत्रपुरीषाभ्यां संयुक्तः सन् जनेषु लोकेषु स्थित्वाऽत्यर्थमतिश-
येन श्लाघते स्वौत्कृष्टं वर्णयति । कथं श्लाघते । एषा मे कन्यका
खलु स्वभर्तृवंशविवर्धनी । अहो मे भाग्यं पश्यत लोका-यन्ममांगेषु पु-
त्रमूत्रामेध्यचर्चनं, पुत्रादिकं विना कुत ईदृशी दशेति ॥ १६ ॥

पंचमाससुतश्चायं गृहिण्यस्ति गुरुदरी ॥

इत्येवमादिभिः कृत्यैर्नरा दारादितत्पराः ॥ १७ ॥

केन चित्पृष्ट-पुत्रोऽस्ति कुलालंकार इति । उत्तरमुवाच-अयं भवतां व-
रणारविंदमधुकरः चिरंजीवी पंचमाससुतो वर्तते-। अन्पोऽप्यस्ति
स्मिन्मा आह । गृहिण्यस्ति गुरुदरी, स्थलगमिणीत्यर्थः । इत्येवमादि-
भिः कृत्यैः कार्यविशेषैः दारादितत्पराः दारयन्ति-दाराः आदिर्येषां पु-
त्रादीनां नरा दारादयः तेषु तत्पराः । अहर्निश तद्योगक्षेमचिन्तापुरा
नराः । इत्यस्यानंतरपूर्वाभिनेयान्वयः ॥ १७ ॥

नयन्ति यौवने कालं स्वर्णालम्भक्षणं परम् ॥

अथ वृद्धत्वमापन्ने प्रिया तस्यांगमुत्तमम् ॥ १८ ॥

हिंहीरपिंडसदृशं मुखं सर्पयिलोपमम् ॥

कार्पासयीजसदृशे नेत्रयोः कृष्णतारके ॥ १९ ॥

यौवने स्वर्णालम्भक्षणं परं कालं नयन्तीति संबंधः । स्वर्णेनालभ्यः क्षणो
यस्य तत्तथा । स्वर्णेनापि न प्राप्यते स क्षणः चेत् परवक्ष्यपरापणता
यस्मिन् क्षणे भवेत् तर्हि त्रुयेव कालं नयन्तीति भावः । संप्रति दुःख-
दुःखं वृद्धास्थो निरूपयति । अथेति सार्धसप्तभिः । अथेत्पनंतरं वृद्धत्व-
मापन्ने तस्मिन्पुरुषे तस्य प्रिया प्रेमपात्रीभूता पत्नी तं परित्यजती-
त्युक्तं सप्तमेनान्वयः । किं कृत्वा । तस्य भर्तुः उत्तमयोगं शिर

दिडिरिपिडसदृशं दिडीरस्य फेनस्य पिंडः समूहः तेन तुल्यं ' दिडीरो-
ऽब्धिकफः फेनः ' इत्यभिधानात् । वीक्ष्य दृष्ट्वा । इत्यतो द्वितीयांताना-
मनपैव संबंधः । तथाहि पुनः किं कृत्वा । सर्पविलोपमं सर्पस्य विल-
मुपमा यस्य तन्मुखं वीक्ष्य । पुनः कार्पासबीजसदृशे कार्पासस्य बीजं
तत्तुल्ये नेत्रयोः कृष्णतारके कनीनके ' तारकाऽक्षः कनीनका '
इत्यमरः ॥ १८ ॥ १९ ॥

रिक्तपेशीसमाकृतिं दरीतुल्यमथोदरम् ॥

चलपत्रदलप्रख्यां कंधरां धमनिश्रिताम् ॥ १२० ॥

पुनः रिक्तपेशीसमाकृतिं रिक्ता चासौ पेशी अंडः तत्समा तुज्या समंता-
त्कृत्तिश्चर्म शरीरत्वक्ताम् । पुनः दरीतुल्यमथोदरं दरी चर्मनिर्मिता
नदीतरणसाधनं तत्तुल्यमुदरम् । पुनः चलपत्रदलप्रख्यां चलपत्रोऽव-
त्पः तस्य दले पत्रं सदाचलं तेन प्रख्यां सदृशीं कंधरां ग्रीवां धमनिसं-
श्रितां धमनिभिर्नाडीभिः संश्रितां धृताम् ॥ १२० ॥

कंठं घुरघुराशब्दयुक्तं व्याघ्रगलोपमम् ॥

अधिज्यधनुषातुल्यं पृष्ठं वंशास्थिसंभृतम् ॥ ११ ॥

कंठं घुरघुरा इत्यनुकरशब्दयुक्तम् । कस्य शब्दवत् । व्याघ्रगलोपमं
व्याघ्रः सिंहः तस्य गलं कंठो यथा घुरघुराशब्दमव्यक्तरवं करोति
तथाऽस्य कंठम् । अधिज्यधनुषा, अधिगता ज्या यस्य तदधिगतज्यं तच्च
धनुः तेन सदृशं पृष्ठं पृष्ठभागं, वंशास्थिसंभृतं वंशेन युक्तानि अस्थीनि
तैः भृतं संपादितम् ॥ ११ ॥

तूलगोलसमं-शिश्रं नितंबं मुष्टिसंमतम् ॥

नासां गलच्छेदमाबिंदुमुक्ताफलविभूषिताम् ॥ २२ ॥

तूलगोलसमं शिश्रं तूलस्य कार्पासस्य गोलः तेन समं तुल्यं शिश्रं
मेढ्रम् । मुष्टिसंमतं मुष्टिपरिमितं नितंबं पृष्ठाधोभागे मांसापडद्वयम् ।
नासां गलच्छेदमाबिंदुमुक्ताफलविभूषितां, गलच्छेदनासिकाछिद्रात्, पतत्र
श्लेष्मा यफः तस्य बिंदुः मुक्ताफलमिव तेन विभूषितामलंकृताम् ॥ २२ ॥

नष्टकूष्मांडगंधाढ्यं वीक्ष्यास्यानिलमन्वहम् ॥

चंडालस्पर्शसदृशं मत्वा तत्स्पर्शमात्मनि ॥ २३ ॥

नष्टकूष्मांडगंधाढ्यं नष्टं गलितं कूष्मांडस्य फलं तस्य गंधः पूतिगंध-
स्तेनाढ्यं पुक्तमास्यानिलं मुखवायुं वीक्ष्याप्राप्य अन्वहं प्रतिदिनमात्मनि
स्वदेहे तत्स्पर्शं पतिदेहस्पर्शं चाण्डालस्पर्शसदृशं चांडालस्य स्पर्शोऽति-
निषिद्धः तेन सदृशं मत्वा ॥ २३ ॥

परित्यजति तं स्वामी यथा दासमशक्तिकम् ॥

पुत्रा उपहसंत्येनं सुतरां च स्तुषा ऽसती ॥ २४ ॥

तं भर्तारं परित्यजति । कथं परित्यजति । स्वामी राजादिः यथाऽश-
क्तिकं न शक्तिर्यस्य तथा तं दासं सेवकं परित्यजति तथा । पुत्रा
उपहसति । पुनं पितरम् । च पुनः स्तुषा पुत्रवधूः असती हसति । स-
ती चेत्कथं हसेत् अत आकारछेदः कर्तव्यः ॥ २४ ॥

कदाचित्कश्चिदप्येतत्पालितेषु जनेषु तम् ॥

भूतोपयोगमपि न प्रतिपत्त्यापि सेवते ॥ २५ ॥

कदाचित्कस्मिंश्चिदपि काले पालितेषु रक्षितेषु पुत्रादिषु जनेषु तं
भूतोपयोगमपि भूतो जात उपयोगो रक्षणादिरूपो यस्य तमपि
प्रतिपत्त्यापि वयमुपकृताऽनेनेति प्रतिपत्त्या ज्ञानेनापि न सेवते न भजते
इत्यर्थः ॥ २५ ॥

प्राप्ते सन्निहिते मृत्यौ यथा ऽनः सुसमाहितम् ॥

उत्सृज्यात्पेचमात्मा शरीरस्योर्द्धमुद्धसन् ॥ २६ ॥

स्वप्नजागरणप्रामिषच्छोकांतरप्राप्तिं श्रुत्युक्तदृष्टान्तपूर्वकमाह सार्धद्वयेन ।
प्राप्ते इति । सन्निहिते मृत्यौ मरणे प्राप्ते यथाऽनः लोके अनः शब्दं
सुसमाहितं सुप्रभृशं वा सुसन्नादिदृष्टोपस्करैः संपन्नं सत् उत्सर्ज्याति
नानाविध शब्दं कुर्वन् गच्छेत् । यथाऽयं दृष्टातः एवमेवायं शरीरस्पर्शं
यी आत्मा शिवात्मा आत्माविष्टं शिवां वा उर्ध्वं उद्धसन् उर्ध्वोद्गता
भवति ॥ २६ ॥

याति प्राज्ञेनात्मना समन्वारूढः सुलोचने ॥

आम्रमौदुंबरं वाऽपि पिप्पलं वाऽन्यवृक्षतः ॥ २७ ॥

हे सुलोचने प्राज्ञेन स्वयं ज्योतिःस्वभावेनात्मना स्वचिदाभासद्वाराऽन्वा-
रूढो व्याप्तो भानुना स्वप्रतिबिम्बद्वारोदपात्रवत् मरणकालिकानेकवेद-
नार्तः सन् उत्सृजन् द्विकादिशब्दं कुर्वन् याति गच्छति । एवं सति य-
दोत्सर्जयाति तदा कथं शरीरं त्यजतीति विवक्षायां तत्सदृष्टान्तमाह ।
आम्रमिति । आम्रस्य फलमात्रमुदुंबरस्य फल्मौदुंबरं पिप्पलं वा-
ऽन्यफलम् ॥ २७ ॥

प्रमुच्यते तथाऽयं ना स्वांगेभ्योऽपि प्रमुच्यते ॥

ततोऽवस्थामंतकाले तस्याकर्णय भामिनि ॥ २८ ॥

बंधनात् वातादिभिन्नित्वशात् प्रमुच्यते विमुच्यते विच्छिद्यते यथा त-
था ऽयं ना पुरुषः पूर्वोक्तचिदाभासप्रकाशितः सन्स्वांगेभ्यः देहावपवे-
भ्यश्चक्षुरादीन्द्रियस्थानेभ्यः संप्रमुच्यते सम्पङ्गेकीभावेन प्रकर्षेण निर्ले-
पेन मुच्यते । कथंभूत आत्मा भक्षतः निर्विकारः सत्त्वेन देहं त्यज-
ति । ननु फलं तु क्षतमपि भवतीति चेन्नाक्षतफलस्यैव दृष्टान्तत्वेन
विवक्षितत्वादिति अंतकाले ऽवस्थां वर्णयितुं प्रतिजानीते । तत इति ।
हे भामिनि तस्य पूर्वोक्तस्य परलोकाविर्गतुरात्मनोऽतकोऽवस्थामंत-
कालदशमाकर्णय शृणु ॥ २८ ॥

न वदति न शृणोति नेक्षते ऽसौ

न रसयते मनुते न जिघ्रसीह ॥

स्पृशति न किमपीति नोविजाना-

त्यपि किमपीति वदत्सु बंधुपूचैः ॥ २९ ॥

अंतकालावस्था कीदृशीत्यत आह । न वदतीति । इति बंधुपूचैस्वरे-
ण वदत्सु कथयत्सु या दशा भवति सा ज्ञेयाऽतकालावस्थेति शेषः ।
बंधवः समागत्य तत्र किं वदत्यंतं आह । न वदतीति । असौ वाग्नुपापारं
न करोति । न शृणोति शब्दमिति शेषः । नेक्षते न पश्यति । अहं चे

मिषः पुत्रः अहं ते मिषो ज्ञातेत्यादिशब्देः प्रेरितोऽपि न वदनादि-
व्यापारं करोति । न रसपते रसनाव्यापारमपि न करोति । कदुत्य-
क्तादिरसं नानुभवतीत्यर्थः । न जिघ्रति गंधो नोषदत्ते । किमपि न
स्पृशति, किमपि शीतमुष्णं नानुभवतीत्यर्थः । न मनुते संकल्प वि-
कल्पं वा न करोति । संकोचे मानामावादाह । नो विजानाति किमपि
सामान्यज्ञानं नास्तीति । वक्तुः श्रोतुः द्रष्टुः रसयितुगंतुग्रातुः स्पृष्टु-
र्विज्ञातुश्चाभावादिति भावः ॥ २९ ॥

जलायुका तृणस्यांतं गत्वा ऽऽक्रम्य तृणांतरम् ॥

यथोपसंहरत्यात्मस्वरूपं प्राक् तृणस्थितम् ॥ ३० ॥

उत्सर्जघातीत्यस्य शाकट्यवत्किं संसारस्यानीयं प्राप्तेयं किंवा गंतव्य-
शरीरांतकमित्यत उक्तं श्रुती तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वमज्ञा-
चेति, विद्याशब्देन विहितप्रतिसिद्धादिरूपमात्मज्ञानव्यतिरिक्तं ज्ञानमा-
त्रमुच्यते, बाह्यमनःसाध्यं सर्वकर्मशब्देनोच्यते, तदुत्पन्नफलभोगज-
नितः संस्कारः पूर्वमज्ञाकार्यकारणयोर्द्विविधार्थं समाप्तः, तदकरणे प-
रलोकाय गच्छंतं विद्याकर्मणी धनुगच्छतः पूर्वमज्ञा चेति त्रयं शुभमे-
वानुष्ठेयमिति तान्प्रयोगमेवं संभृतसंभारो देहांतरं प्रतिपद्यमानः कथं
प्रतिपद्यते ऽतः श्रुत्युक्तदृष्टांतपूर्वकमाह द्वाभ्याम् । जलायुकेति ।
यथा नृणजल्लूका पूर्वतृणस्थितमात्मस्वरूपं पूर्वाविषयमुपसंहरति ॥ ३० ॥

तथा ऽयं पुरुषो देहांतरमाक्रम्य कर्मतः ॥

पूर्वदेहात्स्वस्वरूपमुपसंहरति क्षणात् ॥ ३१ ॥

तथा नृणजल्लूकावदयं पुरुषः पूर्वदेहात् पूर्वोपात्तं देहं निहत्य स्वप्नप्रति-
पत्सुरिव पातयित्वा ऽविद्यां गमयित्वा ऽचेतनं कृत्वा देहांतरं श-
रीरांतस्माक्रम्य कर्मतः कर्मफलभूतं प्रसारितया वासनपेव फेवलं प्र-
दित्वा स्वस्वरूपं क्षणात् तत्क्षणमेवोपसंहरति । यदेवं तत्रैवाहमित्या-
त्मभावं प्रतिपद्यते न तु पूर्वदेहे । एतादृशावेव ग्रहणत्यागी न विपरी-
तार्थकावैत्यर्थः ॥ ३१ ॥

पेशस्कारी यथा पेशो मात्रामात्रमुपागतः ॥

अन्यन्नवतरं रूपं कल्याणं कुरुते जवात् ॥ ३२ ॥

एवं शरीरांतरमुपादत्ते भूतपंचकारभ्यमाणां प्रतिगच्छति, तत्किं भूतपंचकम्, नित्योपात्तमेव पूर्वदेहोपमर्देन पुनर्देहांतरमारभ्यते, अहोस्विदन्पवन्पदेहमारभ्यते इति संज्ञेहे द्वितीये पक्षे नानाभावादित्यभिप्रत्य ग्रथयपक्षमेवागीकृत्य श्रुत्युक्तदृष्टान्ते कथयन्नाह त्रिभिः । पेशस्कारीति । तत्र दृष्टान्तो यथा लोके पेशः सुवर्णं तत्करोतीति पेशस्कारी सुवर्णकारः पेशस सुवर्णस्य मात्रामात्रमुपागतः सुवर्णमार्गं गृहीत्वा भन्यत् नवतरं पूर्वस्माद्भवनाविशेषात् नवावपि नवतरमभिनवतरं कल्याणात् कल्याणतरं रूपं कुरुते तनुते निर्मिनोति जवात् ॥ ३२ ॥

तथैव पुरुषः पूर्वं परित्यज्य कलेबरम् ॥

अन्यन्नवतरं रूपं कल्याणं कुरुते स्वकम् ॥ ३३ ॥

दाष्टान्तमाह । तथैवेति । पुरुषस्तथैव पूर्वं कलेवरं शरीरं परित्यज्य अन्यन्नवतरं कल्याणं रूपं स्वकं स्वीयं स्वरूपं कुरुते निर्मिमीते ॥ ३३ ॥

पिड्यं गांधर्वमथवा देवं ब्राह्मणमथापि वा ॥

प्राजापत्यमथाऽन्येषां भूतानां च यथाक्रियम् ॥ ३४ ॥

किं तदित्यत आह । विन्यमिति । पितृभ्यो हितं पितृलोकमोगयोन्यम्, अथवा गावर्दे, देव, ब्राह्मं ब्रह्म हिरण्यगर्भं. सङ्क्षोक्तभोगयोग्यं, प्राजापत्यं विराट् लोक्तभोगयोग्यम् । किंवदुना यथाकर्म यथाश्रुतमन्येषां भूतानां प्रेतनिर्धगादिशरीरं कुरुते इति प्रत्येकं संबंध्यते । यथाक्रियं क्रियते इति क्रिया ध्यापारमात्रं तामनतिक्रम्य यथाक्रियं कर्मानुसारादुत्कृष्टानुत्कृष्टदेहमिति गावः ॥ ३४ ॥

एवं परिभ्रमन्नसिंहलोके मुष्टिमश्न सर्वदा ॥

अचिद्याबुद्धिनिर्मग्नो नोन्मज्जति कदाचन ॥ ३५ ॥

नन्वेव ससारसागरे निमग्नो णतु. कदाचिदुन्मज्जेदपीत्यत आह । एवमिति । एव पूर्वोक्तप्रकारेणास्मिन् लोके ऽमुष्टिमश्न परलोके सर्वदा

परंभ्रष्टन् अविव्यावुद्धिनिर्ग्रः अविद्या मूलाज्ञानं बुद्धिश्च तज्जन्यभ्रांतिः
तत्र निर्मग्नो भ्रांतिविषयग्रस्तो भ्रांतिविषयानेव पश्यति । नतु स्वरूप-
मपीत्पाशयेनाह । नोन्मज्जति कदाचन ईश्वरानुग्रहं विना न विमुच्यत
इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

कुर्वन्तः कर्म कर्मैव श्रेयोरूपं वदन्ति ये ॥

मृदाः कापुरुषा मृत्यो जरा मृत्युं प्रयांति ते ॥ ३६ ॥

नन्वीश्वरानुग्रहेणैव चेत् ज्ञानं तदा 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता
जनकादयः' इत्यादिस्मृतेः का गतिरित्यार्थक्येश्वरार्पितकर्मपरत्वा-
त्स्मृतेः केवलकर्मणः संसारहेतुत्वमेवेत्पाशयेनाह । कुर्वन्त इति ।
ये कर्म कुर्वन्तः । ईश्वरार्पणबुद्धिं विनेति शेषः । कर्मैव श्रेयोरूपं श्रेयः
साधनं वदन्ति । मृदा वाक्काः कापुरुषाः कुत्सित्वाः पुरुषाः "पुरुषे त्वेव
आविस्तरामात्मा" इति श्रुतिप्रतिपादिताविभक्तिसाधनपुरुषदेहफलात्म-
ज्ञानाभावात् । भूयः पुनःपुनः जरा मृत्युं मरणं ते प्राप्नुवन्ति । तथाच
श्रुतिः—“परां च कामाननुयन्ति वाक्काः ते मृत्योर्पांति वित्तस्य प्राश-
म्” इति । मृत्योर्विद्यादिसमुदायस्य वित्तस्य विस्तीर्णस्य पार्श्व-
पार्श्वते वध्यते ऽनेन प्राशः तं प्राशं देहं द्विषादिसंयोगवियोगरक्षणम्,
अनवरतं जन्ममरणजरारो ग्राह्यनेकानर्थभ्रातं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

पराग्वृत्तीर्नाद्रियाणि कृत्वा हिंस्तितवान् विभुः ॥

अतः पराग्नं जनः पश्यन्नांतरात्मानमीक्षते ॥ ३७ ॥

ननु भावानां जन्ममरणं कथमिति तत्राह । परागिति । विभुः परमेश्व-
रः । ईन्द्रियाणि पराग्वृत्तीनि पराग्नौ चाग्नेषु विषयेषु वृत्तिर्येषां तानि
कृत्वा हिंस्तितवान् हननं कृतवान् । कर्षं तेषां हननं नाशः नष्टानां च
न विषयेष्वपनष्टाणां ऽनर्थहेतुता इति चेद्यदेवैन्द्रियाण्यन्तर्मुक्तानि स्युस्त-
दा तान्यात्मनिष्ठतया अमृतत्वसाधनानि इत्यत ईन्द्रियाणि बहिर्मुक्तानि
यथानीति यत्तेषां हननमेव कृतमिति भावः । अतः पराग्नमुत्पत्त्यादेव जनः
पराग्नं पराग्न्यान् शब्दादिविषयानेव पश्यन् उपलभ्यते, नांतरात्मानमी-

क्षते । तथाच श्रुतिः— “परां चि स्त्रानि व्यवृणत्स्वर्यभूतस्मात्परह् पश्यति नांतरात्मन् ” इति । परमात्मा स्वानीन्द्रियाणि परां चि बहिर्मुत्तानि व्यवृणत् हिंसितत्वान् । तस्माज्जनः पराह बाह्यान् विषयान् पश्यति । नांतरात्मानमिति विमक्तिलोपदृष्टादस इति तदर्थः ॥ ३७ ॥

जन्मजन्मांतराभ्यस्तपुण्योपचयवान् पुनः ॥

ईक्षते प्रत्यगात्मानमावृताक्षो ऽमृतेच्छया ॥ ३८ ॥

नन्वेवं सत्यनिर्मापत्तिरित्यत आह । जन्मेति । जन्मजन्मांतराभ्य-
स्तपुण्योपचयवान् अनेकजन्मस्वभ्यस्तानि पुण्यानि पुण्योत्पादकानि
ईश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितानि निष्पादीनि तेषामुपचयः समूहस्तद्वान् ।
‘अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ’ इति स्मृतेः । पुनः शुद्धां-
तःकरणः । प्रत्यगात्मानं प्रत्यक् चासावात्मा चेति प्रत्यगात्मा ।
मतीच्येवात्मशब्दस्य कूटस्वात् । योगेनापि आप्नोति आत्मा व्यापकः,
भावत्ते सर्वमुपसंहरति आत्मा, सर्वोपादानं विषयानिति उपलभते आ-
त्मा, अतति सातत्येन गच्छति आत्मा, निरंतरमकाशोऽधिष्ठानभूतो
जगतोऽतिरिक्तसत्ताभावात् पूर्णः । उक्तं च— ‘यदाप्नोति यदादत्ते पद्या-
ति विषयानिह ॥ पञ्चास्य संततो भवस्वस्मावात्मेति कीर्त्यते’ इति ।
ईक्षते साक्षात्करोति । कीदृशः । आवृताक्षः संपर्तद्विषयः । कया,
अमृतेच्छया आत्मनो नित्यस्वाभावेच्छया । तथाच श्रुतिः— “ कश्चि-
द्बीरः प्रत्यगात्मानमैक्षेत् आवृतचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ” इति ॥ ३८ ॥

श्रान्तः परिभ्रमणतश्चक्रे संसारसंज्ञिके ॥

मोक्षं चाच्छन् कृतेनायमकृतो नैव लभ्यते ॥ ३९ ॥

ननु पुण्योपचयवान् प्रत्यगात्मानमीक्षते इत्युक्तं साधनचतुष्टयं विना
कथमोक्षदर्शनमित्याशङ्क्य साधनचतुष्टयाभिव्यञ्जकमुमुक्षोत्पत्त्यात्मदर्श-
नाधिकारी भवतीत्याह । श्रान्त इति । संसारसंज्ञिके चक्रे परिभ्रमणतः
ऊर्ध्वात् गमनतः श्रान्तः श्रमवान् जातः ।

मोक्षं वाञ्छन् । मुमुक्षावान् कर्मणा कथं न लभ्यतेऽत आह । कृतेन अनुष्ठितेन कर्मणा अप्यमात्मा नैव लभ्यते । अकृतः नित्य आत्मरूपो मोक्ष इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति निश्चित्य विज्ञानात्तल्लाभमवधार्य च ॥

विज्ञानार्थं गुरुं याति ओत्रियं ब्रह्मविस्मयम् ॥४०॥

मुमुक्षां लब्ध्वा किं करोति इत्यत आह । इति निश्चित्येति । अकृतः कृतेन न लभ्यते इति निश्चित्य । च पुनः विज्ञानात्तल्लाभमवधार्य विज्ञानार्थं ओत्रियं वेदांतनिष्णातं ब्रह्मवित्तमं ब्रह्म विदुत्तमं गुरुं याति ॥ ४० ॥

समित्पाणिर्गते वेदाचार्यवान्पुरुषः परम् ॥

ब्रह्मवित्परमाप्नोति ह्युपश्रुत्य श्रुतेः शिखाम् ॥४१॥

कीदृशो यातीत्याह । समित्पाणिरिति । समित्पाणिर्गुरुं यातीति पूर्वेण सर्वधः । आचार्यवान् पुरुषः परं वेद साक्षात्कारवान् ब्रह्मवित् परमाप्नोति । हि यस्मात् श्रुतेः शिखा श्रुतेः वेदस्य शिखामतं वेदांत-वाक्यमुपश्रुत्य ब्रह्मवित् ब्रह्मसाक्षात्कारवान् परं ब्रह्म प्राप्नोति । मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

ब्रह्म वेद भवेद्ब्रह्मेत्यपरामवधार्य च ॥

नायेदचित्सं मनुते बृहंतमिति चापराम् ॥ ४२ ॥

एतदर्थकं श्रुत्यतरमाह । ब्रह्मेति । ब्रह्मं यः प्रत्यगात्मानं ब्रह्म सर्वाधिष्ठानं वेद साक्षात्करोति स ब्रह्म भवेत् भवति “ ब्रह्मवित् ब्रह्मैव भवति ” इति श्रुतेः । इत्यपरामेतदर्थक्यामवधार्येति निश्चित्य तं बृहंतं परिपूर्णमवेदविदवेदार्थवित् न मनुते न पश्यति । चेति अपरामवधार्य इत्येवं निश्चिनुते इत्युत्तरेणान्वयः । चशब्दः समुच्चयार्थः । “ तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ” इत्यादीनामिति ॥ ४२ ॥

तमेव धीरो विज्ञाय ब्रह्मां कुर्याद्वितीतराम् ॥

तं विदित्वाऽत्येति मृत्युं पंथा नान्यस्तदाप्तये ॥४३॥

आत्मज्ञानमये निःश्रेयससाधनमस्मिन्नर्थे सासीयते अन्ये श्रुती आह ।

तमेवेति । धीरो धीमान् ब्राह्मणस्तमेवोक्तरूपमात्मानं विज्ञाप्य पदार्थश्च द्वि-
संवाद्य शास्त्रतः उपदेशतश्च यज्ञां वाक्पार्यभूतामनेकशोकांकाक्षारान्ति-
लक्षणां स्वरूपाभिव्यक्तिरूपमोक्षसंपादिकां कुर्यात् संपादयेत् । तत्पा-
प्नो साधनान्तरं निषेधति । तमिति । तमात्मानं त्वंपदलक्ष्यं तत्पदल-
क्ष्यत्वेन विदित्वा साक्षात्कृत्य मृत्युं जन्ममरणलक्षणसंसारमत्येति अ-
तिक्रामति । तदाप्रपे ब्रह्ममायर्षमन्यः पंथा मार्गो न विद्यते ॥ ४३ ॥

इत्थर्थबोधिकां चान्यामेव निश्चिनुते नरः ॥

ब्रह्मज्ञानं परं मुक्तिसाधनं किंच नापरम् ॥ ४४ ॥

नरः अधिकारिजनः एवं निश्चिनुते निश्चयं करोति । एवं कथम् । इ-
त्थर्थबोधिकाम् । इतीति किम् । ब्रह्मज्ञानं परं साक्षात्मुक्तिसाधनं, नाप-
रम् । अन्यस्य कर्मादेः साक्षात् मुक्तिसाधनत्वाभावादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति मे निश्चयः परः ॥

ज्ञानं तु तन्न स्वरूपरूपं भवितुमर्हति ॥ ४५ ॥

एवं मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वे प्रमाणानि निर्वाच्याधुना मोक्षसाधनं ज्ञानं
ब्रह्मरूपं विदाभासरूपं वेति विचारयति चतुर्भिः । ज्ञानादिति । ज्ञानादेव
न तु कर्मादितः कैवल्यं केवलभावो ब्रह्मभावः । अनेन तच्चेतुष्टयपक्षो
न सिद्धात इति सूचितमित्याशयेनाह । इति मे निश्चयः परः परम-
सिद्धातः । तन्न न सावदाद्य इत्याह । ज्ञानं त्विति । तुराक्षेपकः । तत्
ज्ञानं स्वरूपरूपं ब्रह्मणः स्वरूपमेव रूपं यस्य न तद्वदितुमर्हति ॥ ४५ ॥

उपायोपेययोरैक्यापत्तेर्किंच स्वरूपतः ॥ यदि

स्वरूपप्राप्तिः स्यात् कादाचित्कान्न सा भवेत् ॥ ४६ ॥

प्रतिज्ञायां हेतुमाह । उपायेति । उपायश्च उपेयश्च उपायोपेयो साव-
नरुत्ते तयोरैक्यापचरेभेदापत्तेः । अस्मिन्नेव पक्षे द्वयणांतरमाह । कि-
ंचेति । स्वरूपतः स्वरूपेण यदि स्वरूपप्राप्तिः साधनस्तयोरैकत्वे त-

द्रावतुपत्तिरस्त्येव सा प्राप्तिः कदाचित्का न भवेत् । अपितु सर्वदा
साधनं विनाऽपि मोक्षापत्तेरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

वृत्तिरूपो विदाभासः सर्वदैव प्रकाशते ॥

अतोऽपि ब्रह्मणोऽवाप्तिर्न कदाचित्कर्ता ब्रजेत् ॥ ४७ ॥

द्वितीयपक्षेऽपि दूषणमित्याह । वृत्तीति । वृत्तिरूपो विदाभासः वृत्ति-
फलविदाभासः सर्वदैव प्रकाशते, यदा वृत्तिरुत्पद्यते तदा चैतन्य-
दीपितैव जायते, चैतन्यस्य नित्यपरिपूर्णत्वात् । यथा घट उत्पद्य-
मान आकाशपूर्ण एव उत्पद्यते तथा । अतोऽपि ब्रह्मणः प्राप्तिर्न क-
दाचित्कर्ता ब्रजेत्सर्वस्य मोक्षापत्तेः । साधनवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः ॥ ४७ ॥

तस्माद्ब्रह्म तया भाव्यं या विलीनप्रपञ्चकम् ॥

गाहते ब्रह्म यत्साक्षादपरोक्षाद्भुतीरितम् ॥ ४८ ॥

तर्हि कीदृशी वृत्तिरित्यत आह । तस्मादिति । यद्ब्रह्म साक्षादपरोक्षान्
साक्षादपरोक्षं श्रुतीरितं यत् साक्षादपरोक्षादिति श्रुतिप्रतिपादितं कूट-
स्थं निर्विकारं त्वंपदलक्ष्यं तत्पदलक्ष्यरूपं ब्रह्म या वृत्तिः । विलीनप्रपञ्चकं
विलीनं प्रपञ्चो यत्र तत् । अवगाहते विपरीकरोति । स्वस्या अपि प्र-
पञ्चातर्गतत्वेन विलीनत्वं विवक्ष्यते तया वृत्त्या भाव्यम् । न च
नाशकाभावात्कथं तस्या नाश इति वाच्यम् । कतकरजोवत् दग्धलोह-
पीतांबुवत् दग्धवृणकूटवद्विवक्ष, तस्याः स्वनाशोऽन्यान्पेक्षणात् । उक्तं
च—‘वृणादेर्भासिकाऽप्येवा सूर्यदीप्तिस्त्वनं दहेत् ॥ सूर्यकातमुपाहृत्य
तं न्यार्थं तत्र योजयेत् ’ इति ॥ ४८ ॥

तच्छेतुमानं च मया स्वयं ज्ञातुं न शक्यते ॥

तत आचार्यमेवाहमनुसृत्य कृतार्थताम् ॥ ४९ ॥

गमिष्यामीति शरणं गुरुं शिष्योऽभ्युपेति तम् ॥

इतः परं चित्तवृत्ते त्वदधीनमिवेक्ष्यते ॥ ५० ॥

“समित्पाणिः श्रोत्रिपं ब्रह्मनिष्ठम्” इति श्रुत्यपत्तिः गुरुपसदनमाह

सार्धेन । तद्धेतुमानमिति । तद्धेतुश्च मानं च तद्धेतुमानं तत्र हेतुं प्र-
माणं च मया स्वयं ज्ञातुं न शक्यते तत्र आचार्य ब्रह्मोपदेशकं स्व-
यं ब्रह्मनिष्ठमेवानुष्ठित्य तत्समीपं गत्वा कृतार्थत्वा कृतकृत्यतां गमि-
ष्यामीति । शरणं कृणाति हिनस्ति मायां तत्कार्यं शरणम् । कथ-
मित्याशंक्य ब्रह्मोपदेशेनेत्याह । गुरुं कृणाति ब्रह्मोपदिशतीति निरुक्तेः ।
शिष्यः साधनसंपन्नः तं गुरुमभ्युपेति 'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिश्रमेन
सेवया' इत्यादिविध्युपादिष्टप्रकारेणोपसीदतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

प्रयोजनं यदस्माकं यदर्थं चास्मदुद्भवः ॥

जगदाविद्यकत्ये यो हेतुः पृष्ठस्त्वया सति ॥ ५१ ॥

'मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ॥ बंधाय विपयासक्तं मोक्षे
निर्विपर्यं स्मृतम्' इति श्रुत्युपदिष्टं मनोनिरोधाधीनमेव सर्वसाधनजात-
मित्याह सार्धद्वयेन । इत इति । हे चित्तवृत्ते यदस्माकं प्रयोजनम्, च
पुनः यदर्थमस्मदुद्भवः विवेकादीनामुत्पत्तिः । इतः परं त्वदधीनमिवे-
क्ष्यते त्वदधीनमिव प्रतिभाति । इवशब्देन त्वन्नाशाधानिमित्यर्थः । इ-
स्तुनाशाधीनेऽप्यधीनत्वमेव नाशं प्रतिपोगिनः कारणादिति । सर्वथा
ऽस्या एव स्वार्तान्ये अनिमोक्षापत्तेः । तन्निरोधाधीनत्वे योगश्चित्तवृ-
त्तिनिरोध इति सूत्रस्यापि प्रमाणत्वात् । हे सति जगदाविद्यकत्ये
जगतो मायामात्रत्वे यस्त्वया हेतुः पृष्ठः ॥ ५१ ॥

विचारे क्रियमाणे स न त्वदन्यो निरीक्ष्यते ॥

साधनं बाधनं चाऽपि जगतो यद्वदो तव ॥ ५२ ॥

विचारे क्रियमाणे स हेतुः त्वदन्यो न निरीक्ष्यते । साधनं बाधनं वापि
जगतः साधनं रक्षणा वाधनं निवृत्तिर्पत् तत्तव वशे वर्तते । तथाच
वसिष्ठः- 'मनो विन्मयमात्रेण दुःस्वशांतिरवाप्सते ॥ मनो मननमात्रेण दुः-
सं परमवाप्सते ॥ दुःस्वमुत्पादयत्युच्चैरुत्थितश्चित्तराक्षसः ॥ सुखापानं-
तमोगाप तं प्रपत्येन पातयेत् ॥ योगीश्वरामनां त्यक्त्वा त्यज त्वं भेद-
वाप्सनाम् ॥ भावामात्रोक्तनस्त्यक्त्वा निर्द्वन्द्वं शुभी भव' इति ॥ ५२ ॥

इत्युक्ता सा ऽब्रवीन्निष्ठुमनुजं चासितेक्षणा ॥

भक्त्या स्निग्धतया चाढ्या प्रसन्ना शरदंबुवत् ॥ ५३ ॥

चित्तवृत्तिरेवं भिक्षुणोक्ता किमवदित्यत आह । इत्युक्तेति । सा
ऽसितेक्षणा ऽनुजं जनु पश्चाज्जायते ऽनुजः कनिष्ठभ्राता तं भिक्षुं
शरदंबुवत् प्रसन्ना स्वच्छा भक्त्याढ्या भक्तिभाराष्पत्वेन ज्ञानं तया
युक्ता स्निग्धतया प्रीतिभावेन चाढ्या ऽब्रवीत् अनुजाय व-
चनं व्याजहार ॥ ५३ ॥

कार्कं निक्षिपसि आतः किं कार्कस्वरपंजरे ॥

शुकं विहाय रुचिररूपं मंजुलभाषितम् ॥ ५४ ॥

किमब्रवीदत आह । कार्कमिति । हे भ्रातः कार्कस्वरपंजरे
रुचिररूपं कमनीयस्वरूपं मंजुलभाषितं मधुरवचनं शुकं विहाय कार्कं
श्यामवर्णं कठोरवचनं निक्षिपसि स्थापयसि ॥ ५४ ॥

पद्माकरे दिवाभीतं कुतो निक्षिपसि स्वयम् ॥

दित्वा हंसं शुद्धपक्षं रक्तचंच्वंघ्रिलोचनम् ॥ ५५ ॥

तादृशमयोग्यमेव दृष्टान्तमाह । पद्माकरेति । रक्तचंच्वंघ्रिलोचनं चंचुश्च
श्रेष्ठं लोचनं च तेषां समाहारः चंच्वंघ्रिलोचनं रक्तं चंच्वंघ्रिलोचनं
यस्य स तथा तम् । शुद्धपक्षं श्वेतपक्षं हंसं मरालं कमलाकरदि-
तिर्योग्यं दित्वा त्यक्त्वा दिवाभीतं दिवाघंमुखकमतिनिदिशं पद्माकरे क-
मलाकरे निक्षिपसि ॥ ५५ ॥

नियोजयसि किं आदे शुनकं प्रथमासने ॥

पठंतं द्विजमुत्सृज्य सूक्तान्याचारमंधरम् ॥ ५६ ॥

अयोग्यमेव दृष्टान्तमाह । नियोजयसीति । आचारमंधरं स्वराद्यहीनं
पथा स्यात्तथा सूक्ताणि वेदभागान् पठंतं द्विजं गायत्रीसंस्काराच्च-
द्विजत्वं ब्राह्मणमुत्सृज्य त्यक्त्वा प्रथमासने आदे शुनकं श्वानम-
योग्यं नियोजयसि विधेयं करोषि ॥ ५६ ॥

लक्षहोमादिहोमेषु पलाण्डुर्लक्षुनं तथा ॥

हविष्टेन किमादत्से संत्यक्तघृतपायसः ॥ ५७ ॥

अयोग्यमेव दृष्टान्तमाह । लक्षहोमादिहोमेषु लक्षहोम आदिर्येषां ते लक्षहो-
मादयस्ते लक्षहोमादयश्च ये होमास्ते तथा तेषु वेदविहितेषु पलांडुः सुकं-
दकं 'पलांडुस्तु सुकंदकः' इत्यमरात् । अभक्ष्यतया मन्वादिशिष्टैर्विग-
हितं तथा लक्षधनमपि तादृशमेव हविष्टेन किं वेदनिषिद्धमादत्से चर्वादि-
स्थाने यज्ञासि । संत्यक्तघृतपायसः घृतं च पायसं च घृतपायसं
संत्यक्तं येन स तथा 'परमात्मं तु पायसम्' इत्यभिधानात् । दुग्धतं-
शुभनिर्मितमन्नं पायसमिति ॥ ५७ ॥

यन्मां विषयजैर्लब्धैः करंचितकलेवराम् ॥

जगत्क्षये मुक्तिपथे नियोजयसि सादरम् ॥ ५८ ॥

दृष्टान्तानुक्त्वा दृष्टान्तमाह । यन्मामिति । यत् यस्माद्वेतोः विषयजैर्ल-
ब्धैः सुखलब्धैः करंचितकलेवरामुपचितशरीरां विषयभोगमात्रजीवनां
विषयशरीरां जगत्क्षये प्रपंचनिवृत्तपुण्यलक्षिते मुक्तिमण्डपे परमहंसयो-
ग्ये सादरं यथा स्यात्तथा नियोजयसि प्रेरयसि । यथा कारुष्य
स्वर्णपंजरे दिवाभीतस्य पद्माकरं धनः श्राद्धे होमे लक्षधनस्य तथा
विषयासक्ताया मम योग्यता नास्तीत्यर्थः । एतेन रागिणो ज्ञाने
ऽधिकारो नास्तीति सूचितम् ॥ ५८ ॥

अनुतापपराभेद्यमग्रजामनुजो ऽग्रवीत् ॥

मामेधं वद चार्वाणि स्ववृत्तमवधारय ॥ ५९ ॥

चित्तवृत्तेर्वेषनं श्रुत्वा किमग्रवीदत आह । अनुतापेति । अनुजो भि-
भुरेवं पूर्वोक्तप्रकारेणानुतापपरां पश्चात्तापं कुर्वतीमग्रजां ज्येष्ठभगिनी-
मवधीत् । किमग्रवीत् अत आह । हे चार्वाणि । एवं मां वद स्वम्य
वृत्तान्तमवधारय निश्चिनु इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

स्फटिकस्यामलत्वं यदुणो दोषायते ऽग्र सः ॥

मक्षिणो मलिनस्वीव विषयो मलिनप्रभाम् ॥ ६० ॥

हे भिक्षो कीदृशं स्ववृत्तमवधारयामीत्यत आह । स्फटिकस्येति ।
चित्तवृत्ते यत्स्फटिकस्यामलत्वं निर्मलत्वं गुणोऽस्मिन्व्यवहारे दोषाय
दोष इव प्रतिभाति स गुणः । को दोषोऽत आह । संनिधी मलिन
स्य वस्तुनः सामीप्ये मलिनप्रभां मलिनकांतिं विधत्ते धारयति ॥ ६ ॥

तथा त्वयाऽपि स्वच्छत्वं दोषायैव प्रकल्प्यते ॥

यद्यत्संनिहितं तत्सन्मयत्वं येन दृश्यते ॥ ६१ ॥

तर्ह्यनेन दृष्टान्तेन मयि किमापास्यत आह । तयेति । हे चित्तवृत्ते
तथा स्फटिकवत् त्वयाऽपि स्वच्छत्वं दोषायैव प्रकल्प्यते स्वीक्रियते
येन स्वच्छत्वेन यद्यत्संनिहितं वस्तु तत्सन्मयत्वं दृश्यते । चिदात्मन
इति शेषः । त्वत्संबन्धिनः शुद्धस्य निर्विकारस्य संसारः प्रति-
भासीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

त्यक्त्वा ततो विषयसंगमसंगमेक-

मात्मानमाकलय शुद्धमहःस्वरूपम् ॥

एवंविधे च विषये सचिबत्वमेव-

त्यभ्यस्यमानमिह तत्त्वमसीति वाक्यम् ॥ ६२ ॥

तर्हि मम को दोष इत्याशङ्क्य विषयसंग एव दोष इत्याह । त्यक्त्वेति ।
ततो दोषत्वात् विषयसंगं त्यक्त्वा एकमद्वितीयमसंगम् " असंगो नहि
सञ्जते " इति श्रुतेः । सर्वसंगवर्जितं शुद्धं निर्मलमात्मानं प्रत्यक्षं कूटस्थं
महत्स्वरूपं पूर्णब्रह्मरूपमाकलय विचारय । आत्मनो ब्रह्मरूपत्वे किं
प्रमाणमत आह । एवंविधे इति । ब्रह्मणोरेक्येऽभ्यस्यमानं तत्त्वम-
सीति वाक्य सचिबत्वं सहापत्वमेव्यति प्रमाणतां गमिष्यति इत्यर्थः ।
यथा गाना दृष्टान्तेः मधुकरानीतरससमुद्रमाप्तनदीवृक्षछेदवटनाशवट-
पीजोदकप्रक्षिप्तलवणधोरबद्धनेत्रोपदिष्टगांधारोपदेशपीपदीपवस्तुचद्विद्व-
ष्टोक्तिसारागमनतत्परशुग्रहणरूपेनैवकृतोभ्यस्तं वाक्यं श्वेतकेतोः सहाप-
तां गतं तयेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

उदीपितां मद्यायाक्यैस्तां ब्रह्मात् कथगोचराम् ॥

जगत्संक्षयति यीक्ष्येय रज्जुबुद्धिमिवाहिराट् ॥ ६३ ॥

नन्वयं महान्मर्षः कथं लयमेष्पतीत्याशंक्य रविमर्भा वीक्ष्य तम इव
महावाक्पसविर्वा त्वां दृष्ट्वैव जगद्धीनं भविष्यतीत्याह । उदीपितापि-
ति । महावाक्यैरुदीपितां तज्जन्यां ब्रह्मात्मैक्यगोवरामखंडाकारां नि-
र्विकल्पा त्वां वीक्ष्येव प्राप्येव । अहिराट् सर्पराजः रज्जुबुद्धिं वी-
क्ष्येव जगन्नक्षयति मृतकरी यथा नभो नीलिमवत् दृश्यते मानुमेक-
गमिष्यति ॥ ६३ ॥

तदा निवृत्तानर्था स्युः प्राप्तानंदाश्च भिक्षयः ॥

भद्रे तव प्रसादेन माचिलंबं विधेहि तत् ॥ ६४ ॥

ततोऽपि किं भविष्यतीत्यत आह । तदेति । भिक्षवः कर्मदिनः नि-
वृत्तानर्थाः निवृत्तोऽनर्थो अविवेको येषां ते तथा । नन्वेवं तार्पिका-
भिमतमोक्षेऽतिप्रसंगोऽत आह । प्राप्तानंदाश्च प्राप्तः परिपूर्णो निरति-
शय आनंदो यैः ते तथा । हे भद्रे तव प्रसादेन भविष्यति तत्तस्मात्प्र-
दधीनत्वात् मा विलंबं विधेहि चिरं मा कुरु ॥ ६४ ॥

बहूनामुपकाराय स्वनाशोऽप्युचितः सताम् ॥

स्वयं मृत्वा रसेन्द्रो हि संजीवयति देहिनम् ॥ ६५ ॥

ननु विपत्त्यागो मृतिर्मेऽवश्यं भविष्यतीत्यत आह । बहूनापिति ।
सता परोपकृतिभृतदेहानां स्वनाशोऽप्युचितः । कस्मै प्रयोजनाय । व-
हूनामुपकाराय । अत्र दृष्टान्तमाह । स्वयं मृत्वा रसेन्द्रो हि रसेन्द्रः पारदः
'रसो रसेन्द्रः स्रतश्च पारदो मिश्रकस्तथा ॥ इति पंचविधो जातः क्षेप्रभे-
देन शंभुजः' इत्युक्ते रसेन्द्रो यथा स्वनाशं प्राप्य देहिनः प्राणिनो जीव-
यति । हि शब्दो वैद्यक्यसिद्धिद्योतनार्थः । परोपकाराय दधीधिना दे-
वैभ्योऽस्मीनि वक्षानि, ब्रह्मागताय व्याघ्राय पक्षिणा स्वशरीरं द-
त्तम्, शिविना कपोतोपकाराय स्वमासम्बद्धं कृत्वा दयेनापार्जितम्,
अतीष्टापि वासी भगस्त्येन देवोपकृतये त्यक्ता । अनर्थकोऽन्यदे-
'परोपकारं येषां जागर्ति हृदये सताम् ॥ विपद्येव नश्यति तद-
स्युः पदे पदे' इति । तस्मात्परोपकृत्यर्थं स्वनाशोऽप्युचितः सतामि-
ति । त्वयाऽपि निहूपकाराय स्वदेहमपनश्य इति भावः ॥ ६५ ॥

जीवितं मरणं तन्वि परोपकृतिवर्जितम् ॥

मरणं जीवितं मन्ये यत्परोपकृतिक्षमम् ॥ ६६ ॥

परोपकारं विना जीवितं न शोभते इत्याह । जीवितमिति । हे तन्वि परोपकृतिवर्जितं जीवितं मरणं यत्परोपकृतिक्षमं परोपकारे समर्थं मरणं जीवितं मन्ये ॥ ६६ ॥

इति प्रबोधिता चित्तवृत्तिस्तेनात्र योगिना ॥

विरक्ता विषयेभ्यः सा ब्रह्मात्मैक्यमुपावदे ॥ ६७ ॥

एवमुपदिष्टा चित्तवृत्तिः किंपकरोदित्याशंक्य न किंपपकरोत्कर्तृत्वनिदानात्ताननिवर्तकब्रह्मात्मभावमेव प्राप इत्याह । इतीति । तेन योगिना परिव्राजा ऽत्र व्यवहारदशायामिति पूर्वोक्तप्रकारेण विषयेभ्यो विरक्ता ऐहिकागुणिकभोगान् श्रवांत इव त्यक्त्वा प्रबोधिता उपदिष्टा सती ब्रह्मात्मैक्यं ब्रह्मसाक्षात्कारमुपावदे प्राप इति ॥ ६७ ॥

प्राप्तस्यैवानंदवार्धेस्तदाप्ति-

स्त्येक्तस्यैव क्लेशवार्धेस्तदा ऽभुत् ॥

त्यागो यस्मिन्स्तत्त्वमस्यादिवाक्यै-

र्जाता काले तादृशी चित्तवृत्तिः ॥ ६८ ॥

ननु पूर्णानंदस्यैक्यज्ञानात्पूर्वमपि प्रत्यक्षेण प्राप्तत्वात्तदुद्देशेन तदुपाये प्रवृत्तिर्वर्ष्या इत्याशंक्य विस्मृतवामीर्भूयत् प्राप्तस्यैवोपचारिकी प्राप्तिज्ञानकाले निवृत्तिरित्याशयेनाह । प्राप्तस्येवेति । यस्मिन्काले तत्त्वमस्यादिवाक्यैस्तादृशी चित्तवृत्तिरखंडाकारा निर्विकल्पका जाता तदा तस्मिन्काले प्राप्तस्यैवानंदवार्धेर्निरतिशयपरिपूर्णानंदसमुद्रस्य प्राप्तिः । तस्यैव क्लेशवार्धेः क्लेशानामविद्या स्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां वार्धेः समुद्रस्य त्यागो निवृत्तिः, भाविस्तत्त्वान् यदविषयया पद्मासते तद्विषया तन्निवृत्तिरिति न्यासेऽब्जसर्पादी हृष्टत्वान्गन्धेवमपि तदामेक्षानि साध्यपत्तं यमिति चेदत्राहुः । यस्मिन्तत्पुनरक्षणे संबंधो यस्य तत् तस्याभ्यविति न्यायानुरोधेन शान्ते संत्युत्तराग्रे निरतिशयानंदतत्त्वं ज्ञानाभावे निर-

तिशयानंशभावसत्वमिति साध्यलक्षणसत्त्वान्निरतिशयानंदस्य प्राप्तस्या-
पि योगक्षेमसारारण्याः प्राप्तेः सत्त्वत्साध्यत्वोपपत्तेरिति । नन्वेवमप्य-
विद्यानिवृत्तेः क्षणिकत्वे मोक्षः स्थिरपुरुषार्थो न स्यादिति चेन्न ।
अविद्यानिवृत्तेः स्वतः पुरुषार्थत्वाभावेन तन्निवृत्त्याविर्भूताखंडानंदस्य
सर्वदुःखोच्छेदस्य च पुरुषार्थत्वेन साध्यत्वादात्मरूपत्वेन स्थिर-
त्वादिति भावः ॥ ६८ ॥

स हरिहरसरस्वनीयतीन्द्र-

द्युमणिकराभिहृताज्ञतांघकारः ॥

जयति परमहंसयोगिवर्यो-

नरहरिसंज्ञचिदात्मसक्तचित्तः ॥ ६९ ॥

जिताहारो जितक्रोधो जगन्नाथसरस्वती ॥

येनाहं रचितो ग्रंथः अद्वैतामृतसंज्ञकः ॥ १७० ॥

मगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलानि शास्त्राणि ग्रंथं इति महाभा-
ष्योक्तेः ग्रंथांते 'यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ' तस्यैते क-
विता द्वयोः प्रकाशते महान्मनः' इति श्रुतेर्गुरुपकारं कथयन् तद्वि-
तनरूपं स्वोपास्यवितनरूपं मंगलं सूचयन् ययार्थनामको ग्रंथो ऽद्वै-
तामृतसंज्ञको मया समापित इत्याह । स हरिहरेति द्वाभ्याम् । येना-
यमद्वैतामृतसंज्ञको ग्रंथो रचितः स जगन्नाथसरस्वती जयतीति सं-
घः । कथंभूतः जगन्नाथसरस्वती । हरिहरसरस्वतीपतीन्द्रद्युमणिकराभिह-
तांघकारः हरिहरसरस्वतीपतीन्द्रो द्युमणिः सूर्य इव तस्य कराः किरणाः
वाक्पं तेनाभिहतो नष्टो ऽज्ञता एवाधकारो यस्य सः । पुनः परम-
हंसयोगिषु वर्यः श्रेष्ठः । नरहरिमंज्ञचिदात्मसक्तचित्तः नृनिर्दण्डममि-
दा चित् ईश्वरः तत्पदार्थः स एवात्मा त्वंपदव्यस्तन सक्तं चित्तं
यस्य सः । एतेनोपमहारेण्येयो दीक्षितः । जिताहारः वशीकृतसन्नेद्रियः ।
जितक्रोधः कामाभावात्क्रोधाभावः ॥ ६९ ॥ ७० ॥

एतस्य कवलान्यं चास्वाद्य सादरतां गताः ॥

अमृतत्वं प्रयांत्वाशु विबुधा यतिसत्तमाः ॥१७१॥

एतद्व्यंथविचारफलनिर्देशपूर्वकं मंगलांतानि शास्त्राणि ग्रंथे इतिवच-
नादन्ते आशीर्वादात्मकं मंगलमाचरति । एतस्येति । एतस्याद्वैतामृत-
संज्ञस्य पंचकवलानां स्वाद्य पंचकवलप्रतिपाद्याद्वैतानंदमनुभूय । अथ-
वा । पंचभूतप्रासान् आस्वाद्य प्रत्यगात्मनि अंतर्भाष्यपयाभुक्तमक्षं
स्वातिरिक्तं न मन्यते तथेदमपि स्वातिरिक्तं नेति निश्चित्य सादरतां
गताः जगद्विस्मरणपूर्वकाद्वैतानंदप्रीतिनिर्भरनिमग्नाः आशु शीघ्रं वृत्त्यु-
दयकालमेवामृतत्वं मोक्षं प्रयांतु । विबुधाः विवेकिनः । यतिसत्तमाः पर-
महंसपरिव्राजका इति ॥ १७१ ॥ ॥ श्रुत्यंतार्थप्रधाने हि कवले
पंचमे शुभा ॥ व्याख्यातया प्रसन्नोऽस्तु कवलः प्रतिपादितः ॥ १ ॥
श्रीशिवसहस्रनामसंस्मरणेन आलंबनेन निर्मायि ॥ टीकाऽल्पमतिदि-
तापाद्वैतामृततरंगिणीनाम ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यहरिहरसरस्व-

तीप्रियाशिष्यपरमहंसजगन्नाथसरस्वतीविरचि-

ते ऽद्वैतामृते पंचमः कवलः संपूर्णः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यजगन्नाथसरस्वतीविरचिते ऽद्वैतामृते
ऽमृततरंगिणीटीकायां पंचमः कवलः संपूर्णः ॥ ५ ॥ शुभं भवतु ॥ ॥

